

บทที่ 2

การเมืองไทยสองกระแสในช่วงต้นทศวรรษที่ 2490

อารัมภกถา

. . . ในปีก่อน ๆ ทางราชการได้กำหนดไว้ว่าวันที่ 16 สิงหาคม เป็นวันที่ระลึกประกาศสันติภาพ^{*} ให้สถานที่ราชการและอาคารบ้านเรือนต่าง ๆ ชักธงและมีการหยุดงาน 1 วัน ทั้งนี้เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจว่าสงครามได้ยุติลงในวันนั้น . . . เป็นประกาศที่สร้างสาธารณประโยชน์แก่ประชาชนคนไทย โดยทำไปหาใช่เพื่อเป็นการก่อประโยชน์แก่บุคคลหนึ่งบุคคลใด หรือคณะหนึ่งคณะใดโดยเฉพาะไม่ . . . เราไม่เข้าใจเลยว่าเหตุใดรัฐบาลภายหลังรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490 จึงได้ล้มเลิกวันที่ระลึกสำคัญนี้ลงไปเสีย . . . เราจึงเห็นว่าน่าจะมีลู่ทางมาจากสาเหตุส่วนตัวมากกว่า กล่าวคือนักการเมืองที่นับว่าเป็นหัวแรงสำคัญที่สร้างประกาศสันติภาพ 16 สิงหาคมนั้นก็คือ นายปรีดี พนมยงค์ โดยมีชาวคณะที่ช่วยสนับสนุนคือพวกเสรีไทยและพลพรรคของเขา เมื่อทำรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน สำเร็จลงแล้ว ชาวคณะรัฐประหารซึ่งเกลียดชังหน้าและเขม่นพวกเสรีไทย ตลอดจนนักการเมืองที่ขึ้นเรื่องอำนาจในยุคหลังรัฐประหารต้องมีความเกลียดชังนายปรีดี พนมยงค์อยู่แล้ว ก็เลยล้มเลิกวันที่ระลึก 16 สิงหาคม นั้นเสีย . . . ("16 สิงหาคม" 2492: 2, 17)

บทวิจารณ์การเมืองไทยเรื่อง "16 สิงหาคม" ที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์การเมืองรายสัปดาห์[†] นี้ พยายามอธิบายความขัดแย้งระหว่างคณะรัฐประหาร 2490 ซึ่งประกอบด้วย จอมพลแปลก พิบูลสงคราม และนายทหารกลุ่มหนึ่ง กับนายปรีดี พนมยงค์ และนักการเมืองฝ่ายพลเรือนเสรีไทยอีกฝ่ายหนึ่ง ว่าความขัดแย้ง-เกลียดชังส่วนตัวนี้แสดงออกโดยการยกเลิกวันที่ระลึกดังกล่าวลงไปเสีย ในปัจจุบันสาเหตุ-ข้อเท็จจริงเรื่องนี้คงยากที่จะพิสูจน์ได้ แต่หากจะพิจารณาการยกเลิก

^{*}หมายถึงประกาศสันติภาพ ซึ่งนายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกประกาศ ณ วันที่ 16 สิงหาคม พุทธศักราช 2488 มีข้อความที่สำคัญคือให้การประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่ เป็นโมฆะ ในส่วนที่เกี่ยวกับสหประชาชาติ ไทยพร้อมที่จะกลับมาให้ความร่วมมือเต็มที่ และขอส่งมอบบรรดาดินแดนที่ญี่ปุ่นได้มอบให้ไทยครอบครองในระหว่างสงครามคืนแก่บริเตนใหญ่ นายปรีดี พนมยงค์ในฐานะผู้สำเร็จราชการเป็นผู้ประกาศ นายทวี บุณยเกตุ รัฐมนตรี เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ("ประกาศสันติภาพ 2488: 503)

วันที่ระลึกประกาศสันติภาพ 16 สิงหาคม ด้วยนัยยะที่เป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองแล้ว การกระทำเช่นนี้ก็ถือเป็นเสมือนความพยายามที่จะลด-ลดล้าง บทบาท ฐานะทางการเมืองของนักการเมืองฝ่ายพลเรือน ตลอดจนเสรีไทยออกจากความทรงจำของประชาชน กรณีนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นเพียงสัญลักษณ์หนึ่งของการขัดแย้ง-ต่อสู้ทางการเมืองระหว่างผู้นำคณะราษฎรทั้งสองฝ่าย ที่เริ่มก่อตัวขึ้นตั้งแต่กรณีความขัดแย้งเกี่ยวกับการประกาศสงครามกับฝ่ายพันธมิตร ซึ่งนำไปสู่การจัดตั้งองค์กรลับ "เสรีไทย" ของนายปรีดี พนมยงค์ผู้นำฝ่ายพลเรือน อันเป็นปฏิกริยาตอบโต้-คัดค้านการตัดสินใจของผู้นำฝ่ายทหารโดยตรง ต่อมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองยุติ ความขัดแย้งนี้ก็ปะทุรุนแรงขึ้น เมื่อผู้นำฝ่ายทหารก่อการรัฐประหาร ยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือนในปี 2490 และมาถึงขั้นปะทะแตกหักอีกครั้งเมื่อฝ่ายพลเรือนและพลพรรคเสรีไทยที่มีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำกลุ่มหนึ่งพยายามจะยึดอำนาจในกรณี "กบฏวังหลวง" ดังนั้นในเวลาเพียงไม่ถึงหนึ่งทศวรรษ บทบาท-ฐานะทางการเมืองของผู้นำฝ่ายพลเรือนที่ได้ร่วมกันประกาศสันติภาพก็ได้แปรเปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง ต้องถูกคุกคามถึงแก่เสียชีวิต ลี้ภัยออกนอกประเทศบ้าง และถูกจับกุมคุมขังจำนวนมาก ส่วนผู้นำทางฝ่ายทหารที่สามารถกลับเข้ามามีอำนาจใหม่โดยการสนับสนุนของนายทหารระดับกุมกำลังก็ได้ทำการรื้อฟื้นมาตรการต่าง ๆ มาใช้ปราบปรามฝ่ายตรงข้าม และในท้ายที่สุด ประกาศสันติภาพคำว่า "สันติภาพ" และกระทั่งสภาวะ "สันติภาพ" ซึ่งเคยมีความสำคัญและเป็นที่ต้องการในฐานะที่แสดงถึงการปลดแอกประเทศชาติจากการครอบงำ-รุกรานของจักรวรรดินิยมญี่ปุ่น และจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกหลังสงคราม กระทั่งเป็นวันหยุดสำคัญประจำชาติอยู่ระยะหนึ่งก็หมดความหมายความสำคัญลงไปพร้อมกับการเข้าร่วมรบในสงครามขัดแย้งในภูมิภาคนี้ที่คาบสมุทรเกาหลี พร้อมกับการจับกุมผู้ที่เคลื่อนไหวต่อต้านสงครามเกาหลีและเรียกร้องสันติภาพ ซึ่งหากจะพิจารณาในแง่ของสัญลักษณ์ต่อไปอีกแล้ว "สันติภาพ" ในยุคนี้ ก็แทบจะไม่เหลือความหมายความสำคัญอะไรให้ระลึกถึงกันต่อไป เมื่อ "บ้านสันติภาพ" ซึ่งเป็นที่ทำการของกระทรวงวัฒนธรรมและสภากวีวรรณกรรมแห่งชาติถูกทางราชการพิจารณาเห็นเป็นการสมควรให้เปลี่ยนชื่อเป็น "บ้านนิพนธ์โลก" (ประกาศสภาวัฒนธรรมแห่งชาติเรื่อง เปลี่ยนชื่อบ้านสันติภาพเป็นบ้านนิพนธ์โลก 2496: 686)

ในปี 2495 มาร์ต บุณนาคนผู้นำนักศึกษา ม.ธ.ก. ได้ประกาศออกมาซึ่งความไฝฝั้นถึงสันติภาพว่า "สันติภาพ หมายถึง ภาพของความสงบสุข การกินดีอยู่ดี การศึกษาที่แพร่ขยายอย่างกว้างขวางและเสรี มีมือและดวงตาที่ประสานกันด้วยไมตรีจิตของภราดรภาพ และธรรมะของศาสนาที่เจิดจ้าอยู่ในจิตใจของมนุษยชน . . ." (2495: 30) นิยามที่กว้างขวางและสร้างสรรค์เช่นนี้จึงเหมาะที่จะนำมาทดลองใช้เป็นเกณฑ์ประเมินสภาวะของสังคมการเมืองไทยในช่วงระยะเวลาระหว่างสัญลักษณ์เกี่ยวกับ "สันติภาพ" สองประการดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นคือ ตั้งแต่การประกาศสันติภาพ พ.ศ. 2488 จนกระทั่งถึงการประกาศเปลี่ยนชื่อบ้านสันติภาพ พ.ศ. 2496 ทั้งนี้ก็เพื่อช่วยให้เข้าใจบริบทของสังคมการเมืองทั้งในระดับระหว่างประเทศ ภายในประเทศ ที่ก่อให้เกิด

เกิดการต่อสู้-เปลี่ยนแปลงทางการเมือง ตลอดจนการเคลื่อนไหวเรียกร้องสันติภาพในสังคมไทย โดยงานศึกษาในส่วนนี้จะเน้นศึกษาสภาพบริบททางสังคมการเมืองโดยทั่วไป และสภาพการเมืองไทยสองกระแสคือ การเมืองกระแสหลัก และกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง ดังนี้

บริบททางสังคม-การเมืองในช่วงต้นทศวรรษ 2490

1. บริบททางสังคม-การเมืองระหว่างประเทศ

สภาวะทางสังคม-เศรษฐกิจ-การเมือง ภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงนั้น มีแง่มุมที่ควรแก่การศึกษาวิเคราะห์หลายประการ กล่าวโดยเฉพาะสำหรับโลกเสรีนิยม-ทุนนิยมนั้น สภาพการณ์หลังสงครามส่งผลให้เกิดวิกฤติที่ลึกซึ้งหลายประการที่สำคัญคือ การที่ตลาดโลกต้องแตกแยกออกเป็นสองส่วน คือตลาดทุนนิยม และตลาดสังคมนิยม ระบบทุนนิยมโลกต้องประสบกับภาวะวิกฤติอันเนื่องมาจากกำลังการผลิตภายหลังจากสงครามมีอยู่อย่างล้นเหลือขณะที่ตลาดกลับแคบลง และต้องแข่งขันกันเองมากยิ่งขึ้น โดยมีสหรัฐอเมริกาโดดเด่นเป็นผู้นำระบบทุนนิยมโลก นอกจากนี้ระบบอาณานิคม-กึ่งอาณานิคมซึ่งเป็นรากฐานหล่อเลี้ยงให้แก่ระบบทุนนิยมโลกที่ครอบงำสังคมนอกตะวันตกอยู่นานนับศตวรรษก็กำลังเสื่อมสลายลง อันเนื่องจากการเคลื่อนไหวตื่นตัวของขบวนการกู้ชาติ-ปลดแอกในแทบทุกส่วนของโลก ในขณะเดียวกันพลังประชาธิปไตยและสังคมนิยมซึ่งโดยพื้นฐานแล้วจะบั่นทอนการครอบงำของระบบทุนนิยมก็เติบโตแข็งแกร่งกล้าขึ้นอย่างรวดเร็ว ระบบทุนนิยมโลกจึงอยู่ในสภาวะที่วิกฤติอย่างยิ่ง

สำหรับโลกคอมมิวนิสต์และสังคมนิยมภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงนั้น เกียรติภูมิทางการเมืองของสหภาพโซเวียตก็ยิ่งใหญ่ขึ้นจากการที่มีชัยชนะเหนือฮิตเลอร์แห่งเยอรมันนี โดยประกอบกับความสามรถในการฟื้นฟูบูรณะเศรษฐกิจและพัฒนาประเทศภายหลังจากสงครามยุติ สิ่งที่ติดตามมาก็คือพัฒนาการที่เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วของพลังสังคมนิยมและประชาธิปไตย แม้ว่าในบางสังคมจะมีได้เป็นไปตามแนวทางการปฏิบัติของชนชั้นกรรมาชีพ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าพลังเหล่านี้มุ่งปลดแอกมนุษย์ชาติจากการครอบงำของชนกลุ่มเฉพาะกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะจากชาติจักรวรรดินิยมหรือจากเผด็จการฟาสซิสต์ ซึ่งประกอบรวมกันเป็นขบวนการปฏิวัติที่แผ่ขยายกว้างขวางขึ้นทั่วโลก กล่าวคือ ในยุโรปตะวันออกมีการสถาปนาระบอบ "ประชาธิปไตยของประชาชน" ขึ้นในโปแลนด์ เชคโกสโลวาเกีย ยูโกสลาเวีย รัสเซีย บัลแกเรีย อัลบาเนีย และในเยอรมันตะวันออก ในภูมิภาคนอกตะวันตก ขบวนการกู้ชาติก็เกิดขึ้นในจีน อินเดีย อินโดจีน อินโดนีเซีย พม่า เกาหลี มลายู และฟิลิปปินส์ และในแทบทุกส่วนของทวีปแอฟริกา โดยมีการเคลื่อนไหวของขบวนการสตรี

กรรมกร เยาวชน และขบวนการมวลชนอื่น ๆ แม้กระจายลึกลงทั่วโลกเป็นพลังทางสังคมที่สนับสนุนอยู่อีกชั้นหนึ่ง

การเติบโตขึ้นของพลังทางสังคม-เศรษฐกิจ-การเมืองสองกระแสที่แข่งขันกันนี้ ส่งผลสะท้อนต่อสภาพการทางการเมืองระหว่างประเทศภายหลังสงครามอย่างลึกซึ้งและแผ่ขยายกว้าง ออกเป็นความขัดแย้งขึ้นทั่วทุกภูมิภาคของโลก ดังนั้นเพื่อประโยชน์แก่การเข้าใจสภาพการเมืองไทยในช่วงเดียวกันนี้ งานศึกษาในส่วนนี้จึงเห็นว่าควรที่จะหยิบยกประเด็นทางการเมืองระหว่างประเทศที่สำคัญ ๆ ขึ้นมาศึกษาในรายละเอียดดังนี้

1.1 สงครามเย็น เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองยุติลง ในปี 2488 ความขัดแย้งในภูมิภาคต่าง ๆ ก็ยังคงดำเนินต่อไป โดยมีคู่แห่งความขัดแย้งใหม่ที่สำคัญคือ สหรัฐอเมริกากับสหภาพโซเวียต พื้นฐานความขัดแย้งระหว่างประเทศมหาอำนาจทั้งสอง ที่เรียกกันว่า "สงครามเย็น" นี้ เริ่มจากการมีอุดมการณ์ทางการเมือง และเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน กล่าวคือสหรัฐอเมริกายึดถืออุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีประชาธิปไตย และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ส่วนสหภาพโซเวียตยึดถืออุดมการณ์ทางการเมืองแบบคอมมิวนิสต์ และระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม ผู้นำของประเทศอภิมหาอำนาจนี้เริ่มแสดงทัศนะขัดแย้งกันออกมาโดยแบ่งโลกออกเป็นสองฝ่ายในปี 2490 การขัดแย้งทางความคิดนี้ได้ขยายขอบเขตออกเป็นความขัดแย้งทางรูปธรรม-ผลประโยชน์ มีการตอบโต้กันด้วยเครื่องมือต่าง ๆ ทั้งทางการเมือง การทหาร และทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแข่งขันกันขยายอำนาจและอิทธิพล โดยการแสวงหามิตรประเทศ และพันธมิตรทางการเมืองการทหาร เพื่อขัดขวางการขยายอิทธิพลของฝ่ายตรงข้าม ความขัดแย้งนี้เห็นได้อย่างชัดเจนโดยเริ่มแรกนั้นสหภาพโซเวียตเข้าแทรกแซง และมีอิทธิพลเหนือรัฐบาลประเทศต่าง ๆ ในยุโรปตะวันออก เช่น ฮังการี รัสเซีย บัลแกเรีย เป็นต้น กระทั่งเมื่อฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ขยายอิทธิพลเข้าแทรกแซงและสถาปนาระบบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ ในกลุ่มประเทศยุโรปตะวันออกมากขึ้น สหรัฐอเมริกาจึงเริ่มตอบโต้โดยการให้ความช่วยเหลือทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการทหารแก่นักรบมิตรของตนตามแผนการมาร์แชลล์ และตามหลักการของประธานาธิบดีทรูแมน ผลักดันให้ก่อตั้งองค์การสนธิสัญญาแอตแลนติกเหนือหรือนาโต้ (North Atlantic Treaty Organization - NATO) ขึ้นเพื่อต่อต้านการขยายตัวทางการเมืองการทหารของอีกฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายคอมมิวนิสต์ก็ตอบโต้โดยการจัดตั้งองค์การกติกาสัญญาวอร์ซอว์ หรือวอร์ซอว์แพกต์ (Warsaw Treaty Organization - Warsaw Pact) และองค์การบังหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศ (International Communist Front Organization) และใช้องค์การบังหน้าทางการเมืองเหล่านี้เคลื่อนไหวต่อต้านสหรัฐอเมริกา และองค์การนาโต้ เช่น จัดให้มีการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ-ต่อต้านสงครามขึ้นในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก โดยมีจุดประสงค์สำคัญเพื่อโจมตีสหรัฐอเมริกาและพันธมิตรเป็นต้น

เกี่ยวกับการแสวงงพันธมิตรนั้น สหรัฐอเมริกาเริ่มให้ความสนใจกับทวีปอเมริกากลางและใต้เป็นอย่างมาก ใน ค.ศ. 1947 สหรัฐอเมริกาได้ประชุมร่วมกับประเทศต่าง ๆ ในอเมริกากลางและอเมริกาใต้ รวม 20 ประเทศ ในเดือนกันยายน 1947 ก็มีการลงนามในกฎบัตรริโอ (Rio Pact) ที่เมืองริโอ เดอจาเนโร และจัดตั้งองค์การรัฐอเมริกัน (Organization of American States, OAS) โดยสหรัฐอเมริกาต้องการให้องค์การนี้เป็นเครื่องมือในการชี้นำประเทศสมาชิกสนับสนุนนโยบายต่างประเทศของตน โดยเฉพาะนโยบายในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ (Osgood 1971: 38-39) อย่างไรก็ตาม ในช่วงกว่าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง องค์การรัฐอเมริกันนี้ มิได้มีบทบาทในการป้องกันการขยายอิทธิพลของคอมมิวนิสต์มากนัก ทั้งนี้เพราะอยู่ไกลจากศูนย์กลางอำนาจของฝ่ายคอมมิวนิสต์ อีกทั้งเป็นเขตอิทธิพลของสหรัฐมานานแล้ว

สภาพความขัดแย้งใน "สงครามเย็น" นั้นมีความตึงเครียดอย่างสูงโดยเฉพาะในทวีปยุโรป สหรัฐอเมริกาได้เล็งเห็นความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของยุโรปตะวันตกในการต่อต้านการขยายอิทธิพลของสหภาพโซเวียต ดังนั้น หลังจากที่ผู้นำสหรัฐอเมริกาประกาศหลักการทรูแมน* และแผนการมาร์แชลล์เพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจของยุโรป ซึ่งในทัศนะของสหรัฐอเมริกาเห็นว่า เป็นรากฐานของเสถียรภาพทางการเมืองและความอยู่รอดของระบบประชาธิปไตยและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม สหรัฐอเมริกาจึงพยายามที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่นและความร่วมมือทางการทหารกับประเทศในยุโรปเพื่อความมั่นคงร่วมกัน สหรัฐอเมริกาสับสนุนให้ เบลเยียม ฝรั่งเศส อังกฤษ ลักเซมเบิร์ก และเนเธอร์แลนด์ลงนามในสนธิสัญญาบรัสเซลส์ (Brussels Treaty) เพื่อจัดตั้งระบบความมั่นคงร่วมกัน (Collective Security) ในยุโรปตะวันตก ต่อมาสหรัฐอเมริกาได้เจรจากับประเทศในยุโรปตะวันตก 11 ประเทศ คือ ฝรั่งเศส อังกฤษ ลักเซมเบิร์ก อิตาลี เนเธอร์แลนด์ เบลเยียม นอร์เวย์ เดนมาร์ก โปรตุเกส และแคนาดา จนสามารถลงนามร่วม

* จุดกำเนิดของหลักการของประธานาธิบดีทรูแมน (the Truman Doctrine) ก็คือ การให้เงินกู้ทางการทหารแก่รัฐบาลกรีซ และตุรกี ซึ่งเป็นรัฐบาลเผด็จการฟาสซิสต์ทั้งคู่ เพื่อช่วยสร้างกองทัพที่เข้มแข็ง และฐานทัพในตุรกีเพื่อเผชิญหน้ากับสหภาพโซเวียต และเพื่อตอบโต้ต่อต้านสงครามปฏิวัติซ้อนของประชาชนชาวกรีก หลักการทรูแมนจึงสะท้อนถึงจุดยืนทางการเมืองระหว่างประเทศของสหรัฐอเมริกาในแง่ที่ว่าพร้อมจะช่วยเหลือรัฐบาลประเทศใดก็ตามที่สามารถสนองตอบผลประโยชน์ของตน และร่วมต่อต้านสหภาพโซเวียต การทุ่มเทความช่วยเหลือจำนวนมหาศาลตามแผนการมาร์แชลล์นั้น กลับเป็นการกดดันบังคับให้ประเทศเหล่านั้นใช้จ่ายงบประมาณทางการทหารเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนทวีคูณ โปรดดูทัศนะเหล่านี้ใน Foster (1955)

กันในสนธิสัญญาแอตแลนติกเหนือ ได้ในวันที่ 25 กรกฎาคม 1949 จากนั้น ประเทศเหล่านี้รวมทั้งสหรัฐอเมริกาด้วย ได้ก่อตั้งองค์การสนธิสัญญาแอตแลนติกเหนือขึ้น โดยมีนายพลไอเซนฮาวร์ (Dwight D. Eisenhower) เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดคนแรกแห่งองค์การนาโต้ มีศูนย์บัญชาการอยู่ที่กรุงปารีส ต่อมาได้ย้ายไปอยู่ในเบลเยียม และในปี 1952 กรีซและตุรกีก็ได้เข้าร่วมด้วย

การจัดตั้งองค์การนาโต้ อาจถือได้ว่าเป็นจุดสำคัญของนโยบายต่างประเทศของสหรัฐอเมริกาในการต่อต้านอิทธิพลของสหภาพโซเวียต สหรัฐอเมริกาเห็นว่าการฟื้นฟูเศรษฐกิจของยุโรปตามโครงการมาร์แชลล์เป็นเพียงจุดเริ่มต้นในการต่อต้านสหภาพโซเวียตเท่านั้น ถ้าจะมีผลในการยับยั้งการขยายตัวของคอมมิวนิสต์อย่างแท้จริง ก็ต้องมีการร่วมมือกันทางทหารในกลุ่มประเทศโลกเสรี (Spanier 1983: 40-42) ดังนั้นหน่วยงานสำคัญที่สหรัฐอเมริกาเข้ามาเกี่ยวข้องกับด้วยก็คือคณะกรรมการทางทหาร ซึ่งประกอบด้วยรัฐมนตรีกระทรวงกลาโหมของประเทศภาคีสมาชิก โดยกว่าร้อยละ 70 เป็นทหารจากสหรัฐอเมริกา

ส่วนสหภาพโซเวียตก็หาวาระแวงสหรัฐอเมริกาและพันธมิตรยุโรปตะวันตก โดยเกรงว่าสหรัฐอเมริกาคงเข้ามาแทรกแซงในยุโรปตะวันออก ดังนั้น สหภาพโซเวียตจึงยิ่งควบคุมการเมืองภายในของยุโรปตะวันออกมากยิ่งขึ้น และเพื่อดำเนินการตอบโต้สหรัฐอเมริกาและพันธมิตร สหภาพโซเวียตได้จัดตั้งองค์การข่าวสารคอมมิวนิสต์ (Cominform) ขึ้นเพื่อประสานข่าวสารและข้อมูลต่าง ๆ ในบรรดากลุ่มประเทศคอมมิวนิสต์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุโรปตะวันออก (Ulam 1976: 449) ยิ่งไปกว่านั้น สหภาพโซเวียตได้จัดตั้งโครงการความร่วมมือและช่วยเหลือทางเศรษฐกิจซึ่งกันและกันในลักษณะเดียวกับแผนการมาร์แชลล์ของสหรัฐอเมริกา ในเดือนมกราคม 1949 สหภาพโซเวียตก็ได้จัดตั้ง "สภาความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน" (Council for Mutual Economic Assistance-Comecon) ขึ้น สมาชิกประกอบด้วย สหภาพโซเวียต โปแลนด์ ฮังการี เชคโกสโลวาเกีย บุลกาเรีย ภูมาเนีย อัลเบเนีย (ต่อมาลาออกในปี 1960) เยอรมันตะวันออก และมองโกเลีย โดยมีจุดประสงค์ที่จะให้ความร่วมมือ และช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจแก่ประเทศสมาชิก (Ulam 1976: 436-437) แต่โครงการนี้ไม่ประสบความสำเร็จ เช่นแผนการมาร์แชลล์ของสหรัฐอเมริกา เนื่องจากสหภาพโซเวียตมีเงินทุนและทรัพยากรจำกัด และสหภาพโซเวียตสนใจผลประโยชน์ และความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจของตนเองมากกว่าของประเทศภาคีสมาชิก ยิ่งไปกว่านั้น ประเทศเหล่านี้ต้องค้าขายกับสหภาพโซเวียตเท่านั้น ซึ่งเท่ากับเป็นการจำกัดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของยุโรปตะวันออก และทำให้ต้องพึ่งพิงสหภาพโซเวียตมากขึ้น

ต่อมาในเดือนพฤษภาคม 1955 สหภาพโซเวียตได้จัดตั้งกลุ่มพันธมิตรทางทหารเรียกว่า

องค์การกติกาสัญญาวอร์ซอว์ (Warsaw Pact) เพื่อให้เป็นองค์การพันธมิตรทางการทหาร ภายหลังจากที่เยอรมันตะวันตกเข้าร่วมอยู่ในองค์การนาโต้ องค์การกติกาสัญญาวอร์ซอว์นี้ ประกอบด้วยประเทศในยุโรปตะวันออก 7 ประเทศ คือโปแลนด์ อัลเบเนีย เยอรมันตะวันออก รมูเนีย บุลกาเรีย เชคโกสโลวาเกีย ฮังการี โดยมีสหภาพโซเวียตเป็นผู้นำในการประสานกิจการด้านกำลังทหารและยุทธศาสตร์ของกลุ่ม และควบคุมหน่วยงานที่สำคัญคือ กองบัญชาการทหารผสมกลุ่มกติกาวอร์ซอว์ (Joint Command Warsaw Treaty Armed Forces) ซึ่งประกอบด้วยผู้บัญชาการทหารของประเทศสมาชิก โดยผู้บัญชาการสูงสุดของกองบัญชาการผสมนี้ เป็นนายทหารระดับนายพลของสหภาพโซเวียต หน่วยงานนี้จะกำหนดยุทธศาสตร์และวางแผนทางทหาร ตลอดจนหาข่าวกรองร่วมกันภายใต้การชี้นำของสหภาพโซเวียต การรวมตัวกันเป็นพันธมิตรของกลุ่มกติกาสัญญาวอร์ซอว์นี้ค่อนข้างแตกต่างจากองค์การนาโต้ เพราะภาคีสมาชิกของกลุ่มนี้ตั้งอยู่ภายใต้การครอบงำของสหภาพโซเวียตโดยสิ้นเชิง กำลังทหารส่วนใหญ่ของกลุ่มนี้เป็นกำลังทหารของสหภาพโซเวียต โดยสมาชิกอื่น ๆ มีส่วนร่วมด้วยเพียงเล็กน้อย ในขณะที่องค์การนาโต้ใน สมัยก่อนเข้ามามีส่วนร่วมได้มากกว่า

สภาพความขัดแย้งระหว่างมหาอำนาจทั้งสอง ที่อยู่ในลักษณะ "สงครามเย็น" นี้ยิ่งทวีความเข้มข้นตึงเครียดมากขึ้นในช่วงทศวรรษ 1950 และมีได้ดำเนินเฉพาะในยุโรปเท่านั้น แต่ยังคงขยายไปยังดินแดนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทวีปเอเชียด้วย และได้ประกอบเป็นสภาพความขัดแย้ง เปลี่ยนแปลงที่สำคัญในทวีปเอเชีย-เอเชียตะวันออก คือชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์จีนและการสถาปนาสาธารณรัฐประชาชนจีนในปี ค.ศ. 1949 วิกฤตการณ์ในคาบสมุทรเกาหลี ระหว่างปี ค.ศ. 1950-1954 และการปิดล้อมฝ่ายคอมมิวนิสต์ในทวีปเอเชีย

1.2 การสถาปนาสาธารณรัฐประชาชนจีน ภายหลังจากที่ประเทศญี่ปุ่นยอมแพ้สงครามในปี ค.ศ. 1945 รัฐบาลสาธารณรัฐจีนที่มีเจียง ไค เชคเป็นประธานาธิบดี และพรรคคอมมิวนิสต์จีนภายใต้การนำของเหมา เจ๋อ ตุง ซึ่งเคยร่วมมือกันต่อต้านการรุกรานของญี่ปุ่น ได้เกิดการขัดแย้งและปะทะกันหลายครั้ง (Barnett 1963; Bianco 1976) แม้ว่าสหรัฐอเมริกาจะพยายามไกล่เกลี่ยให้มีการเจรจากันแต่ก็ไม่เป็นผล ในที่สุดก็เกิดสงครามกลางเมืองขึ้นอีกครั้ง ฝ่ายรัฐบาลสาธารณรัฐจีนของเจียง ไค เชค ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา ส่วนฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้รับความสนับสนุนโดยอ้อมจากสหภาพโซเวียตซึ่งยึดครองแมนจูเรียอยู่ กองทัพปลดแอกของฝ่ายคอมมิวนิสต์เริ่มตีโต้ และรุกจนได้ชัยชนะยึดนครปักกิ่งในเดือนมกราคม ค.ศ. 1949 และยึดได้ทั้งประเทศในปลายปีเดียวกันนั้นเอง จนกระทั่งเจียง ไค เชคต้องถอยหนีไปอยู่ไต้หวัน เหมา เจ๋อ ตุง และพรรคคอมมิวนิสต์จีนจึงได้ประกาศสถาปนาสาธารณรัฐประชาชนจีนขึ้นในวันที่

1 ตุลาคม ค.ศ. 1949

การสถาปนาสาธารณรัฐจีนในขณะนั้น ประเทศที่ประกาศรับรองรัฐบาลของเหมา เจ๋อตุง โดยมากเป็นประเทศในกลุ่มคอมมิวนิสต์ เช่นสหภาพโซเวียต เกาหลีเหนือ มองโกเลียนอก ประเทศในกลุ่มยุโรปตะวันออก และอังกฤษ ฝรั่งเศส ฯลฯ ต่อมาในราวกลางเดือนธันวาคม ปีเดียวกันนั้น เหมา เจ๋อตุง ได้เดินทางไปสหภาพโซเวียตเพื่อเจรจากับสตาลิน ซึ่งทำให้สามารถตกลงลงนามในสัญญามิตรภาพ พันธมิตรและความช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นเวลา 30 ปี ในวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 1950 (Chai 1972: 128-129) สนธิสัญญานี้ได้ชี้ให้เห็นแนวนโยบายต่างประเทศของจีนที่มีลักษณะ "เอนหนึ่งพิงข้างหนึ่ง" กล่าวคือ ต้องพิงพิงกลุ่มประเทศคอมมิวนิสต์อันมีสหภาพโซเวียตเป็นผู้นำ (Hinton 1972: 178-181) นโยบายเช่นนี้เกิดขึ้นโดยมีสาเหตุและปัจจัยหลายประการ ปัจจัยภายในที่สำคัญคือ การเมืองภายในของจีนยังไม่มั่นคง สงครามกลางเมืองเพิ่งสิ้นสุดลง คัดรุษยังมีได้ถูกทำลายลงสิ้นเชิง ยิ่งไปกว่านั้น อำนาจรัฐคอมมิวนิสต์ยังมิได้แผ่กระจายซึ่มลึกลงไปในพื้นที่ดินจีน เศรษฐกิจและสังคมก็อยู่ในสภาพทรุดโทรม ต้องฟื้นฟูแก้ไขอีกมาก ปัจจัยภายในเหล่านี้ทำให้จีนใหม่ต้องแสวงหาความช่วยเหลือจากมิตรภายนอก ส่วนปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะสถานการณ์ระหว่างประเทศก็มีอิทธิพลสำคัญ ทั้งนี้เพราะสภาพความขัดแย้งในสงครามเย็นทำให้ระบบการเมืองระหว่างประเทศมีลักษณะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มหรือ 2 ขั้ว (Bi-Polar World) คือระหว่างกลุ่มโลกเสรีภายใต้การนำของสหรัฐอเมริกา และกลุ่มคอมมิวนิสต์ภายใต้การนำของสหภาพโซเวียต ในขณะเดียวกัน สหรัฐอเมริกาซึ่งให้ความสนับสนุนแก่เจียง ไค เชค และรัฐบาลคณะชาติไต้หวัน ก็มีได้แสดงท่าทีที่เป็นมิตรกับสาธารณรัฐประชาชนจีน ทั้งยังพยายามคุกคามรัฐบาลจีนคอมมิวนิสต์ด้วยการริเริ่มนโยบายปิดล้อม และการส่งกองเรือที่ 7 มาประจำแถบภูมิภาคนี้อีกด้วย ปัจจัยเหล่านี้ทำให้เหมา เจ๋อตุง และผู้นำอื่น ๆ ของจีน เกรงว่าอาจถูกคุกคามด้วยกำลังจากสหรัฐอเมริกา แต่นอกจากปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว อุดมการณ์ทางการเมืองอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้จีนเข้าไปร่วมมือสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิทกับสหภาพโซเวียตได้ง่ายยิ่งขึ้น

ความร่วมมือกันระหว่างประเทศร่วมอุดมการณ์คอมมิวนิสต์นี้ ทำให้จีนได้รับผลประโยชน์หลายประการ โดยเฉพาะในช่วงที่กำลังฟื้นฟูบูรณะประเทศทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและการทหารด้วยแล้ว กล่าวคือ แสหายานุภาพของโซเวียต ช่วยเพิ่มศักยภาพทางการทหารแก่จีนในการยับยั้งการคุกคามจากภายนอก ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจที่ได้รับจากสหภาพโซเวียต ไม่ว่าจะเป็นเงินกู้ระยะยาว การร่วมทุนดำเนินธุรกิจการขุดน้ำมัน แร่ และบริการสายการบิน (Clubb 1971) ก็มีช่วยในการริเริ่มดำเนินนโยบายเศรษฐกิจสังคมนิยมของจีน นอกจากนี้เทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ของโซเวียตเป็นเพียงแหล่งเดียวที่จีนสามารถรับมาพัฒนาประเทศได้ โดยเฉพาะเทคโนโลยีทางการทหาร

การที่จีนมีความจำเป็นในการบูรณะพัฒนาประเทศเพื่อสถาปนาระบอบสังคมนิยมที่มั่นคงขึ้นนั้น ทำให้จีนพยายามจำกัดการเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการระหว่างประเทศ แต่อย่างไรก็ตาม ทั้ง ๆ ที่สาธารณรัฐประชาชนจีนยังไม่สามารถจัดการกับสถานการณ์ภายในประเทศของตนให้มั่นคงก็จำต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสงครามที่คาบสมุทรเกาหลีอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

1.3 วิกฤติการณ์ในคาบสมุทรเกาหลี ก่อนที่จะเกิดสงครามโลกครั้งที่สองนั้น คาบสมุทรเกาหลีได้ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของญี่ปุ่น แต่เมื่อญี่ปุ่นยอมแพ้สงครามแล้ว คาบสมุทรเกาหลีได้ถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนที่เส้นขนานที่ 38 โดยสหภาพโซเวียตควบคุมดูแลดินแดนส่วนเหนือหรือเกาหลีเหนือ สหรัฐอเมริกาดูแลดินแดนทางตอนใต้ของเส้นขนานที่ 38 หรือเกาหลีใต้ ในปี ค.ศ. 1948 มหาอำนาจทั้งสองฝ่ายเริ่มถอนทหารออกจากดินแดนที่ยึดครองดังกล่าว และให้ดำเนินการปกครองตนเอง ฝ่ายเกาหลีเหนือมีรัฐบาลคอมมิวนิสต์ภายใต้การนำของคิม อิล ซุง ส่วนเกาหลีใต้นั้นมีการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

ต่อมาในวันที่ 25 มิถุนายน ค.ศ. 1950 เกาหลีเหนือซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสหภาพโซเวียตได้โจมตีเกาหลีใต้ เพื่อรวมเกาหลีภายใต้ระบอบคอมมิวนิสต์ โดยคิดว่าสหรัฐอเมริกาคงจะไม่ปกป้องเกาหลีใต้ เนื่องจากผู้นำของสหรัฐอเมริกาได้เคยประกาศว่า แนวป้องกันของสหรัฐอเมริกาจะอยู่ที่หมู่เกาะชายฝั่ง ตั้งแต่ญี่ปุ่นถึงฟิลิปปินส์ แต่เมื่อกองทัพของเกาหลีเหนือรุกผ่านเส้นขนานที่ 38 ลงสู่เกาหลีใต้อย่างรวดเร็ว สหรัฐอเมริกาได้มองการโจมตีครั้งนี้ว่าเป็นการทำทลายของฝ่ายคอมมิวนิสต์ และเป็นการพยายามที่จะขยายอิทธิพลของฝ่ายคอมมิวนิสต์เข้ามาในเอเชีย (La feber 1980: 101-127) สหรัฐอเมริกาได้ประท้วงการรุกรานเกาหลีใต้ ต่อคณะมนตรีความมั่นคง และองค์การสหประชาชาติได้มีมติให้เกาหลีเหนือถอนทหารกลับคืน มิฉะนั้นจะใช้กำลังทหารเข้าตอบโต้ ในที่สุดกำลังทหารของสหประชาชาติและสหรัฐอเมริกาซึ่งอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของพลเอกแมคอาเธอร์ ได้โจมตีกองกำลังของฝ่ายเกาหลีเหนือจนถอยร่นไปถึงเส้นขนานที่ 38 เหนือ ผู้นำของสาธารณรัฐประชาชนจีนได้ออกแถลงการณ์เตือนมิให้กำลังฝ่ายสหประชาชาติและสหรัฐอเมริกาล่วงล้ำเข้าไปดินแดนของเกาหลีเหนือซึ่งอยู่ติดกับตอนเหนือของจีน มิฉะนั้นจีนจะเข้าสู่สงครามด้วย เพราะจีนเกรงว่าถ้าเกาหลีเหนือถูกยึดครองจีนจะขาดรัฐกันชนและเป็นการคุกคามความมั่นคงปลอดภัยของจีน

ดังนั้นเมื่อกองกำลังของสหประชาชาติไม่สนใจต่อคำเตือนของจีนและรุกข้ามเส้นขนานที่ 38 จีนจึงส่งกองกำลังข้ามพรมแดนจีนที่แม่น้ำยาลู เข้าสู่คาบสมุทรเกาหลีในเดือนตุลาคม 2493 และปะทะกับกองกำลังของสหประชาชาติในเดือนพฤศจิกายน การสู้รบเป็นไปอย่างยืดเยื้อ โดยไม่มีฝ่ายใดได้รับชัยชนะอย่างเด็ดขาด ในช่วงนี้ประธานาธิบดีทรูแมน แห่งสหรัฐอเมริกาก็มีความ

ขัดแย้งกับนายพลแมคคาเธอร์เกี่ยวกับนโยบายในการทำสงคราม โดยประธานาธิบดีทรูแมนต้องการจำกัดปฏิบัติการทางทหาร แต่นายพลแมคคาเธอร์ไม่เห็นด้วย ประธานาธิบดีทรูแมนจึงได้สั่งปลดนายพลแมคคาเธอร์ออกจากตำแหน่งในเดือนเมษายน ค.ศ. 1951 ต่อมาในเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1951 สหภาพโซเวียตได้เสนอให้มีการเจรจาเพื่อยุติความขัดแย้งในคาบสมุทรเกาหลี การเจรจาดำเนินไปเป็นเวลานาน ในปี ค.ศ. 1953 จึงสามารถลงนามในข้อตกลงหยุดยิงระหว่างจีนกับเกาหลีเหนือฝ่ายหนึ่ง สหรัฐอเมริกาและเกาหลีใต้ฝ่ายหนึ่ง สงครามในคาบสมุทรเกาหลีจึงได้ยุติ แต่ความตึงเครียดบริเวณเส้นขนานที่ 38 ยังคงดำรงอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน

สงครามเกาหลีได้ส่งผลกระทบต่อสภาพการเมืองระหว่างประเทศในเอเชียหลายประการ จีนต้องสูญเสียทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดสำหรับการพัฒนาประเทศเป็นอันมาก สหรัฐอเมริกาก็เริ่มก้าวเข้ามายุ่งเกี่ยวกับกิจการระหว่างประเทศในภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น และตัดสินใจให้เอกราชแก่ญี่ปุ่น โดยมีการลงนามในสัญญาสันติภาพในปี ค.ศ. 1951 ในปีเดียวกันนั้นเองสหรัฐอเมริกาก็ลงนามในสนธิสัญญาความมั่นคงร่วมกันกับญี่ปุ่น โดยสหรัฐอเมริกาประกันความมั่นคงของญี่ปุ่น (Emmerson 1972: 60-70) สำหรับประเทศไทยการตัดสินใจเข้าร่วมในสงครามนี้ด้วย ส่งผลให้สภาพความขัดแย้งภายในที่คุกรุ่นมาก่อน ปะทุรุนแรงขึ้น นอกจากนี้ภาวะสงครามก็ทำให้สินค้ายุทธปัจจัยต่าง ๆ โดยเฉพาะดีบุก และยางพารา ราคาผันผวนขึ้นลงอย่างรุนแรง และส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจ-การเมืองที่กำลังขัดแย้งกันอยู่ในสังคมไทย ดังจะกล่าวในโอกาสต่อไป

1.4 การปิดล้อมคอมมิวนิสต์ในเอเชีย จากพฤติกรรมของฝ่ายคอมมิวนิสต์ในการที่สงครามเกาหลี คือการที่จีนสนับสนุน-ให้ความช่วยเหลือทางการเมืองและการทหารแก่ฝ่ายเวียดนามเหนือในสงครามปลดแอกฝรั่งเศสอย่างมหาดศาล และการคุกคามได้ทันในวิกฤติการณ์ที่ช่องแคบฟอร์โมซา ทำให้นานาประเทศโดยเฉพาะโลกตะวันตกประณามจีนว่าก้าวร้าว กระจายสงครามและต้องการแผ่อิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ และเห็นว่าจีนเป็นตัวแค้นของสหภาพโซเวียต ในการขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์เข้ามาในทวีปเอเชีย ทำให้สหรัฐอเมริกาก็เริ่มนำนโยบายความมั่นคงร่วมกัน (Collective Security) ที่ใช้ในยุโรปมาปฏิบัติในทวีปเอเชีย โดยแสวงหาพันธมิตร และทำสนธิสัญญาพันธมิตรทางทหารกับประเทศในเอเชียเช่น ญี่ปุ่น ในปี ค.ศ. 1951 กับเกาหลีใต้ในปี ค.ศ. 1952 และกับไต้หวันในปี ค.ศ. 1954

ในปี ค.ศ. 1954 เมื่อฝ่ายเวียดนามเหนือ (เวียดนามเหนือ) ประสบชัยชนะเหนือฝรั่งเศสในสมรภูมิตีเยนเบียนฟู สหรัฐอเมริกาก็เกรงว่าเวียดนามจะได้รับการสนับสนุนจากสหภาพโซเวียต และสาธารณรัฐประชาชนจีน ให้ขยายอิทธิพลเข้าครอบงำเวียดนามใต้ อินโดจีน และเอเชียตะวันออกเฉียง

ออกเฉียงใต้ สหรัฐอเมริกาจึงพยายามโฆษณาชวนเชื่อให้อังกฤษ และฝรั่งเศสซึ่งมีผลประโยชน์อยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และบรรดาประเทศในภูมิภาคนี้ซึ่งมีผู้นำที่หวาดกลัวคอมมิวนิสต์ให้เห็นถึงภัยอันตรายของลัทธิคอมมิวนิสต์ เพื่อร่วมมือกันก่อตั้งองค์การส่วนภูมิภาค ร่วมกันต่อต้านการขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ในลักษณะเดียวกับองค์การนาโตในทวีปยุโรป ในการนี้มีประเทศในเอเชียร่วมด้วยสามประเทศคือ ไทย ฟิลิปปินส์ และปากีสถาน นอกจากนี้ก็มีออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ซึ่งมีความผูกพันใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกาเข้าร่วมด้วย ดังนั้นในวันที่ 8 กันยายน 1954 ประเทศทั้ง 8 นี้จึงลงนามร่วมกันในสนธิสัญญามะนิลา ณ กรุงมะนิลา ประเทศฟิลิปปินส์ และเรียกว่าองค์การสนธิสัญญาแห่งประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (สปอ.) หรือซีโต้ โดยจัดตั้งสำนักเลขาธิการขององค์การขึ้นที่กรุงเทพมหานคร ประเทศไทย

1.5 แนวร่วม และองค์การบังหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศ ของฝ่ายคอมมิวนิสต์ องค์การบังหน้าคอมมิวนิสต์สากล เป็นเครื่องมือดำเนินงานที่ฝ่ายสหภาพโซเวียตได้จัดตั้งขึ้นมาเพื่อปฏิบัติการทางการเมืองทั่วโลก โดยมีการขยายขอบข่ายการดำเนินงานปฏิบัติการแทรกซึมกว้างขวางมาเป็นระยะเวลาต่อเนื่องยาวนาน ในส่วนนี้จะขอเน้นศึกษารายละเอียดเป็นพิเศษ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ การดำเนินงาน การจัดตั้ง และประเด็นการเคลื่อนไหวขององค์การบังหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศของค่ายลัทธิคอมมิวนิสต์เหล่านั้น ตลอดจนความสัมพันธ์เชื่อมโยงที่มีต่อองค์การบังหน้า ๔ และแนวร่วมในประเทศต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการเข้าใจการเคลื่อนไหวเรียกร้องสันติภาพตั้งจะศึกษาในส่วนต่อ ๆ ไปเป็นสำคัญ

ก่อนอื่นจะขอแยกแยะถึงข้อแตกต่างระหว่างแนวร่วม (United Front) กับองค์การบังหน้าคอมมิวนิสต์ระหว่างประเทศ (International Communist Front Organization) ซึ่งต่างก็เป็นเครื่องมือที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์ใช้ดำเนินการทางการเมืองในประเทศหนึ่ง ๆ โดยมีการประสานร่วมมือกัน หน้าที่ภารกิจของทั้งสองนี้มีข้อแตกต่างกันหลายประการ กล่าวคือ "แนวร่วม" โดยมากหมายถึงยุทธศาสตร์และเครื่องมือที่พรรคคอมมิวนิสต์ในแต่ละประเทศจัดตั้งขึ้นเพื่อเคลื่อนไหวทางการเมืองในท้องถิ่นโดยเฉพาะ ในขณะที่องค์การบังหน้าฯ นั้นเป็นเครื่องมือที่มีรากฐานมาจากการจัดตั้งและกำหนดนโยบายมาจากองค์การคอมมิวนิสต์สากล จึงมีลักษณะที่เป็น "สากล" กว่า คือสามารถจัดตั้งองค์การสาขาเพื่อเคลื่อนไหวในประเทศต่าง ๆ โดยความร่วมมือจากพรรคคอมมิวนิสต์ หรือแนวร่วมในประเทศนั้น ๆ โดยรับนโยบายจากศูนย์กลางไปปฏิบัติ ภารกิจหลัก ๆ จึงเป็นเพียงเครื่องมือในการเผยแพร่ โฆษณาชวนเชื่อ และสนับสนุนนโยบายของค่ายคอมมิวนิสต์ ตลอดจนให้ความร่วมมือ และสนับสนุนการเคลื่อนไหวพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศนั้น ๆ แต่จะไม่เข้าไปมีบทบาทในกิจกรรมทางการเมืองโดยตรงหรือเปิดเผย ส่วนแนวร่วมนั้นเป็นยุทธศาสตร์ที่ช่วยเสริมวัตถุประสงค์ทางการเมืองของพรรคคอมมิวนิสต์ท้องถิ่นโดยตรง ยุทธศาสตร์แนวร่วมนั้น

อาจปรับใช้ได้อย่างหลากหลายและกว้างขวาง โดยการกำหนดวงแนวทางไว้ตามสภาพสังคม-การเมืองของประเทศนั้น ๆ

ในประวัติศาสตร์ ยุทธศาสตร์แนวร่วมเป็นเครื่องมือที่สำคัญของสหภาพโซเวียตในการขยายการปฏิวัติของคอมมิวนิสต์ ในยุคเริ่มแรก เลนินจัดตั้งกลุ่มแนวร่วมภายในประเทศขึ้นเพื่อใช้ต่อต้านระบอบซาร์แห่งรัสเซีย ตั้งแต่ก่อนการปฏิวัติปี ค.ศ. 1905 และได้นำมาใช้อีกในการปฏิวัติปี ค.ศ. 1917 และฟื้นฟูขึ้นมาอีกในปี ค.ศ. 1921 ภายหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง และได้สนับสนุนให้หลังสังคมนิยมนอกประเทศยึดแนวทางการปฏิวัติแบบรัสเซีย โดยชี้ภารกิจเบื้องต้นว่าจะต้องมีการขยายอิทธิพลและฐานการสนับสนุน โดยการสร้างพันธมิตรกับผู้นำพรรคที่ไม่ใช่ชนชั้นกรรมาชีพคอมมิวนิสต์ สมาคมกรรมกร และกลุ่มทางสังคมอื่น ๆ (ในลักษณะแนวร่วมจากด้านบน) และใช้ความพยายามที่จะให้สมาชิกในองค์การเหล่านี้ยอมรับ (แนวร่วมจากด้านล่าง) และถ้าหากเป็นไปได้ ก็จัดตั้งพรรคคอมมิวนิสต์อย่างถูกต้องกฎหมายและส่งตัวแทนเข้าสู่สถาบันนิติบัญญัติและสถาบันการเมืองอื่น ๆ (Ellison 1985: 45)

จากแนวทางซึ่งได้กำหนดไว้เช่นนี้ ต่อมาการเคลื่อนไหวได้ขยายตัวกว้างออกไปมากยิ่งขึ้นเพื่อที่จะบรรลุเป้าหมายของยุทธศาสตร์แนวร่วม อาจจำแนกกลุ่มเป้าหมายของยุทธศาสตร์นี้ได้สองลำดับขั้นด้วยกันคือ ขั้นแรกเป็นการสร้างแนวร่วมในหมู่ชนชั้นกรรมาชีพ ในเบื้องต้นนั้นเน้นไปที่กลุ่มประเทศอุตสาหกรรม โดยเฉพาะในกลุ่มพรรคที่นิยมสังคมนิยม โดยมีจุดมุ่งหมายในทั้งในหมู่ผู้นำและสมาชิก เพื่อให้เข้าเป็นพันธมิตรซึ่งในที่สุดพวกคอมมิวนิสต์สามารถที่จะควบคุมได้ในตนเอง ในขั้นต่อไปเป็นการสร้างแนวร่วมในวงกว้างขึ้นโดยครอบคลุมไปถึงปัจเจกชน และองค์การต่าง ๆ ที่หลากหลายทั้งชนชั้น ศาสนา แนวคิดทางการเมือง และพื้นฐานทางสังคมอื่น ๆ โดยในระดับนี้รวมเอากลุ่มต่าง ๆ ที่มีความคิดเห็นร่วมกันโดยเฉพาะในเรื่องการต่อต้านผู้นำทางการเมืองและนโยบายของรัฐบาลในยุโรปตะวันตกเป็นสำคัญ

ต่อมาเมื่อสตาลินขึ้นมาอำนาจสืบทอดเลนินในปี ค.ศ. 1924 ก็ยังเล็งเห็นความสำคัญขององค์การเหล่านี้ โดยย้ำว่าองค์การเหล่านี้มีความจำเป็นเพราะหากปราศจากมันก็ไม่อาจต่อสู้และขจัดพวกกระฎุมพีไปได้ อีกทั้งเป็นกำลังสำคัญในการสถาปนารัฐของชนชั้นกรรมาชีพ . . ." (Chaveng Chavengthamarat 1966: 2) ในขณะนั้นก็มีอยู่ถึง 5 องค์การที่ขึ้นตรงต่อองค์การคอมมิวนิสต์สากล นอกจากนี้ ยังมีองค์การสาขาในนานาประเทศซึ่งประกอบด้วยสมาชิกจำนวนมากมายื่นตรงต่อองค์การบังหน้าเหล่านั้นอีกชั้นหนึ่ง องค์การทั้ง 5 นี้ได้แก่

- The Red International of Labour Unions ก่อตั้งปี 1920
- The Red Sport International ก่อตั้งปี 1921
- The International Organization for Aid to Revolutionaries ก่อตั้งปี 1922
- The International Peasants' Council ก่อตั้งในปี 1923

เมื่อจัดตั้งองค์การบังหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศเหล่านี้แล้ว ฝ่ายคอมมิวนิสต์ในหลาย ๆ ประเทศก็เริ่มการโฆษณาชวนเชื่ออย่างกว้างขวางเพื่อที่จะสร้างองค์การส่วนท้องถิ่นที่จะเป็นสมาชิกขององค์การคอมมิวนิสต์สากล รูปแบบเช่นนี้ต่อมาได้กลายเป็นแบบอย่างในการจัดตั้งองค์การบังหน้าคอมมิวนิสต์ทั้งก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยองค์การบังหน้าเหล่านี้จะขึ้นตรงต่อพรรคคอมมิวนิสต์ท้องถิ่นในแต่ละประเทศ และควบคุมอีกชั้นหนึ่งโดยองค์การคอมมิวนิสต์สากล องค์การเหล่านี้อาจจะปิดบังเบื้องหลังของตนมากน้อยแตกต่างกันไป แต่เมื่อทางมอสโคว์กำหนดจุดมุ่งหมายมา องค์การเหล่านี้จะตอบสนองให้อย่างเจียบ ๆ และไม่บิดพลิ้ว

ในบรรดาองค์การบังหน้าทั้งห้าที่กล่าวถึงนั้น องค์การซึ่งจำต้องยุติบทบาทลงเป็นอันดับแรกก็คือ องค์การชาวนาระหว่างประเทศ เนื่องจากไม่ได้รับการสนับสนุนจากชาวนา จึงต้องปิดตัวเองลงในปี ค.ศ. 1933 และมอบหมายกิจกรรมต่าง ๆ ให้สมาคมกรรมกรระหว่างประเทศ ต่อมาภายหลังจากการประชุมสมัชชาครั้งที่ 7 ขององค์การคอมมิวนิสต์สากล ซึ่งเป็นช่วงระหว่างสถานการณ์สงครามโลกครั้งที่สอง สหภาพโซเวียตซึ่งเข้าร่วมสงครามและอยู่ฝ่ายสัมพันธมิตร ก็ต้องคอย ๆ ยุติการเคลื่อนไหวขององค์การบังหน้าเหล่านั้น และจัดตั้งแนวร่วมประชาธิปไตยขึ้นในประเทศต่าง ๆ เพื่อต่อต้านการยึดครองของเยอรมันและอิตาลี ยุทธศาสตร์ขององค์การบังหน้าที่เคยใช้เป็นเครื่องมือในการขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ในประเทศต่าง ๆ เหล่านี้ จึงขัดต่อสถานการณ์ที่ต้องการความร่วมมือกันระหว่างประเทศสัมพันธมิตร และเมื่อสงครามใกล้จะยุติ สตาลินก็ยุบเลิกองค์การคอมมิวนิสต์สากลลงเสีย เพื่อแสดงให้เห็นสหรัฐอเมริกาและอังกฤษเห็นว่าตนไม่ต้องการยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของประเทศอื่นโดยอาศัยองค์การบังหน้าที่จัดตั้งขึ้นอีกต่อไป (Sworakowski 1973: 211) อย่างไรก็ตามยุทธศาสตร์แนวร่วมประชาธิปไตยในประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะในยุโรปตะวันออกก็ส่งผลอย่างงดงาม กล่าวคือเมื่อสงครามยุติลง รัฐบาลผสมที่จัดตั้งขึ้นเพื่อต่อต้านนาซีและฟาสซิสต์นั้น ก็ถูกแนวร่วมประชาธิปไตยของฝ่ายคอมมิวนิสต์ยึดกุมอำนาจไว้ อย่างเหนียวแน่นและตกอยู่ภายใต้การครอบงำของพรรคคอมมิวนิสต์ท้องถิ่นนั้น ๆ (ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสหภาพโซเวียต)

หลังจากสหภาพโซเวียตจำต้องยุบเลิกองค์การคอมมิวนิสต์สากลลงไปแล้ว สถานการณ์โลก

ภายหลังสงครามก็เริ่มปรากฏข้อความหาอำนาจทั้งสองกำลังเผชิญหน้ากันใน "สงครามเย็น" การเผชิญหน้ากันนี้ทำให้ค่ายคอมมิวนิสต์ต้องกำหนดยุทธศาสตร์ทางการเมืองระหว่างประเทศใหม่ ในเดือนกันยายน ค.ศ. 1947 พรรคคอมมิวนิสต์ชั้นนำทั้ง 9 ในทวีปยุโรปคือสหภาพโซเวียต อิตาลี รумыเนีย ฮังการี ยูโกสลาเวีย ฝรั่งเศส เชคโกสโลวาเกีย บัลกาเรีย และโปแลนด์ จึงจัดการประชุมขึ้นที่โปแลนด์ นายชดานอฟ (1896-1948) ได้เสนอรายงานเกี่ยวกับสถานการณ์ระหว่างประเทศต่อที่ประชุมว่า สหรัฐอเมริกาเป็นจักรวรรดินิยมผู้รุกราน และมีแผนการที่จะก่อสงครามขึ้นอีกเพื่อครองโลกโดยมีแผนการทรูแมน-มาร์แชลเป็นส่วนหนึ่งในการขยายอิทธิพล การรุกรานของสหรัฐอเมริกาทำให้โลกแบ่งออกเป็นสองค่ายคือ ค่ายจักรวรรดินิยมและต่อต้านประชาธิปไตยของสหรัฐอเมริกา กับค่ายประชาธิปไตยและต่อต้านจักรวรรดินิยมของสหภาพโซเวียต (Foster 1955: 493-494) จากนั้นก็มีมติเรียกร้องให้ "พลังประชาธิปไตยและสันติภาพ" ลุกขึ้นร่วมมือกันต่อสู้กับเหล่าผู้รุกราน มติที่สำคัญจากที่ประชุมนี้อีกข้อก็คือการชี้แนะแนวทางการจัดตั้งองค์การเพื่อรวบรวม เผยแพร่ข่าวสารของฝ่ายคอมมิวนิสต์และพรรคกรรมกร ด้วยเหตุผลที่ว่า เนื่องจากพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศต่าง ๆ ยังขาดการร่วมมือประสานงานกันหลังจากการยุบเลิกองค์การคอมมิวนิสต์สากลในปี ค.ศ. 1945 ดังนั้น จึงควรจัดตั้งหน่วยงานเพื่อทำหน้าที่รวบรวมข่าวสารของพวกคอมมิวนิสต์ขึ้นโดยเฉพาะ (Nollau 1961: 224) ซึ่งต่อมาได้จัดตั้งหน่วยงานกลางคือ "สำนักงานข่าวสารคอมมิวนิสต์" (The Communist Information Bureau-COMINFORM) ขึ้นมาโดยมีสำนักงานใหญ่อยู่ที่กรุงเบลเกรด และออกหนังสือนิตยสาร "For a Lasting Peace, For a People's Democracy" เพื่อเป็นสื่อเผยแพร่กิจกรรมของโคมินฟอรัม" ต่อมาก็ได้จัดให้มีการประชุมครั้งที่ 2 ขึ้นที่ประเทศยูโกสลาเวีย ในเดือนมกราคม ค.ศ. 1948 โดยเน้นการโจมตีสหรัฐอเมริกาเช่นเดิม และมีนิตยสารดังกล่าวเป็นสื่อสำคัญ แต่ต่อมาในการประชุมครั้งที่ 3 ของโคมินฟอรัม ซึ่งจะจัดขึ้นในเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1948 ติโตผู้นำยูโกสลาเวียก็ได้ปฏิเสธที่จะเข้าร่วมและไม่ยอมเดินตามแนวทางของสหภาพโซเวียตอีกต่อไป โดยเสนอแนวทางของตนเอง โคมินฟอรัมจึงได้เพิ่มการประนามติโตเข้ามาในวาระการประชุม และขับยูโกสลาเวียออกจากกลุ่ม ในที่สุด ที่ตั้งขององค์การนี้ก็ต้องย้ายออกจากกรุงเบลเกรดไปยังกรุงบูคาเรสแทน หลังจากนั้นอีกไม่นานนัก การเคลื่อนไหวของโคมินฟอรัมก็ค่อย ๆ หดบทบาทลงไป และยุติตนเองใน

*นิตยสารนี้มีกรตีพิมพ์เป็นภาษาต่าง ๆ ทั่วโลก ในยุครุ่งเรืองที่สุดมีการพิมพ์โฆษณาถึง 18 ภาษา (Nollau 1961: 228) มักตีพิมพ์รายงานที่พรรคคอมมิวนิสต์ในกลุ่มของตนเสนอในที่ประชุม จุดเน้นก็คือปัญหาสันติภาพ และโจมตีสหรัฐอเมริกา ในช่วงต้นทศวรรษ พุทธศักราชที่ 2490 มีการเผยแพร่มายังผู้สนใจสถานการณ์ระหว่างประเทศในประเทศไทยด้วย

ปี ค.ศ. 1956 เมื่อครูชอฟผู้นำใหม่ของสหภาพโซเวียตหันมาดำเนินนโยบาย "อยู่ร่วมกันโดยสันติ" แทน

การเกิดขึ้นและยุติลงของโคมิเนฟอร์มในช่วงระยะเวลาประมาณ 10 ปีนั้น แม้ว่าอาจจะมีได้บรรลุเป้าหมายทางยุทธศาสตร์ที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์ต้องการทั้งหมด แต่สิ่งหนึ่งที่มาพร้อม ๆ กับแนวคิดในการจัดตั้งโคมิเนฟอร์มนี้ก็คือ การฟื้นฟูองค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง องค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศที่เกิดขึ้นใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นี้มีความหลากหลาย สามารถขยายตัวครอบคลุมกิจกรรมทางสังคม-การเมืองในลักษณะต่าง ๆ ทั่วโลกอย่างรวดเร็ว และยังคงเคลื่อนไหวอยู่จนกระทั่งในยุคปัจจุบัน

การฟื้นฟูองค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศนี้กระทำขึ้นภายหลังสงครามยุติไม่นานนัก โดยอาศัยผลจากการร่วมมือ-ประสมการณ์เมื่อครั้งจัดตั้งแนวร่วมประชาชาติในประเทศต่าง ๆ มาใช้สถาปนาองค์การนี้ในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ ผู้นำในองค์การบ่งหน้า เหล่านี้ไม่จำเป็นต้องเข้าร่วมในพรรคคอมมิวนิสต์หรือไม่ก็เข้าร่วมแบบลับ ๆ บิดบัง-ซ่อนเร้น และมีการเชื่อมโยงกันใต้ดินกับพรรคคอมมิวนิสต์ องค์การบ่งหน้า เหล่านี้จะโฆษณาชวนเชื่อว่าตนเคลื่อนไหวเพื่อประชาธิปไตย เพื่อสันติภาพ แต่ก็จะค่อย ๆ เปิดเผยตนเองว่ามีจุดยืนอยู่ฝ่ายสหภาพโซเวียต โดยเฉพาะเมื่อเกิดกรณีขัดแย้งในทางการเมืองระหว่างประเทศขึ้น

องค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศที่เกิดขึ้นใหม่มีดังนี้

- World Federation of Trade Unions จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1945
- World Federation of Democratic Youth จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1945
- Women's International Democratic Federation จัดตั้งปี ค.ศ. 1945
- International Organization of Journalists จัดตั้งปี ค.ศ. 1946
- World Federation of Scientific Worker จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1946
- International Union of Students จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1946
- International Association of Democratic Lawyer จัดตั้งปี 1946
- World Peace Council จัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1948
- International Federation of Resistance Fighter จัดตั้งปี 1951

อย่างไรก็ตาม ยังมีองค์การบ่งหน้า อีกหลาย ๆ องค์การที่ไม่ได้เอ่ยถึง* เนื่องจากมีขนาดเล็กและไม่กระตือรือร้นเท่าองค์การเหล่านี้ และการปฏิบัติงานก็มักจะแยกตัวออกไปโดดเดี่ยวหรือไม่ก็เป็นเพียงส่วนย่อย ๆ ขององค์การบ่งหน้า ที่ได้เอ่ยนามไว้ กิจกรรมขององค์การบ่งหน้า

ทางการเมืองระหว่างประเทศของค่ายคอมมิวนิสต์นี้มาถึงจุดสูงสุดในกลางทศวรรษ คริสต์ศักราช 1950 และเมื่อครุชเชฟริเริ่มนโยบาย "การอยู่ร่วมกันโดยสันติ" (Peaceful Coexistence) ยุทธศาสตร์ทางการเมืองระหว่างประเทศของฝ่ายคอมมิวนิสต์ที่เคยอาศัยองค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศก็เริ่มแปรเปลี่ยนไป โคมินฟอร์มก็จำเป็นต้องยุติบทบาทลง ส่วนองค์การอื่น ๆ ก็ยังคงดำเนินงานต่อไป โดยมีกรปรับเปลี่ยนทิศทางการดำเนินงานตามแต่ศูนย์กลางคือ สหภาพโซเวียตต้องการ*

สภาพการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศดังที่กล่าวมานี้ มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการที่จะเข้าใจสภาพการณ์เมืองภายในของไทย หากจะพิจารณาจากประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบแล้ว ในช่วงต้นทศวรรษ 2490 ไทยเปรียบเสมือนเกาะที่ล้อมรอบไปด้วยการปฏิวัติและสงครามจรรยาต์ กล่าวคือ ในทิศตะวันออกฝ่ายคอมมิวนิสต์เวียดนามห์ที่กำลังขับเคี่ยวสงครามกู่ชาติกับฝรั่งเศส ซึ่งก็เช่นเดียวกับลาวและกัมพูชาที่กำลังตื่นตัว เรียกร้องเอกราช ในทิศตะวันตกและทิศใต้ ขบวนการคอมมิวนิสต์ในพม่าและคาบสมุทรมลายูกำลังพยายามยึดอำนาจรัฐด้วยยุทธวิธีการก่อการร้ายทุกวิถีทาง ในอินโดนีเซียขบวนการกู่ชาติกำลังประสบผลสำเร็จในการปลดแอกอาณาเดิมจากประเทศเนเธอร์แลนด์ และที่ส่งผลกระทบต่อประเทศไทยอย่างยิ่งก็คือ การที่ฝ่ายคอมมิวนิสต์ในประเทศจีนกำลังคืบหน้าในการสถาปนาระบอบคอมมิวนิสต์ โดยมีชาวจีนกลุ่มน้อยในไทยให้การสนับสนุนอยู่อย่างแข็งขัน

ในขณะที่สภาพการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศกำลังแปรเปลี่ยนอย่างรวดเร็ว ซึ่งอาจจะส่งผลกระทบต่อสภาพการเมืองไทยได้นั้น สภาพการณ์ทางสังคม-เศรษฐกิจและการเมืองไทยก็เกิดความเปลี่ยนแปลงผันผวนเช่นกัน สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ก็คือ เป็นผลกระทบจากสภาพความขัดแย้ง-เปลี่ยนแปลงทางการเมืองระหว่างประเทศ โดยประกอบกับความขัดแย้งที่มีอยู่แล้วในสังคม-การเมืองไทย ดังจะศึกษาในรายละเอียดในส่วนต่อไปนี้

* เกี่ยวกับองค์การบ่งหน้าทางการเมืองระหว่างประเทศของฝ่ายคอมมิวนิสต์ โปรดดูใน Nollau (1961); Clews (1964); Chaveng Chavengthamarat (1966); Sworakowski (1973); Claudin (1975) ส่วนพัฒนาการในยุคปัจจุบัน โปรดดูบทความในวารสาร Problems of Communism เช่น Staar (1982); Vermaat (1982); Spaulding (1984) และใน Ellison 1985.

2. สภาพการณ์ทางสังคม-การเมืองภายใน

สภาพการณ์ภายในของสังคมไทย โดยเฉพาะทางการเมือง ในช่วงระยะเวลาที่สงครามโลกครั้งที่สองดำเนินไปจนกระทั่งยุติลงไปแล้วนั้น เกิดความเปลี่ยนแปลงผันผวนอย่างมาก ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่เมื่อภาวะวิกฤติครั้งสำคัญซึ่งกระทบต่อสภาพชีวิต สังคม เศรษฐกิจและการเมืองของชนส่วนใหญ่สงบลง ก็ย่อมมีการปรับเปลี่ยนสถานะ ดุลยภาพในด้านต่าง ๆ อันเป็นผลมาจากการขัดแย้งที่ดำรงอยู่มาช้านานในช่วงวิกฤตินั้น ในสภาพสังคมไทยการปรับเปลี่ยนดุลยภาพนี้กลับเน้นหนักไปเฉพาะในกลุ่มผู้นำทางอำนาจ และสถาบันทางการเมืองที่เกี่ยวข้องเท่านั้น งานศึกษาเฉพาะส่วนนี้ จึงจะพยายามให้ภาพของการปรับเปลี่ยนดุลยภาพในเชิงอำนาจทางการเมืองตลอดจนผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างกว้าง ๆ ส่วนนโยบาย ความขัดแย้ง และการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจในทางการเมืองโดยลึกซึ้งนั้น จะศึกษาในส่วนต่อไปที่ว่าด้วย "การเมืองไทยสองกระแส"

สถานะของประเทศไทยในสงครามโลกครั้งที่สอง* นั้น ต่างจากประเทศอื่น ๆ อย่างเด่นชัด กล่าวคือไทยถูกญี่ปุ่นรุกรานอย่างฉับพลัน จากนั้นก็กระโจนเข้าสู่สงครามมหาเอเซียบูรพาในภูมิภาคนี้ในเวลาอันรวดเร็วด้วยการประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตร และให้ความร่วมมือเป็นฐานปฏิบัติการทางทหารแก่ญี่ปุ่นในการยึดครองประเทศอื่น พร้อมทั้งเข้าร่วมยึดครองดินแดนซึ่งใน "ประวัติศาสตร์" เป็นของไทย คือ หลวงพระบาง จำปาศักดิ์ ศรีโสภณ พระตะบอง และมณฑลบุรี ฯลฯ ในขณะที่เดียวกัน ผู้นำกลุ่มอื่นคือ นายปรีดี พนมยงค์-ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และนักการเมืองฝ่ายพลเรือน, กลุ่ม ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช และฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมในและนอกประเทศ ก็เคลื่อนไหวตอบโต้นโยบายสงครามของจอมพลแปลก พิบูลสงครามผู้นำฝ่ายทหาร และการยึดครองของญี่ปุ่น ด้วยการก่อตั้งองค์การลับใต้ดิน "เสรีไทย" ประสานกันทั้งภายในและภายนอกประเทศ การดำเนินนโยบายสองด้าน และความขัดแย้งในหมู่ผู้นำทางการเมืองของไทยในช่วงเวลาวิกฤตินี้ แม้ว่าจะมีส่วนช่วยดำรงเอกราชของชาติมิให้ตกอยู่ในฐานะผู้แพ้ดังเช่นญี่ปุ่น แต่ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างลึกซึ้งในกลุ่มผู้นำทั้งสามฝ่ายในระยะเวลาต่อมา

* เกี่ยวกับสถานะของไทยทั้งในระหว่างและหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โปรดอ่านงานเขียนโดยเฉพาะใน ดีเรก ชัยนาม (2510); วิเทศกรณีย์ (2515); ทวี บุญเขต (2516); ป. พิบูลสงคราม (2516); เทียมจันทร์ อ่ำหวัว (2520); แถมสุข นุ่มนนท์ (2521); ปรีดี พนมยงค์ (2521); พรเพ็ญ อุตรระกุล (2522) และพรทิพย์ วัชรินทร์ดิลล (2525) เป็นต้น

เมื่อสงครามมหาเอเชียบูรพาสงบลงพร้อมกับการประกาศสันติภาพของฝ่ายไทยในวันที่ 16 สิงหาคม 2488 นั้น ประเทศไทยต้องตกอยู่ในภาวะวิกฤติหลาย ๆ ด้าน ทั้งในทางการเมืองระหว่างประเทศ และสถานการณ์ผันผวนในประเทศ ในทางการเมืองระหว่างประเทศผู้นำฝ่ายพลเรือนกลุ่มต่าง ๆ ได้ร่วมมือ-สามัคคีกันในการตกลงเจรจากับฝ่ายสัมพันธมิตรจนเป็นผลสำเร็จทำให้ไทยได้รับความเชื่อถือจากนานาชาติ เช่นการเจรจาตกลงคืนดินแดนรัฐฉาน ดินแดนต่าง ๆ ในมลายู และอินโดจีน ที่จอมพลแปลก พิบูลสงครามยึดครองไว้ในระหว่างสงคราม ให้กับอังกฤษ และฝรั่งเศส จนกระทั่งสามารถลงนามใน "ความตกลงสมบูรณแบบ" ยกเลิกสถานการณ์สงครามระหว่างกันได้ (ดิเรก ชัยนาม 2510: 812-845) และได้รับเข้าเป็นสมาชิกในสหประชาชาติ เมื่อวันที่ 15 ธันวาคม 2489 หลังจากที่รัฐบาลหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ได้ออกพระราชบัญญัติยกเลิกกฎหมายว่าด้วยคอมมิวนิสต์ ด้วยเหตุผลที่สำคัญคือ "เพื่อให้เป็นไปตามวิถีทางแห่งประชาธิปไตย และเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่จะได้เจริญสัมพันธไมตรีกับสหภาพโซเวียตรัสเซีย. . ." (ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์ 2517: 557)

แต่ในขณะที่รัฐบาลพลเรือนชุดต่าง ๆ สามารถประสานงานการเจรจากับต่างประเทศ จนสถานการณ์คลี่คลายลงได้นั้น ก็กลับต้องมาเผชิญกับปัญหาภายในที่วิกฤติรุนแรงอีกหลายประการ ปัญหาสำคัญในเบื้องต้นก็คือ ปัญหาทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขาดแคลนข้าวและค่าของเงินบาทลดลง ดังเห็นได้จากข้อเขียนของพลเอกเนตร ชมะโยธิน ที่ว่า

. . .ฐานะของประเทศไทยภายหลังที่สงครามได้ยุติลงแล้วนั้น แม้ว่าเราจะแก้ปัญหาในทางการเมืองผ่อนหนักเป็นเบาและรอดพ้นความหายนะ เนื่องจากที่จะต้องรับเคราะห์กรรมในการแพ้สงครามมาได้ค่อนข้างน่าพึงพอใจก็ดี แต่ทางเศรษฐกิจและการเงินของประเทศอยู่ในฐานะที่แย่มากทีเดียว ค่าของเงินบาทภายหลังสงครามตกต่ำอย่างน่าใจหาย . . . เพราะฉะนั้นจึงไม่ต้องพึงสงสัยว่าสิ่งอุปโภคและบริโภคต่าง ๆ ซึ่งเราขาดแคลน และต้องสั่งเข้ามาจากต่างประเทศนั้นจะต้องมีราคาสูงขึ้นอย่างมากมาย (เนตร ชมะโยธิน 2500: 733-734)

ปัญหาค่าของเงินบาทตกต่ำ หรือภาวะเงินเฟ้อนั้น เป็นผลที่รัฐบาลพลเรือนต้องรับภาระจากการใช้จ่ายของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในช่วงสงคราม รายจ่ายที่สำคัญที่สุดได้แก่การให้กองทัพญี่ปุ่นกู้ยืม เฉพาะในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2484-2488 ก็รวมเป็นเงินถึง 1,230,701,083 บาท (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนไชย ไชยยงค์ 2504: 204) นอกจากนี้ญี่ปุ่นยังบังคับให้ไทยใช้อัตราค่าแลกเปลี่ยนเงินบาทกับเงินเยนใหม่ (ธนาคารแห่งประเทศไทย 2505: 9) ค่าเงินบาทจึงเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก และก่อให้เกิดแนวโน้มทางด้านเงินเฟ้อมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ตามข้อตกลงทั่วไปกับอังกฤษซึ่งจำกัดสินค้าออกของไทย ทำให้ต้องสูญเสียรายได้เงินตราต่างประเทศไปเป็นจำนวนมาก (ดิเรก ชัยนาม 2510: 726) ปัญหาวิกฤติทางด้านการเงิน การคลังนี้ รัฐบาลชุดพลเรือนต่างก็เร่งแก้ไข แต่เป็นเรื่องที่ต้องใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น ไม่อาจแก้ไขให้ลุกลงไปในระยะ

เวลาสั้น ๆ

ปัญหาเศรษฐกิจที่สำคัญอีกเรื่องก็คือ ปัญหาการขาดแคลนข้าว ในช่วงระหว่างสงครามโลกนั้นแม้จะมีการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น แต่ในปี พ.ศ. 2485 และ 2488 เนื้อที่เพาะปลูกประสบความเสียหายจากน้ำท่วมใหญ่ถึงร้อยละ 34.2 และ 24.9 ตามลำดับ (สำนักงานสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ 2499: 157) ทำให้ผลผลิตข้าวลดลงอย่างมาก และที่สำคัญ ตามเงื่อนไขข้อตกลงที่ลงนามไว้กับอังกฤษ ประเทศไทยจำต้องส่งข้าวจำนวนหนึ่งล้านห้าแสนตันเป็นการให้เปล่าแก่อังกฤษภายในวันที่ 1 กันยายน 2490 ถึงแม้ว่ารัฐบาลชุดต่อ ๆ มาจะสามารถเจรจาต่อรองให้ลดปริมาณลงกว่าครึ่ง แต่ก็ต้องควบคุมราคาข้าวภายในและภาวะการส่งออกอย่างเข้มงวด ทำให้ต้องขาดแคลนข้าว ซึ่งเป็นต้นเหตุหนึ่งแห่งการฉ้อราษฎร์บังหลวง และการรัฐประหาร (ทักษ์เฉลิมเกียรติ 2526: 21-23, ผิน ชุณหวัน 2513: 84)

นอกจากนี้ยังมีปัญหาความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การฉ้อราษฎร์บังหลวงของข้าราชการ สภาวะทางจิตวิทยาของประชาชนก็เกิดความตึงเครียด สับสน ไม่พอใจต่อค่านิยม-ประเพณีเก่า ๆ ในท่ามกลางสภาวะยุ่งยากทางสังคม-เศรษฐกิจเหล่านี้ นักการเมืองฝ่ายพลเรือนคือฝ่ายเสรีนิยม-สังคมนิยม กลุ่มนายปรีดี พนมยงค์ และฝ่ายอนุรักษนิยม กษัตริย์นิยม ก็กำลังขับเคี่ยวช่วงชิงอำนาจกันโดยอาศัยเวทีในระบบรัฐสภา อย่างไรก็ตามโอกาสสำหรับนักการเมืองกลุ่มนายปรีดี พนมยงค์ก็แทบจะต้องยุติลงในทันทีที่เกิดกรณีสวรรคตของรัชกาลที่ 8 จากนั้นอีกไม่นานนัก ผู้นำฝ่ายทหารที่ถูกปลดบทบาทในช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่สองก็ฉวยโอกาสในกระแสความสับสน กลับมาสถาปนาระบอบอำนาจนิยมอีกครั้ง ด้วยการก่อการรัฐประหาร 2490

ก่อนที่จะเข้าไปสู่ประเด็นศึกษาโดยเฉพาะต่อไปนั้น ในที่นี้พอจะลำดับพฤติกรรม และปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองของชนชั้นนำในช่วงนี้ ซึ่งเป็นเรื่องของการตอบโต้และต่อสู้เพื่อความแพ้นชนะเป็นเกณฑ์ และในที่สุดก็เปิดช่องให้พลังฝ่ายทหารขึ้นสู่ฐานะอำนาจสิทธิ์ขาดทางการเมืองได้ดังนี้*

พ.ศ. 2487

- 1 สิงหาคม : ตั้งนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการแต่ผู้เดียว
: นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุดที่ 11

*โปรดดูลำดับเหตุการณ์ทางการเมืองไทยโดยละเอียดใน กนก วงษ์ตระหง่าน 2526

- 24 สิงหาคม : ประกาศยุบเลิกตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด ที่มีจอมพลแปลก
ดำรงตำแหน่งอยู่ และตั้งพระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นแม่ทัพใหญ่
- 14 กันยายน : รัฐบาลเสนอร่างพระราชบัญญัติขยายกำหนดเวลาอยู่ในตำแหน่งของ
สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ฉบับที่ 2) ให้ขยายอายุของสมาชิกออกไป
ไปอีกเกิน 2 ปี เนื่องจากอยู่ในระหว่างสงคราม เลือกตั้งไม่ได้
- 20 กันยายน : ประกาศพระราชกฤษฎีกาอภัยโทษนักโทษการเมือง โดยนายปรีดี
พนมยงค์ และนายควง อภัยวงศ์เป็นผู้ลงนาม และเป็นผู้สนองพระ
บรมราชโองการ นักโทษกบฏบวรเดช และกบฏ 2478 ได้รับการ
อภัยโทษด้วย นักโทษคดีกบฏ 2481 ได้รับการลดโทษลงสามในสี่

พ.ศ. 2488

- 9 พฤษภาคม : พระราชกำหนดนิรโทษกรรมแก่ผู้กระทำความผิดฐานกบฏและจลาจล ทำ
ให้นักโทษการเมืองตั้งแต่กบฏบวรเดช จนถึงกบฏ 2481 พ้นจาก
ความผิดทั้งสิ้น และกลับคืนฐานันดร บรรดาศักดิ์ดั้งเดิม
- 16 สิงหาคม : ประกาศสันติภาพ นายทวี บุณยเกตุรับสนองพระบรมราชโองการ
- 20 สิงหาคม : นายควง อภัยวงศ์ พร้อมคณะรัฐมนตรีลาออกจากตำแหน่ง
- 1 กันยายน : นายทวี บุณยเกตุ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุดที่ 12
เป็นรัฐบาลบริหารงานชั่วคราว
- 17 กันยายน : นายทวี บุณยเกตุ นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีลาออกจากตำแหน่ง
- 19 กันยายน : ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุด
ที่ 13
- 8 ตุลาคม : สภาผู้แทนราษฎรรับหลักการพระราชบัญญัติอาชญากรรมสงคราม และ
ประกาศใช้เป็นกฎหมาย
- 15 ตุลาคม : ยุบสภาผู้แทนราษฎร เพื่อให้มีการเลือกตั้งใหม่ตามวิถีทางรัฐธรรมนูญ
- 8 ธันวาคม : ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการสิ้นสุดลง
: รัชกาลที่ 8 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกย่องนายปรีดี พนมยงค์ไว้
ในฐานะ "รัฐบุรุษอาวุโส"

พ.ศ. 2489

- 6 มกราคม : เลือกตั้งทั่วไปครั้งที่ 4
- 31 มกราคม : นายควง อภัยวงศ์เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุดที่ 14
- 18 มีนาคม : รัฐบาลแต่งตั้งสภาผู้แทนราษฎร นายควง อภัยวงศ์ นายกฯ ลาออก

- 24 มีนาคม : นายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุดที่ 15
 เมษายน : ศาลฎีกาได้วินิจฉัยชี้ขาดว่ากฎหมายอาชญากรรมสงครามเป็นโมฆะ
 ผู้ที่ถูกจับและฟ้องว่าเป็นอาชญากรรมสงครามจึงถูกปล่อยตัวหมด
- 10 พฤษภาคม : ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2489
- 24 พฤษภาคม : เลือกตั้งพฤฒิสภา
- 7 มิถุนายน : นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีลาออกตามวิถีทางประชาธิปไตย
- 8 มิถุนายน : นายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี ยังไม่ได้ตั้งคณะรัฐมนตรี
- 9 มิถุนายน : พระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จสวรรคต
 : นายปรีดี พนมยงค์ ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี
- 11 มิถุนายน : นายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะรัฐมนตรีชุดที่ 16
- 19 มิถุนายน : ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอนุมัติให้รัฐบาลตั้งคณะกรรมการสอบสวน
 พฤติการณ์สวรรคตของรัชกาลที่ 8 เรียกว่า "ศาลกลางเมือง"
- 5 สิงหาคม : เลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เพิ่มตามบทเฉพาะกาลรัฐธรรมนูญ
- 21 สิงหาคม : นายปรีดี พนมยงค์ ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ให้เหตุผลว่า
 ออนามัยเสื่อมโทรม, รัฐบาลไม่สามารถขจัดเสียงวิพากษ์วิจารณ์อย่าง
 แพร่หลายเกี่ยวกับกรณีสวรรคต
- 24 สิงหาคม : พลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะ
 รัฐมนตรีชุดที่ 17

พ.ศ. 2490

- 19 พฤษภาคม : สภาผู้แทนราษฎรประชุมอภิปรายทั่วไปเพื่อลงมติไม่ไว้วางใจ โดย
 นายควง อภัยวงศ์กับคณะเสนอ ใช้เวลาอภิปราย 8 วัน 8 คืน
- 27 พฤษภาคม : สภาผู้แทนราษฎรลงมติไว้วางใจรัฐบาลด้วยคะแนน 86 ต่อ 55 งด
 ออกเสียง 16 คน
- 28 พฤษภาคม : นายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีลาออกเพื่อปรับปรุงคณะรัฐมนตรีใหม่
- 29 พฤษภาคม : พลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี จัดตั้งคณะ
 รัฐมนตรีชุดที่ 18
- 8 พฤศจิกายน : รัฐประหาร

พฤติกรรมทางการเมืองในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2487-2488 ซึ่งยังอยู่ในช่วงภาวะ
 สงครามนั้น เป็นช่วงซึ่งจอมพลแปลก พิบูลสงครามและนายปรีดี พนมยงค์ เกิดการแตกแยกกันตั้ง
 แต่กรณีที่ถูกยุบแยกพลขึ้นบกในปลายปี 2484 แล้ว สภาพทางการเมืองไทยในช่วงหลังจากนั้นยังไม่

กระจ่างชัดนัก โดยเฉพาะพรรคนะทำทีของผู้นำฝ่ายทหาร คือจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ต่อการดำเนินสงครามร่วมกับญี่ปุ่น แต่อย่างไรก็ตาม ในช่วงปลายสงครามก็เป็นที่น่าขันแล้วว่าสถานะทางการเมืองของจอมพลแปลก และผู้นำฝ่ายทหารอื่น ๆ ตกต่ำอย่างถึงที่สุด ในขณะที่เกียรติภูมิทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินสูงส่ง และได้รับการยอมรับนับถือจากหลาย ๆ ฝ่าย รวมทั้งจากประเทศฝ่ายสัมพันธมิตรด้วย และนับได้ว่าเป็นบรรยากาศของการรวมขอม-ร่วมมือกันระหว่างนักการเมืองฝ่ายพลเรือนสองกลุ่ม คือกลุ่มนายปรีดี พนมยงค์ กับกลุ่มนายควง อภัยวงศ์ ในการจัดอำนาจอิทธิพลทางการเมืองของฝ่ายจอมพลป. พิบูลสงคราม การประสานงานร่วมมือกันในขบวนการเสรีไทย* ทั้งภายในและภายนอกประเทศ การอภัยโทษนักโทษคดีการเมืองที่ต้องคำพิพากษาคาลพิเศษ รวมทั้งการประกาศให้ขุนนาง และเจ้านายที่ถูกถอดยศศักดิ์กลับดำรงฐานะอันดรศักดิ์ดั้งเดิม และการถวายอารักขาดูแลความปลอดภัยแก่บรรดาเจ้านายระหว่างสงคราม ฯลฯ จนกระทั่งเมื่อสภาวะวิกฤติจากสงครามโลกครั้งที่สองผ่านพ้นไป โดยมีการยกเลิกสถานการณสงครามระหว่างประเทศไทยกับบริเตนใหญ่ และได้ลงนาม "ความตกลงสมบูรณแบบ" ร่วมกันที่สิงคโปร์แล้ว บรรยากาศของสามัคคีธรรมนี้ก็เริ่มแปรเปลี่ยนไปเป็นความขัดแย้งอย่างเห็นชัดขึ้น โดยมีการเลือกตั้งทั่วไปครั้งที่ 4 เป็นจุดเริ่มต้นที่แสดงถึงการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจระหว่างนักการเมืองฝ่ายพลเรือนทั้งสองกลุ่มอย่างแท้จริง โดยต่างจัดตั้งกลุ่มทางการเมืองขึ้นแข่งขันกัน กลุ่มผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ เสรีไทยกลุ่มหนึ่ง และนักการเมืองส่วนภูมิภาค

* ขบวนการเสรีไทยประกอบด้วยกลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มองค์การภายในประเทศ นำโดยนายปรีดี พนมยงค์ พล.ต.อ.หลวงอดุลเดชจรัส หลวงสังวรยุทธกิจ พลเรือตรีทหาร ข้าหิรัญ และพลโทหลวงสินาดโยธารักษ์ กลุ่มภายนอกประเทศ ในสหรัฐอเมริกา นำโดย ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เอกอัครราชทูต และกลุ่มในอังกฤษซึ่งประกอบด้วยนักศึกษาที่ศึกษาอยู่ในขณะนั้น จำแนกตามพื้นฐานความเชื่ออุดมการออกเป็น 3 กลุ่ม คือกลุ่มเสรีนิยม-สังคมนิยม กลุ่มกษัตริย์นิยม และกลุ่มซึ่งยังวางตัวเป็นกลาง ความสัมพันธ์ระหว่างนายปรีดี พนมยงค์กับนักการเมืองส่วนภูมิภาค-ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และบรรดานักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองได้ก่อตัวแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นจากจุดนี้

"ขบวนการเสรีไทย" นั้น มีเรื่องราวเสมือนตำนานเล่าขานอยู่มากมาย โปรดอ่านใน เลียบ อัมพนันท์ 2500; ดิเรก ชัยนาม 2510; เนตร เขมะโยธิน 2510; บัววย อึ้งภากรณ์ 2515; พระนิศาลสุขุมวิท 2522; นายฉันทนา 2522; ปรีดี พนมยงค์ 2525, 2529; อัญชลี สุขุติ 2525; สวัสดิ์ ตราชู 2527; ไชยันต์ รัชชกุล 2526; สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2530 ฯลฯ

ก่อตั้งพรรคแนวร่วมรัฐธรรมนูญ และพรรคสหชีพ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก่อตั้งพรรคก้าวหน้า ดร.โชติ คุ่มพันธ์ ก่อตั้งพรรคประชาธิปไตย (ต่อมาสองพรรคหลังรวมกันเป็นพรรคประชาธิปัตย์) จากนั้นภาพการต่อสู้ชิงไหวชิงพริบกันซึ่งปรากฏในงานเขียนทั่ว ๆ ไปก็เริ่มขึ้น โดยการสนับสนุนให้ฝ่ายของตนขึ้นเป็นผู้นำรัฐบาล กล่าวคือนายปรีดี พนมยงค์ สนับสนุนนายดิเรก ชัยนาม แข่งกับ นายควง อภัยวงศ์ ซึ่งฝ่ายนายควง อภัยวงศ์เป็นผู้ชนะ แต่ต่อมาก็ถูก "ลูกไม้" ของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ (ว.ช. ประสงค์ 2492: 121) ทำให้ต้องลาออกเนื่องจากแพ้เสียงในสภาจากการเสนอร่างพระราชบัญญัติคุ้มครองค่าใช้จ่ายของประชาชนในภาวะคับขัน พ.ศ. 2489 (พระราชบัญญัติปกป้องข้าวเหนียว) จากนั้นนายปรีดี พนมยงค์ก็ขึ้นมาจัดตั้งรัฐบาลเสียเอง แต่ในที่สุด ก็เกิดการปฏิวัติขึ้นซึ่งเป็นจุดแตกหักทางการเมืองของนักการเมืองพลเรือนสองกลุ่ม การต่อสู้ในวิถีทางของระบอบรัฐธรรมนูญจึงได้แปรเปลี่ยนไปเป็นการตอบโต้กันนอกกระบวน และเปิดโอกาสให้ฝ่ายทหารเข้ามาก่อการรัฐประหาร ในปลายปี 2490

ข้อสังเกตที่ใครจะเสนอให้พิจารณาในที่นี้ก็คือ การแข่งขันแบ่งฝักแบ่งฝ่าย ต่อสู้ช่วงชิงอำนาจในช่วงก่อนการปฏิวัติขึ้นนั้น ยังคงเป็นไปตามวิถีทางของระบอบประชาธิปไตย มีการตกลงประนีประนอมร่วมกันในระหว่างกลุ่มผู้นำฝ่ายเรือนทั้งสองฝ่าย โดยเฉพาะในหลักการขั้นมูลฐานซึ่งจะสถาปนาระบอบประชาธิปไตยที่มั่นคงต่อไปได้ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2489* ซึ่งประกาศใช้เมื่อ 10 พฤษภาคม ก็คงจะเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นถึงการยอมรับในหลักการมูลฐานที่สำคัญ ๆ ซึ่งเป็นกรอบแห่งการกำหนดลัทธิสัมพันธภาพในทางการเมืองระหว่างผู้นำกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะในประเด็น ". . . อันเกี่ยวแก่พระบรมวงศานุวงศ์. . . (และ) หลักการอันเป็นสาระสำคัญ คือเลิกบทเฉพาะกาลในรัฐธรรมนูญ และอำนาจนิติบัญญัติให้มี 2 สภา สมาชิกและสภาทั้งสองต้องเลือกตั้งมาจากราษฎร ส่วนคณะรัฐมนตรีไม่ต้องกำหนดว่าผู้เป็นนายกรัฐมนตรีและรัฐบาลต้องเป็นสมาชิกแห่งสภา. . ." (ไพโรจน์ ชัยนาม 2519: 406) นายปรีดี พนมยงค์ ในฐานะผู้นำคณะราษฎรคนหนึ่ง และนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ก็ได้กล่าวแสดงเจตนาารมณ์ที่จะรวม

*กรรมาธิการวิสามัญ วิจารณ์ร่างรัฐธรรมนูญฉบับปี 2489 มี 15 ท่าน ประกอบด้วย ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ 6 คนคือนายปรีดี พนมยงค์ นายดิเรก ชัยนาม นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายเดือน บุนนาค นายเตียง ศิริขันธ์ และนายเอื้อน พาณิชวิทย์ ฝ่ายนายควง อภัยวงศ์ อีก 6 คนคือพระยาอรรณการีย์นิพนธ์ ม.ร.ว. เลนีย์ ปราโมช ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช นายปริญญา จุฑามาศ และนายอินทร สิงหนัตร คนกลางอีก 3 คือ มจ.วรรณไวทยากร วรารณ พระยามานวราชเสวี และนายพิชาญ บุญยง

ชอมกับกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม พร้อมทั้งแสดงความหวังอย่างสูงสุดว่าจะสามารถฟื้นฟูระบอบรัฐธรรมนูญให้ลุล่วงไปได้ ดังคำปราศรัยต่อที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรในวันก่อนหน้าที่จะประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ว่า

- . . . ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะมีความจำเป็นที่จะต้องขอมความเข้าใจถึงหลักประชาธิปไตยตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งคณะราษฎรได้ขอพระราชทานมาจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ว่า . . . ในทางการเมือง การใช้สิทธิตามระบอบประชาธิปไตยต้องทำด้วยความบริสุทธิ์ใจ มุ่งหวังผลส่วนรวมจริง ๆ ไม่ใช่มุ่งหวังส่วนตัว หรือมีความอิจฉาริษยากันเป็นมูลฐาน . . . ความสามัคคีธรรมระบอบประชาธิปไตยอันแท้จริงจึงจะเป็นได้ ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถ้าต่างฝ่ายต่างสละจิตมุ่งส่วนรวมของประเทศชาติ ไม่ใช่มุ่งหวังส่วนตัว แม้แนวทางที่จะเดินไปสู่จุดหมายจะเป็นคนละแนว แต่ในอวสานเราก็พบกันได้ . . . (ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์ 2517: 521-522)

แต่ทว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2489 ซึ่งยืนยันในเจตนารมณ์และหลักการของระบอบประชาธิปไตย โดยเฉพาะพัฒนาการที่ก้าวหน้าออกมาจากระบบสภาเดียว สมาชิกสองประเภทซึ่งเป็นเครื่องมือของฝ่ายบริหารที่จะควบคุมฝ่ายนิติบัญญัติ มาเป็นระบบสองสภาที่มาจาก การเลือกตั้ง ด้วยวิธีการที่แตกต่างกัน และหลักการประชาธิปไตยที่จำเป็นอื่น ๆ อย่างครบถ้วน มีผลบังคับใช้ อยู่เพียงปีครึ่ง ก็ต้องถูกคณะทหารทำการรัฐประหารล้มล้างไปในปี 2490 เมื่อมาเยือนพิจารณา ดูจากแง่มุมในปัจจุบันแล้ว เป็นการง่ายที่จะเห็นว่าการเข้าแทรกแซงทางการเมืองของคณะทหารในครั้งนั้นมีใช้เรื่องแปลกอะไรอีกในสังคมการเมืองไทย* หากแต่การที่ผู้นำพลเรือนสองฝ่ายซึ่งเคยร่วมมือกันมา ต้องมาขัดแย้งกันถึงขั้นแตกหักจนกระทั่งเปิดโอกาสให้ฝ่ายทหารเข้ามาแทรกแซงได้ นั้น เป็นเรื่องที่น่าจะศึกษาทำความเข้าใจกันในที่นี้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้สังเกตการณ์ใกล้ชิดทางการเมืองในช่วงนั้น ได้แสดงทัศนะว่า

การแตกแยกระหว่างบุคคลชั้นนำของขบวนการเสรีไทย มีสาเหตุมาจากความเป็นมาแต่ละคนเป็นมูลฐานสำคัญ . . . เป็นที่ยอมรับกันว่า นายปรีดี พนมยงค์ เป็นตัวจักรกลสำคัญของคณะผู้ก่อการฯ ตลอดมา การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 เป็นการพลิกแผ่นดินครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ของไทย ทำให้กษัตริย์และพระราชวงศ์ได้รับความกระทบ

*ในช่วงกึ่งศตวรรษหลังการเปลี่ยนแปลงฯ 2475 คณะทหารแทรกแซงทางการเมืองรวม 16 ครั้ง สำเร็จ 9 ครั้ง ล้มเหลว 7 ครั้ง เกี่ยวกับปัญหาการแทรกแซงทางการเมืองของคณะนายทหาร โปรดดู สุชิน ตันติกุล 2515; สุจิต บุญบงการ 2521; นรนิติ เศรษฐบุตร 2521; ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2521, 2530: 166-266; ทักษ์ เฉลิมเตียรณ 2526; Wilson 1962 และ Mehden 1970 เป็นต้น

กระเทือนอย่างหนัก เพราะฉะนั้นในสายตาของบุคคลสามัญทั่วไปจึงเห็นว่า คณะผู้ก่อการฯ กับพระราชวงศ์ย่อมจะเข้ากันได้ไม่สนิทนัก และช่วยไม่ให้เกิดความหวาดระแวงในเจตนาของฝ่ายตรงข้ามอยู่ตลอดไป . . . (เนตร เขมะโยธิน 2510: 745)

ปัญหาความหวาดระแวงในเจตนาของคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 นั้น โดยเฉพาะต่อตัวนายปรีดี พนมยงค์* ผู้ร่างประกาศคณะราษฎร ฉบับที่ 1 วิพากษ์วิจารณ์โจมตีราชวงศ์จักรีอย่างรุนแรง แม้จะยังไม่เกิดขึ้นในทันทีที่ประกาศฉบับนี้เผยแพร่ออกไป แต่เมื่อนายปรีดี พนมยงค์เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจต่อรัฐบาลเพื่อให้เป็นไปตามหลัก 6 ประการของคณะราษฎรข้อที่ 3 กระแสความขัดแย้งในหมู่ผู้ก่อการฯ ก็เกิดขึ้น และขยายออกไปสู่ภายนอกอย่างกว้างขวาง ทิศนะของฝ่ายที่เห็นว่าเค้าโครงการเศรษฐกิจนายปรีดี พนมยงค์ เป็นแบบคอมมิวนิสต์ก็ถูกตอกย้ำด้วย "พระบรมราชวินิจฉัยของพระปกเกล้าฯ" ชนิดประโยคต่อประโยค (เดือน บุนนาค 2517: 183-365) โดยเฉพาะในข้อที่ทรงวินิจฉัยและสรุปว่า "โครงการนี้นั้น เป็นโครงการอันเดียวกันอย่างแน่นอน กับที่ประเทศรัสเซียใช้อยู่" (เดือน บุนนาค 2517: 361) จากนั้นวิกฤติการณ์ทางการเมืองที่ตามมาคือการปิดสภาผู้แทนราษฎรและประกาศใช้พระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ในวันที่ 1 และ 2 เมษายน 2476 ตามลำดับ นายปรีดี พนมยงค์เองก็ต้องถูกกดดัน-ขอร้องให้

*นายปรีดี พนมยงค์ (2443-2526) เกิดในครอบครัวชาวนา พี่น้อง 8 คน ศึกษาจบชั้นมัธยม 6 ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาบ้านเกิด เข้ามาศึกษาต่อที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม สอบไล่ได้เนติบัณฑิตชั้นที่ 1 ขณะอายุได้เพียง 19 ปี และเป็นทนายความ จากนั้นเข้ารับราชการในกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล จนกระทั่งปี พ.ศ. 2463 คัดเลือกได้ทุนนักเรียนหลวงไปศึกษาวิชากฎหมายที่ฝรั่งเศส สอบได้ในระดับปริญญาเอก และประกาศนียบัตรชั้นสูงในทางทฤษฎีเศรษฐกิจ ระหว่างศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสนั้นเป็นนายกสมาคมนักเรียนไทยภาคพื้นยุโรป ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญของการรวบรวมแนวความคิดของผู้เฝ้ารุ่นใหม่อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พร้อมทั้งเรียนรู้เกี่ยวกับ "ความรู้ทางทฤษฎี และทางปฏิบัติเกี่ยวกับการอภิวัฒน์" (ปรีดี พนมยงค์ 2529: 23) และแลกเปลี่ยนทัศนะกับนักปฏิวัติชาวเอเชียด้วยกัน หลังจากร่วมกับคณะทหารทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้ดำรงตำแหน่งกรรมการราษฎร เมื่อเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรง ต่อมาเมื่อสถานการณ์ภายในคลี่คลายลงก็ได้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงการคลัง ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และนายกรัฐมนตรีตามลำดับ ภายหลังการรัฐประหาร 2490 ได้ลี้ภัยยังสิงคโปร์-ฮ่องกงและจีน และกลับเข้ามาพยายามยึดอำนาจคืนในกรณี "กบฏวังหลวง" เมื่อไม่สำเร็จจึงได้เดินทางไปพำนักที่ประเทศจีน และฝรั่งเศสตราบนจนกระทั่งถึงแก่สัญกรรม

เดินทางออกนอกประเทศ เมื่อสถานการณ์ในประเทศเปลี่ยนแปลงไปโดยการรัฐประหารยึดอำนาจจากฝ่ายพระยามโนปกรณนิติธาดา นายปรีดี พนมยงค์จึงถูกเรียกตัวกลับเข้ามาทำการสอบสวนว่า เป็นผู้นิยมลัทธิคอมมิวนิสต์จริงหรือไม่ และพ้นข้อกล่าวหาในที่สุด พระยาพหลพลพยุหเสนาจึงแต่งตั้งให้กลับมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีอีกครั้ง ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการกบฏบวรเดช อันเป็นปฏิกริยาตอบโต้ของกลุ่มกำลังอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมรุ่นแรก เมื่อเกิดกรณีสวรรคตขึ้น การกล่าวหาโจมตีนายปรีดี พนมยงค์ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคอมมิวนิสต์และกรณีสวรรคตจึงเกิดขึ้นอย่างรุนแรง ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง (จำลอง อิศระรงค์ 2492: 8-9; เกียรติ 2493: 65)

ส่วนนายควง อภัยวงศ์* ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้ก่อการฯ ฝ่ายพลเรือนนั้น บทบาทฐานะในทางการเมืองเริ่มโดดเด่นขึ้นในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ร่วมมือกับนายปรีดี พนมยงค์-ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในการลิดรอนฐานะอำนาจทางการเมืองของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม และฟื้นฟูความสัมพันธ์กับเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะการอภัยโทษและคืนฐานันดรศักดิ์แก่นักโทษการเมืองและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ในคดีกบฏต่าง ๆ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จกลับมาประทับที่พระนคร ในภายหลังสงคราม สถานการณ์เมืองไทยที่ขาดองค์พระประมุขที่ดำรงอยู่เหนือการขัดแย้งทางการเมืองมาช้านานนับแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ ก็เริ่มที่จะมั่นคงขึ้น ทั้งในฐานะที่ทรงเป็นสัญลักษณ์ของเอกราชและอธิปไตยของชาติไทยในสายตานานาชาติ และในฐานะที่ทรงเป็นมิ่งขวัญและกำลังใจของพลกนิกรชาวไทยทั้งมวล นายควง อภัยวงศ์ก็ได้โดยเสด็จอย่างใกล้ชิด แต่เมื่อเกิดกรณีสวรรคตขึ้น สถานการณ์ขัดแย้งในทางการเมืองจึงเกิดขึ้นอย่างรุนแรง และไม่มีทีท่าจะประนีประนอมตกลงกันได้อีกต่อไป

*นายควง อภัยวงศ์ (2445-2511) เกิดในตระกูลขุนนางซึ่งรับใช้ใกล้ชิดกับราชวงศ์ศึกษาระดับมัธยมที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ และอัลสล้มชัญตามลำดับ จากนั้นไปศึกษาต่อและสำเร็จวิศวกรรมโยธาจากประเทศฝรั่งเศสด้วยเงินทุนส่วนตัว ในระหว่างที่อยู่ในต่างประเทศก็เข้าร่วมประชุมกับกลุ่มนักเรียนในภาคพื้นยุโรปด้วย ครั้นกลับเข้ามารับราชการในกรมไปรษณีย์ก็มีส่วนร่วมกับฝ่ายพลเรือนในการก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองฯ ตำแหน่งภายหลังการเปลี่ยนแปลงฯ ก็คืออธิบดีกรมไปรษณีย์ และรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลชุดต่าง ๆ จนกระทั่งเป็นนายกรัฐมนตรีในสมัยปลายสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นผู้ก่อตั้งพรรคประชาธิปัตย์ โดยร่วมกับบรรดากลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม และดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกสองสมัยหลังการรัฐประหาร 2490 โปรดอ่านความสัมพันธ์ระหว่าง นายควง อภัยวงศ์กับราชวงศ์ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันตรีควง อภัยวงศ์ (2511)

มีการปล่อยข่าวลือโจมตีรัฐบาลตลอดเวลา ฝ่ายรัฐบาลนายปรีดี พนมยงค์จึงประกาศภาวะฉุกเฉิน และดำเนินการเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ พร้อมทั้งจับกุมผู้ที่วิพากษ์วิจารณ์ในที่สาธารณะว่าตนเกี่ยวข้องกับพวพันในคดีนี้ มีการจับกุมบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สองสามฉบับและสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอีกสองนายในข้อหาหมิ่นประมาท อย่างไรก็ตาม สภาพการเมืองภายในยังคงสับสนและเต็มไปด้วยข่าวลือ แม้ว่ารัฐบาลนายปรีดี พนมยงค์จะพยายามผ่อนคลายนโยบายการกดขี่ต่าง ๆ กระทั่งโดยการลาออกแล้วก็ตาม แต่ปัญหาวิกฤติทางเศรษฐกิจ และกรณีสวรรคตนั้นก็ยังไม่อาจจะคลี่คลายลงไปได้ ฝ่ายกองทัพบกซึ่งแสดงเจตนาอย่างมุ่งมั่นที่จะเข้ามาในวิถีการเมืองไทยอีกครั้ง จึงลงมือก่อการรัฐประหารขึ้นในเดือนพฤศจิกายน 2490 และได้รับความร่วมมือจากฝ่ายนายควง อภัยวงศ์ ตลอดจนกลุ่มผู้นำฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมในการกฤษฎางสถาปนาระบอบอำนาจนิยมของฝ่ายทหารในระบบการเมืองไทยซึ่งมั่นคงเป็นเวลายาวนานถึงสองทศวรรษกว่า

สภาพการเมืองไทยก่อนที่จะเริ่มต้นทศวรรษ 2490 จึงเกิดกลุ่มขัดแย้งทางการเมืองถึงสามกลุ่มใหญ่ ๆ คือกลุ่มอำนาจนิยม กลุ่มเสรีนิยม-สังคมนิยม และกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม เคลื่อนไหวต่อสู้ช่วงชิงอำนาจทางการเมืองท่ามกลางสภาวะผันผวนภายหลังสงครามโลกยุติ เพื่อความสะดวกแก่การเข้าใจปฏิสัมพันธ์และปรากฏการณ์ทางการเมืองไทยในช่วงต้นทศวรรษ 2490 งานศึกษาที่จึงใคร่พิจารณาพื้นฐาน ลักษณะ และแนวคิดบางประการของกลุ่มต่าง ๆ ดังกล่าวโดยสังเขป

ก. กลุ่มอำนาจนิยม กลุ่มนี้มีฐานสำคัญอยู่ที่กองทัพบก ดังจะเห็นได้จากบรรดาผู้นำกลุ่มซึ่งก่อตัวขึ้นมาจากการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 คือพลโทผิน ชุณหะวัณ นาวาอากาศเอกกวาง กางสงคราม และนายทหารที่คุมกำลัง-พันเอกสุษดี ธนะรัชต์ เป็นต้น นอกจากฐานกำลังสำคัญในกองทัพบกแล้ว กลุ่มนี้ยังมีฐานอยู่ที่กรมตำรวจ (โดยการตั้ง พ.อ. เผ่า ศรียานนท์ เข้าไปคุมกรมตำรวจ) และกองทัพอากาศ (ซึ่งร่วมในการปราบปรามกบฏแมนฮัตตัน) ด้วย พร้อมทั้งฐานจากระบบราชการอันเป็นเกลไกของรัฐอยู่แล้ว

โดยพื้นฐานของกลุ่มซึ่งเป็นคณะนายทหาร อันเป็นวิชาชีพซึ่งเรียนรู้และมีประสบการณ์ในการบังคับบัญชาและเชื่อฟังปฏิบัติตามระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด และมีหน้าที่ปกป้องรักษาอธิปไตยของชาติ การเมืองของกลุ่มนี้จึงเป็นเรื่องของอำนาจนิยมและความมั่นคงของชาติ และเมื่อผนวกกับแนวคิดชาตินิยมของผู้ในกลุ่ม-จอมพลแปลก พิบูลสงคราม แล้ว อุดมการณ์และนโยบายของกลุ่มนี้จึงมีลักษณะที่ค่อนข้างแข็งกร้าว ยึดมั่นในความมั่นคงของชาติและสถานะของกลุ่มตนอย่างเหนียวแน่น ซึ่งพร้อมที่จะทำลายล้างปราบปรามกลุ่มที่ขัดแย้งกับตน และดำเนินนโยบายต่างประเทศที่เชื่อว่านำความมั่นคงมาสู่ประเทศชาติเป็นหลัก

ดังนั้นในอีกด้านหนึ่ง กลุ่มอำนาจนิยมจึงมีลักษณะที่เป็นอนุรักษนิยมค่อนข้างสูง เมื่อเริ่มต้นสถาปนาระบบอำนาจนิยมในทศวรรษ 2490 นั้น ได้เข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับกลุ่มอนุรักษนิยมกษัตริย์นิยม ที่มีนายควง อภัยวงศ์ ม.ร.ว. เสรี และคึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นตัวแทน เพื่อแข่งขัน-ปราบปรามกลุ่มเสรีนิยม-สังคมนิยม นอกจากนี้ กลุ่มอำนาจนิยมยังได้สร้างฐานสนับสนุนใหม่โดยอาศัยสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศยุคสงครามเย็นเป็นพันธมิตรกับสหรัฐอเมริกา เพื่อสร้างระบบความมั่นคงร่วมกันในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ทั้งยังแสวงหาฐานสนับสนุนทางเศรษฐกิจของตนเองด้วยระบบทุนนิยมข้าราชการ กล่าวคือจัดตั้งรัฐวิสาหกิจ และส่งข้าราชการทหารและพลเรือนฝ่ายของตนเข้าควบคุมวิสาหกิจทางเศรษฐกิจที่สำคัญ ๆ หลายองค์กร ตลอดจนทั้งการเข้าควบคุม-เป็นประธานกรรมการหรือกรรมการกิจการธนาคารพาณิชย์อีกด้วย

ข. กลุ่มเสรีนิยมและสังคมนิยม กลุ่มนี้มีฐานสนับสนุนที่ค่อนข้างกระจัดกระจาย และมิได้กุมกำลังอาวุธดังเช่นกลุ่มแรก ฐานอำนาจส่วนหนึ่งมาจากข้าราชการพลเรือนที่มีความคิดทางการเมืองแบบเสรีประชาธิปไตย ส่วนหนึ่งมาจากนักการเมืองพลเรือนกลุ่มหนึ่งที่เข้าร่วมในขบวนการเสรีไทยภายใต้การนำของนายปรีดี พนมยงค์ ฐานอำนาจที่สำคัญอีกส่วนก็คือจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในระบบรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะจากนักการเมืองท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กลุ่ม "4 อดีตรัฐมนตรี" ที่ถูกอำนาจธรรมสังหารอย่างเปิดเผย) จากนักศึกษาและอาจารย์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง อย่างไรก็ตามฐานของข้าราชการพลเรือนเสรีนิยมก็ค่อนข้างจะแคบมาก ในระดับนักการเมืองท้องถิ่นก็ยังไม่สู้จะมั่นคง ฐานกำลังที่สำคัญของกลุ่มนี้จึงได้มาจากการสนับสนุนของผู้เฝ้าทหารเรือบางส่วนซึ่งเข้ามาเป็นพันธมิตรตั้งแต่ครั้งการร่วมงานในขบวนการเสรีไทย

โดยพื้นฐานอุดมการณ์ทางการเมืองของกลุ่มนี้ซึ่งมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำ มีลักษณะเป็นประชาธิปไตยเสรีนิยม จึงประกอบด้วยกลุ่มต่าง ๆ ที่ค่อนข้างกว้างขวาง (อาจรวมถึงชาวจีนที่ไม่พอใจต่อนโยบายบีบบังคับทางเศรษฐกิจของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม) ขณะที่ผู้สนับสนุนบางกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพรรคสหชีพ พยายามผลักดันให้นาอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมมาใช้ ต่วนายปรีดี พนมยงค์เองก็เคยเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมนิยมอย่างมาก นอกจากนี้ในช่วงที่กลุ่มนี้มีอิทธิพลอยู่ในรัฐบาลพลเรือนก็ได้ดำเนินนโยบายการต่างประเทศที่จะรับสถานะของขบวนการกู้ชาติในอินโดจีน ที่เห็นชัดก็คือ การก่อตั้งสมาคมสหชาติแห่งเอเชียอาคเนย์ ขึ้นมา (ปรีดี พนมยงค์ 2529: 82-90) อย่างไรก็ตามแนวความคิดเกี่ยวกับสังคมนิยมก็ไม่เคยถูกนำมาปฏิบัติในวงการรัฐบาลในช่วงนั้นเลย ด้วยสาเหตุที่สำคัญคือกลุ่มนี้ถูกจัดออกไปบนวิถีทางการเมืองไทยในระยะเวลานั้นเท่านั้น

กล่าวได้ว่าฐานทางเศรษฐกิจและการเมืองของกลุ่มนี้ ไม่เหนียวแน่นมั่นคงเท่ากับกลุ่มแรก กลุ่มนี้จึงพยายามผลักดันให้เวทีแข่งขันช่วงชิงอำนาจในทางการเมืองเป็นแบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภา เพื่อให้กลุ่มตนจะสามารถเข้าไปผลักดันนโยบายต่าง ๆ ออกมาได้ การที่กลุ่มนี้สามารถขึ้นมามีบทบาทอย่างมากก็เพราะสถานการณ์ทางสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อกลุ่มนี้ได้เข้าร่วมกับฝ่ายสัมพันธมิตรที่มีชัยชนะในสงคราม ดังนั้น กลุ่มนี้จึงได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากมหาอำนาจหลังสงครามคือ อังกฤษและสหรัฐอเมริกา แต่เมื่อสถานการณ์ทางการเมืองภายในและภายนอกเปลี่ยนแปลงไป มีการเคลื่อนไหวของขบวนการกู้ชาติที่นิยมลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางรุนแรง ทำให้มหาอำนาจสัมพันธมิตรซึ่งมีผลประโยชน์ผูกพันในแถบนี้เริ่มเปลี่ยนแปลงนโยบายไปสนับสนุนกลุ่มซึ่งเป็นหลักประกันในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ คือกลุ่มอำนาจนิยมและกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมแทน

ค. กลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม กลุ่มนี้ได้ก่อตัวยังลึกลงในสังคมประเพณีของไทยมาตั้งแต่ครั้งอดีต มีฐานสำคัญอยู่ที่กลุ่มขุนนางและทนายในรัชกาลก่อน ๆ ในหมู่เจ้าของที่ดินรายใหญ่ซึ่งอยู่ทั้งในและนอกระบบราชการ ตัวแทนที่สำคัญของกลุ่มได้แก่นายควง อภัยวงศ์ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งได้ร่วมกันก่อตั้งพรรคประชาธิปไตยขึ้นมา

กลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมที่ปรากฏในงานศึกษานี้ มิได้หมายถึงกลุ่มที่ต้องการกลับไปสู่ระบบเก่า-สมบูรณาญาสิทธิราชย์ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 หรือล้ำหลังไม่ทันสมัยแต่อย่างใด กลุ่มนี้ยังต้องการระบอบรัฐธรรมนูญประชาธิปไตยเช่นกลุ่มอื่น ๆ หากแต่การที่กลุ่มนี้มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากทรัพย์สินมรดกและที่ดินที่ตกทอดมาจำนวนมหาศาล จึงอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น ที่สำคัญคือ นโยบายทางเศรษฐกิจจากการริเริ่มของกลุ่มสังคมนิยม หรือวิกฤติที่เกิดขึ้นต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เครื่องมือดำเนินการทางการเมืองนอกเหนือจากพรรคประชาธิปไตยแล้ว หนังสือพิมพ์สยามรัฐ ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ก่อตั้งขึ้นในปี 2493 ก็เป็นตัวแทนความคิดเห็นที่สำคัญของกลุ่มนี้

กล่าวโดยสรุปแล้ว ในช่วงเริ่มต้นทศวรรษ พุทธศักราช 2490 กลุ่มขัดแย้งทั้ง 3 นี้ต่างก่อตัวขึ้นมาจากพื้นฐานทางสังคม อุดมการณ์ ประสบการณ์ และผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน การต่อสู้ช่วงชิง รักษาและสืบทอดอำนาจทางการเมืองของกลุ่มเหล่านี้จะดำเนินไปอย่างรุนแรงขึ้นทุกขณะ โดยเฉพาะจากการใช้เครื่องมือ กลไกของรัฐเข้าต่อสู้กัน อย่างไรก็ตาม พฤติการณ์ความขัดแย้งเหล่านี้ก็เป็นเพียงองค์ประกอบส่วนหนึ่งของความขัดแย้ง-เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดระยะกว่าครึ่งทศวรรษนี้ โดยมีคู่ความขัดแย้งจากพลังทางสังคมอื่น ๆ เข้ามาสอดแทรกอย่างมีนัยสำคัญอีกด้วย

การเมืองไทยสองกระแสในช่วงต้นทศวรรษ 2490

ในส่วนที่เกี่ยวกับบริบทที่ผ่านมานั้น ได้พยายามที่จะแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยก้าวเข้าสู่ทศวรรษ 2490 ในสภาพที่ผันผวนทั้งในด้านการเมืองระหว่างประเทศและการเมืองภายในประเทศ ในทางการเมืองระหว่างประเทศนั้น เกิดสภาวะของสงครามเย็นขึ้นและส่งผลให้เกิดความขัดแย้งในภูมิภาคนี้ ซึ่งไทยจะเริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งโดยการเข้าไปผูกพันกับสหรัฐอเมริกาเป็นพันธมิตรขัดแย้งกับฝ่ายคอมมิวนิสต์ในช่วงทศวรรษนี้ ส่วนสภาวะภายในสังคมไทยนั้น ปัญหาวิกฤติหลังสงครามทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ยังคงกระจายอยู่ทั่วไป ในขณะที่สถาบันทางการเมืองซึ่งมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาวิกฤติต่าง ๆ อยู่ในภาวะไร้เสถียรภาพ มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศอย่างกระชั้นถี่ ซึ่งสาเหตุส่วนหนึ่งเกิดจากการแข่งขัน แก่งแย่งชิงอำนาจทางการเมืองกันอย่างไม่ลดราวาศอก ดังนั้น เมื่อเริ่มต้นเข้าสู่ทศวรรษ 2490 สภาพวิกฤติต่าง ๆ ภายในประเทศจึงยังคงตกค้างมาให้ตัดสินใจแก้ไขกันต่อไป ในทางการเมืองก็เริ่มที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ กล่าวคือ พลันอำนาจนิยมฝ่ายทหารได้เข้ามาสู่กระบวนการทางการเมืองไทยอีกครั้ง โดยการร่วมมือกรุยทางจากฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม การสนับสนุนจากภายนอก พร้อมทั้งรื้อฟื้นมาตรการต่าง ๆ เพื่อการปราบปรามปรามฝ่ายที่ต่อต้านคัดค้าน

ทั้งการสถาปนาระบอบอำนาจนิยม ตลอดจนการต่อสู้ช่วงชิง รักษา และสืบทอดอำนาจทางการเมืองระหว่างกลุ่มผู้นำ โดยวิถีทางของระบอบรัฐธรรมนูญ และวิธีการรุนแรงอื่น ๆ อาจกล่าวเรียกรวม ๆ ได้ว่าเป็น "การเมืองกระแสหลัก" หรือกระแสของอำนาจรัฐ-นิยม กล่าวคือ เป็นการเมืองที่อยู่บนพื้นฐานของการใช้อำนาจ ระบียบกติกา ทรัพยากรของรัฐ ในรูปแบบวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาและสงวนรักษาไว้ซึ่งอำนาจรัฐ ข้อสังเกตที่จะให้ไว้ในขั้นต้นนี้ก็คือ รูปแบบวิธีการเหล่านี้ อาศัยเงื่อนไขการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน (ซึ่งในที่นี้หมายความรวมไปถึงกติกามารการทางการเมืองในรัฐธรรมนูญฉบับต่าง ๆ และในกระบวนการกระทำร่วม-การรัฐประหาร การกบฏที่เกิดขึ้นตลอดระยะเวลาครั้งแรกของทศวรรษนี้ด้วย) น้อยมาก หากจะมีก็เป็นเพียงพิธีการส่วนหนึ่งในกิจกรรมทางการเมืองเท่านั้น และที่สำคัญ กลุ่มที่อยู่ในกระแสอำนาจรัฐบางครั้งก็ใช้กลไกของรัฐเป็นเครื่องทำลาย แยกสลาย และครอบงำพลังนอกกระแสอำนาจรัฐอีกด้วย

ในขณะที่การเมืองกระแสหลักเป็นเรื่องของชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งต่อสู้ช่วงชิงอำนาจกันโดยอาศัยเวทีในระบอบรัฐสภาเป็นหลัก พลังนอกกระแสหลัก-อำนาจรัฐก็เติบโตงอกงามขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยมีเงื่อนไขจากสภาวะการณ์ทางการเมืองภายนอกและภายในประเทศเป็นปัจจัยเกื้อหนุนที่สำคัญคือ เป็นปฏิกริยาต่อนโยบายการต่างประเทศของรัฐบาล อิทธิพลการเคลื่อนไหวของลัทธิคอมมิวนิสต์-ขบวนการสันติภาพ และต่อการลิดรอนสิทธิ เสรีภาพภายในประเทศ พลังทางสังคม

เหล่านี้พยายามเคลื่อนไหวโดยอาศัยฐานมวลชน ในมิติของวัฒนธรรมทางการเมืองอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งพิจารณาอำนาจรัฐแบบใหม่ ในลักษณะที่เห็นว่าควรจะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน มิใช่เพื่ออำนาจควบคุมและปกครอง พฤติการณ์เคลื่อนไหวของพลังทางสังคมในงานศึกษานี้จะขอเรียกโดยอนุโลมว่า "การเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง" โดยเห็นว่ากิจกรรมทางการเมืองของกลุ่มนี้ แสดงออกนั้นล้วนเป็นปฏิกริยาตอบโต้ฝ่าย "การเมืองกระแสหลัก" ซึ่งเน้นเรื่องอำนาจ ในขณะที่ "การเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง" เน้นในเรื่องวัฒนธรรมทางการเมืองและความคิด-อุดมการณ์ทางการเมืองเป็นหลัก โดยเสนอแนวทาง-อุดมการณ์ใหม่เพื่อเป็นทางเลือกให้แก่สังคมไทย ดังนั้นใน ระดับของแนวความคิดแล้ว กลุ่มการเมืองทั้งสองฝ่ายนี้จึงเป็นกระแสพลังที่ได้แย่งกันและมีพื้นฐาน ผลประโยชน์อันแตกต่างกันอีกด้วย

งานศึกษาในส่วนที่ว่าด้วย "การเมืองไทยสองกระแส" นี้ จะเน้นศึกษาวิเคราะห์ความ ชัดแย้งและพฤติกรรมทางการเมืองในกลุ่มการเมืองกระแสหลักก่อน ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากมิติของ เวลาแล้ว กลุ่มการเมืองกระแสหลักยังคงวนเวียนอยู่ในวังวนของการแก่งแย่งอำนาจกัน อย่างน้อย ก็ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2494 และในมิติที่พิจารณาจากองค์ความรู้เกี่ยวกับการ เมืองไทยแล้ว งานศึกษาต่าง ๆ ก็มักให้ความสนใจในเรื่องของพฤติกรรมขัดแย้งระหว่างชนชั้นนำ การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจรัฐเป็นหลัก ในขณะที่กลุ่ม "การเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง" นั้นค่อย ๆ ผักตัว ขึ้นท่ามกลางสภาวะการที่ขัดแย้งเหล่านั้น และมีงานศึกษาถึงไม่มากนัก "การเมืองกระแสหลัก" จึงเป็นเรื่องที่ควรจะนำขึ้นมาวิเคราะห์พิจารณาก่อน

1. การเมืองไทยกระแสหลัก

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า "การเมืองกระแสหลัก" เป็นเรื่องของปฏิสัมพันธ์ในทาง การเมืองระหว่างกลุ่มชนชั้นนำทางอำนาจ หรือเป็นเรื่องสัมพันธ์ภาพทางอำนาจของกลุ่มชนชั้นนำ ในการต่อสู้ช่วงชิง รักษา และสืบทอดอำนาจทางการเมืองของกลุ่มชนชั้นนำเหล่านี้ โดยมากล้วน อาศัยกลไกเครื่องมือของรัฐ ระเบียบกติกากาทางการเมือง (รัฐธรรมนูญ) และรูปแบบวิธีการต่าง ๆ เช่น การแยกสลาย-กำจัดพลังต่อต้านนอกกระแสอำนาจรัฐ การอาศัยความสนับสนุนจากภายนอก และกระทำการใช้กำลังความรุนแรงทางการเมือง ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นตลอดช่วงระยะเวลา กว่าครึ่งศตวรรษของการเมืองไทย ในช่วงครึ่งแรกของทศวรรษ 2490 นี้ ปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองกระแสหลัก มีประเด็นและแง่มุมที่ควรนำขึ้นมาศึกษาวิเคราะห์พิจารณาหลายประการที่สำคัญ คือการสถาปนาระบอบอำนาจนิยมโดยการรัฐประหาร การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจทั้งในและนอกวิถีทาง ของระบอบรัฐธรรมนูญ และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลไทยกับสหรัฐอเมริกา ดังนี้

1.1 รัฐประหาร พคคิกายน 2490 กับการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญ จากสภาพความผันผวน ลับสนทางการเมืองไทยภายในภายหลังกรณีสวรรคต ข้าราชการและกระแสความไม่พอใจรัฐบาลพลเรือนชุดนายปรีดี พนมยงค์ และชุดพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ ในแง่ลบ จึงกระจายออกไปอย่างกว้างขวางและเปิดเผย แม้ว่ารัฐบาลจะใช้มาตรการตรวจเซ็นเซอร์ข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์แล้วก็ตาม ยังคงมีข่าวลืออยู่ตลอดเวลา เช่นข่าวในหนังสือพิมพ์พิมพ์ไทยขึ้นหนึ่ง ที่ตีพิมพ์ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2490 ก่อนหน้าการรัฐประหาร พคคิกายน 2490 ถึงสี่เดือน ได้แสดงท่าทีเชื่อมั่นว่าจะต้องเกิดการ "ปฏิวัติ" อย่างแน่นอน ดังนี้

ปฏิวัติออกจะเป็นคำที่หวลกลับมาหนาหูอยู่สักหน่อยในระหว่างนี้ มันเป็นคำที่ลั่นออกมาจากปากของบางรัฐมนตรี ของสมาชิกรัฐสภาและของบุคคลหัวหน้าพรรคทั้งฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายค้าน ครึ่งหลังสุดจากผู้แทนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งตามข่าวว่าถวายเป็นประธานผู้สำเร็จราชการเกี่ยวกับการยุบสภา มีฉะนั้นอาจเกิดการปฏิวัติขึ้น เพราะราษฎรขาดความไว้วางใจทั้งในรัฐบาลและผู้แทนราษฎร. . . เมื่อคิดกันว่าบรรดาบุคคลเหล่านั้นล้วนแต่อยู่ใกล้ชิดกับวงการเมืองชั้นใน ก็มีข้อที่นำใครครวญอยู่ว่า เขาคงจะมีเหตุผลพอที่จะกล่าวถ้อยคำซึ่งน่ากลัวเช่นนั้นออกมา (พิมพ์ไทย 11 กรกฎาคม 2490 อ้างถึงใน สุชิน ตันติกุล 2515: 77)

การรัฐประหารที่เกิดขึ้นในวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 จึงไม่ใช่สิ่งที่ไม่คาดคิดมาก่อน เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของแนวความคิดเกี่ยวกับการกระทำร่วมดังได้ศึกษาไว้ในบทแรกแล้ว เจื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ คือปัญหาเศรษฐกิจยังไม่ฟื้นตัว ปัญหาความไม่สงบเรียบร้อย ปัญหาความคับข้องใจของกองทัพ และวิกฤติกรณีสวรรคต เหล่านี้ล้วนเป็นสภาวะการณ์ที่จำเป็นในการก่อการกระทำร่วมซึ่งครุ่นพร้อมที่จะปะทุออกมาเป็นความรุนแรงทางการเมืองได้ตลอดเวลา

ในช่วงใกล้วาระสุดท้ายของรัฐบาลพลเรือนที่มาจาก การเลือกตั้งนั้น จึงเป็นช่วงระยะเวลาที่กลุ่มชนชั้นนำในวงการรัฐบาลแทบไม่อาจจะตอบโต้-ต่อต้านการคุกคามต่อรัฐบาลและระบอบรัฐธรรมนูญได้เลย แม้ว่าจะมีความพยายามในอันที่จะรักษาสถานภาพของรัฐบาลฝ่ายพลเรือน โดยการเชิญพลเอกอดุล อุดลเดชจรัสมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก (26 มิถุนายน 2489-8 พฤศจิกายน 2490) แทนพลเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา ตลอดจนการผลัดเปลี่ยนผู้นำรัฐบาลจากนายปรีดี พนมยงค์ มาเป็นพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ (ซึ่งเชื่อกันว่านายปรีดี พนมยงค์ กำกับอยู่เบื้องหลัง) ก็ได้ช่วยให้อสถานการณ์ดีขึ้น และทั้ง ๆ ที่ได้รับรายงานเตือนจากเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องทั้งสายตำรวจและทหารว่ามีผู้สมคบคิดกันจะก่อการรัฐประหาร แต่ปฏิกิริยาจากตัวผู้นำรัฐบาลก็คือความเฉื่อยชา หรือไม่ก็วางเฉยปล่อยให้เจ้าหน้าที่รับผิดชอบกันเอง เกี่ยวกับปฏิกิริยาเหล่านี้ มีการให้ข้ออธิบายสองประการคือ ประการแรกเกิดจากความไว้วางใจในตัวพลเอกอดุล อุดลเดชจรัส ผู้บัญชาการทหารบกจะสามารถรับมือกับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ อีกประการก็คือ หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ได้แสดงเจตนาว่าต้องการจะลาออกอยู่แล้ว ดังนั้นจึงเป็นเรื่องของความ

ประมาทเป็นสำคัญ (สุชิน ตันติกุล 2515: 77-88) อย่างไรก็ตามเมื่อย้อนกลับไปพิจารณาแล้ว รัฐบาลชุดนี้ก็แทบจะเรียกได้ว่าปราศจากมติมหาชนที่เข้มแข็งมาสนับสนุนนับตั้งแต่เกิดกรณีสวรรคต เรื่อยมาจนถึงการอภิปรายไม่ไว้วางใจติดต่อกัน 8 วัน 8 คืน ซึ่งกระหน่ำซ้ำเป็นวิกฤติความชอบธรรมอย่างรุนแรงที่สุด ส่วนความหวังที่มอบไว้แก่กองทัพภายใต้การนำของผู้บัญชาการทหารบก พลเอกอดุล อดุลเดชจรัส* ผู้ห่างเหินจากวงการทหารไปกว่าสิบปีก็แทบจะไม่ใช่หลักประกันอะไร เพราะเมื่อพิจารณาจากความคับข้องใจของบรรดาทหารแห่งกองทัพที่มีต่อรัฐบาลพลเรือนยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แล้ว กองทัพบกกลับพร้อมที่จะเป็นองค์กรนำในการก่อการกระทำร่วมเพื่อการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลเสียเอง

ในการรัฐประหารของกองทัพเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน 2490 นั้น เป็นการก่อการขึ้น โดยการริเริ่มของนายทหาร 4 กลุ่มคือ กลุ่มของพลโทผิน ชุณหะวัณ นายทหารเอกประจำการอดีตผู้บัญชาการกองพลที่ 3 มีพันเอกเผ่า ศรียานนท์ นายทหารเอกประจำการ บุตรชายซึ่งเคยเป็นนายทหารคนสนิทของจอมพลป. พิบูลสงครามเป็นผู้ช่วย กลุ่มนาวาอากาศเอกกาจ กาจสงคราม นายทหารเอกประจำการ ผู้ก่อการฯ 2475 เคยร่วมงานเสรีไทยมาก่อนที่จะเป็นสมาชิกพฤฒิสภา และกลุ่มพันโทกำน จ้างนงภูมิเวช นายทหารเอกประจำการ กับกลุ่มพันเอกสวัสดิ์ สวัสดิเกียรติ เจ้ากรมเกียกกายทหารบกเป็นนายทหารในประจำการเพียงคนเดียวและไม่ได้มีกำลังรบอยู่ในมือ ต่อมาได้พันเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บังคับกองพัน กรมทหารราบที่ 1 กองพล 1 มาร่วมด้วยจึงเป็น

* หลวงอดุลเดชจรัส, พลเอก พลเรือเอก พลอากาศเอก พลตำรวจเอก (2437-2512) ชาวพระนคร ศึกษาที่โรงเรียนอัสสัมชัญ และโรงเรียนนายร้อยทหารบก เป็น "เพื่อนรัก" รุ่นเดียวกับและเหล่าเดียวกับจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ในปี 2476 เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และย้ายมาอยู่สายงานตำรวจในตำแหน่งรองอธิบดี เป็นอธิบดีกรมตำรวจปี 2479 จนถึงตลอดสมัยจอมพล ป. เป็นนายกครั้งแรก ระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ร่วมงานขบวนการเสรีไทยอย่างใกล้ชิดกับนายปรีดี พนมยงค์ ต่อมาได้ย้ายมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก สมัยนายปรีดี พนมยงค์ และหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์เป็นนายกรัฐมนตรี จนกระทั่งถูกรัฐประหาร "เป็นผู้หวังดีต่อชาติ. . . (ซึ่ง) ปรารถนาอยู่เนื่อง ๆ ว่า ยินดีจะช่วยเหลือ (ในการทำรัฐประหาร) (แถลงการณ์ฉบับที่ 3 ของคณะทหาร 9 พฤศจิกายน 2490 อ้างถึงในสุชิน ตันติกุล 2515: 151) ภายหลังการรัฐประหาร ได้รับตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจและองคมนตรี ชื่อเสียงเกียรติคุณของหลวงอดุลเดชจรัสอยู่ในแวดวงของกรมตำรวจทั้งสิ้น เกี่ยวกับชีวิตและงานของท่าน โปรดดูใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอก อดุล อดุลเดชจรัส (พระนคร: โรงพิมพ์กรมตำรวจ, 2513).

กำลังสำคัญมากของคณะรัฐประหาร จากนั้นแผนการใช้กำลังยึดอำนาจชั่วคราวคืนก็สำเร็จลงอย่างง่ายดายโดยปราศจากการต่อต้านของฝ่ายรัฐบาล

เกี่ยวกับพฤติการณ์และผลของการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 นั้น มีผู้ศึกษาโดยละเอียดลึกซึ้งแล้ว* ในที่นี้จะไม่ขอนำมาสาธยายซ้ำอีก หากแต่จะอาศัยเป็นพื้นฐานความเข้าใจเพื่อที่จะชี้ประเด็นที่น่าสนใจบางประการ อันเกี่ยวเนื่องกับการกำหนดวงกรอบแห่งสัมพันธภาพทางอำนาจระหว่างกลุ่มชนชั้นนำในช่วงครึ่งแรกของทศวรรษ 2490

การรัฐประหาร 2490 นับเป็นปรากฏการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน กล่าวคือเป็นการล้มเลิกระบบรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ. 2489 อันเป็นกติกาทางการเมืองที่ยอมรับร่วมกันในขณะนั้น และประกาศใช้รัฐธรรมนูญชั่วคราวฉบับ 2490 แทน จึงก่อให้เกิดปัญหาความชอบธรรมในแง่ใตตินัยขึ้นมา ดังมีข้อวิพากษ์กันสองประเด็นสำคัญคือ ข้อแรกปัญหาเกี่ยวกับผู้ลงนามให้ใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ ในข้อเท็จจริงขณะนั้น ผู้มีอำนาจลงนามคือ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ซึ่งประกอบด้วย 2 ท่าน คือกรมขุนชัยนาทนเรนทร และพระยามานวราชเสวี แต่ในรัฐธรรมนูญฉบับนี้กรมขุนชัยนาทฯ พระองค์เดียวลงพระนามอ้างว่าเป็น "คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์" ข้อสอง ปัญหาเกี่ยวกับผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการในรัฐธรรมนูญฉบับนี้คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ผู้บัญชาการทหารแห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นตำแหน่งที่คณะรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490 แต่งตั้งให้ มิใช่ตำแหน่ง "รัฐมนตรี" ซึ่งเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขึ้น โดยได้รับความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎร การสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญ 2490 ขึ้นมาจึงเป็นโมฆะตั้งแต่ต้น (ปริดี พนมยงค์ 2525: 85-86) คณะผู้ก่อการรัฐประหาร 2490 ก็คงจะทราบเป็นอย่างดีถึงจุดอ่อนบกพร่องที่เกิดขึ้น ดังนั้น ในแถลงการณ์ฉบับที่ 15 ของกองบัญชาการทหารแห่งประเทศไทย จึงได้กล่าวโต้ตอบปัญหาที่มีการวิพากษ์วิจารณ์ความชอบธรรมในการรัฐประหาร 2490 ที่เพิ่งผ่านไปอย่างน่าสนใจ งานศึกษานี้เห็นว่าน่าจะเป็นประโยชน์แก่การเข้าใจทัศนคติใน

*โปรดดูใน สุชิน ตันติกุล, รัฐประหาร พ.ศ. 2490 (พระนคร: สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515) และ "ผลสะท้อนทางการเมืองของรัฐประหาร พ.ศ. 2490" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาปกครอง คณะรัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517); ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, แปลโดยพรณี ฉัตรพลรักษ์ และ ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 19-49.

เรื่องอำนาจ และการใช้กำลังอาวุธเพื่อบังคับเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จึงขอคัดลอกมาทั้งหมด เพื่อให้เห็นภาพรายละเอียดทุกแง่มุม ดังนี้

หนังสือพิมพ์เกียรติดังกล่าวฉบับลงวันที่ 13 พฤศจิกายน 2490 ได้กล่าวถึงปัญหาในระหว่างที่เกิดรัฐประหาร กล่าวคือ การลาออกของรัฐบาลเก่าและการเข้ามาของรัฐบาลใหม่ ปัญหานี้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในกรณีรัฐประหารทุกกรณี การกระทำรัฐประหารในขั้นแรกเป็นการละเมิดรัฐธรรมนูญและกฎหมายที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน แต่เมื่อได้กระทำรัฐประหารสำเร็จจนผู้กระทำรัฐประหารได้เข้าครองอำนาจอันแท้จริงในรัฐแล้ว ผู้กระทำรัฐประหารก็เป็นรัฐาธิปัตย์ มีอำนาจเลิกล้มรัฐธรรมนูญและกฎหมายที่ใช้อยู่ได้ และอาจออกรัฐธรรมนูญและกฎหมายใหม่ได้ บรรดาการกระทำที่ได้เป็นการละเมิดรัฐธรรมนูญและกฎหมายที่ใช้อยู่เดิมย่อมไม่เป็นการละเมิดอีกต่อไป ฉะนั้นเมื่อคณะรัฐประหารได้ก่อรัฐประหารสำเร็จเรียบร้อยแล้ว และได้ขอพระราชทานให้ตรารัฐธรรมนูญใหม่ประกาศใช้แล้ว รัฐธรรมนูญฉบับเดิมย่อมเป็นอันเลิกล้มไป โดยเหตุนี้คณะรัฐมนตรีชุดเก่า ซึ่งก่อตั้งโดยอาศัยตามรัฐธรรมนูญเดิมก็ต้องหมดไปด้วย ไม่จำเป็นต้องให้คณะรัฐมนตรีชุดเดิมลาออก ฉะนั้นในกรณีนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะรัฐมนตรีโดยอาศัยอำนาจตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ได้ทีเดียว และขอได้โปรดเข้าใจเพิ่มเติมด้วยว่ามีใช้แต่คณะรัฐมนตรีเท่านั้นทั้งหมดไปในตัว แม้สถาบันต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามรัฐธรรมนูญเดิม เช่น พฤษสภาและสภาผู้แทนก็เป็นอันเลิกล้มไปในตัวด้วยเหมือนกัน (แถลงการณ์กองบัญชาการทหารแห่งประเทศไทย ฉบับที่ 15 อ้างถึงใน สุชิน ตันติกุล 2517: 185 - เส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน)

ฐานะความเป็นรัฐาธิปัตย์ที่สถาปนาขึ้นมาจากการใช้กำลังอำนาจเป็นใหญ่นี้โดยพฤตินัยแล้ว เป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้ อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการทางการเมืองไทยสถานะดังกล่าวยังได้รับการส่งเสริม-คุ้มครองและยอมรับจากกระบวนการทางนิติบัญญัติและตุลาการอีกด้วย ในทางนิติบัญญัตินั้นก็โดยการออก "พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้กระทำรัฐประหาร พ.ศ. 2490" โดยวุฒิสภาซึ่งทำหน้าที่รัฐสภา เพื่อให้คณะรัฐประหารพ้นจากความผิดในการกระทำที่ละเมิดกฎหมายใด ๆ อันเนื่องมาจากการทำรัฐประหาร และถือว่าประกาศและคำสั่งใด ๆ ของคณะรัฐประหารชอบด้วยกฎหมายทุกประการ กรณีเช่นนี้เป็นเรื่องที่เราเข้าใจได้ไม่ยากนัก ด้วยตัวสมาชิกวุฒิสภานั้นล้วนแต่เป็นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากนายควง อภัยวงศ์และคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเข้าไปทั้งสิ้น หากแต่ในทางตุลาการซึ่งเชื่อกันว่าเป็นสถาบันที่เป็นอิสระอยู่เหนือการแทรกแซงใด ๆ ทางการเมือง ก็ยังให้การยอมรับการใช้อำนาจรัฐาธิปัตย์ในทุกกรณีด้วย คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 45/2496 ได้ให้คำวินิจฉัยรับรองอย่างเด่นชัด ดังนี้

ข้อเท็จจริงได้ความว่าใน พ.ศ. 2490 คณะรัฐประหารได้ยึดอำนาจการปกครองประเทศได้เป็นผลสำเร็จ การบริหารประเทศชาติในลักษณะเช่นนี้ คณะรัฐประหารย่อมมีอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลง แก้ไข ยกเลิกและออกกฎหมายตามระบบแห่งการปฏิวัติ เพื่อบริหารประเทศชาติต่อไป มิฉะนั้น ประเทศชาติจะตั้งด้วยความสงบไม่ได้ ดังนั้นรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พ.ศ. 2490 จึงเป็นกฎหมายอันสมบูรณ์. . . (เสน่ห์ จามริก 2529: 270)

ดังนั้นจึงเห็นได้ไม่ยากนักว่ากระบวนการกระทำร่วมโดยความรุนแรงเพื่อยึดอำนาจการปกครองประเทศได้รับการสถาปนาอย่างชอบธรรมโดยหลักทางนิติศาสตร์อย่างไร* ผลต่อระบอบรัฐธรรมนูญของไทยจึงไม่ต่างอะไรไปจากการยอมรับนับถือกำลังอำนาจเป็นใหญ่ ซึ่งเท่ากับเป็นการปล้ำลงจุดมุ่งหมายในระบอบประชาธิปไตยที่ต้องการให้รัฐธรรมนูญเป็นหลักประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชน ตลอดจนเงื่อนไขขกติกาทางการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองโดยสันติวิธี ดังนั้นการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 จึงมีนัยยะในทางการเมืองไทยในฐานะที่เป็นการวางรากฐานในทางกฎหมาย และทางการเมือง-การทหารให้แก่ระบอบอำนาจนิยม ซึ่งจะมั่นคงยิ่ง ๆ ขึ้นในภายหลัง "การปฏิวัติ" ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และทายาททางการเมือง-การทหาร

ในประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มอำนาจนิยมที่เพิ่งจะยึดอำนาจสำเร็จ กับกลุ่มนายคอง อภัยวงศ์ ตัวแทนของพลังฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมนั้น ในขณะที่งานศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองไทยหลายชิ้นเสนอทฤษฎีที่ว่าคณะรัฐประหาร 2490 เชิญนายคอง อภัยวงศ์ ซึ่งอยู่ในฐานะฝ่ายค้านให้มาจัดตั้งรัฐบาลเพื่อเรียกความนิยมจากประชาชนว่ากองทัพบกมิได้ทำรัฐประหารเพื่ออำนาจของตนเอง และเพื่อให้นานาชาติยอมรับ ซึ่งมีส่วนถูกต้องอยู่ไม่น้อย งานศึกษานี้กลับเห็นว่าการที่จะเข้าใจปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองไทยยุคนั้นได้อย่างถ่องแท้ ควรให้คำอธิบายต่อการที่นายคอง อภัยวงศ์ และกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม ตัดสินใจรับจัดตั้งรัฐบาลนอกวิถีทางระบอบรัฐธรรมนูญประชาธิปไตย อีกโสดหนึ่งด้วย

ในกรณีปัญหาเช่นนี้ วิกฤติที่กระทบต่อสภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ภายหลังกรณีสวรรคต น่าจะเป็นกฎแฉ่ให้อธิบายการตัดสินใจนี้ ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มอำนาจนิยมผู้ริเริ่มสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญฉบับ 2490 กับกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมผู้รับภาระในการกรุข

* เกี่ยวกับปัญหานิติธรรมกับการปฏิวัติ-รัฐประหาร โปรดอ่านเพิ่มเติมในนิเวศน์ นิพานันท์, "คำสั่งของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินที่ขัดกับหลักนิติธรรม." และ วิชา มหาคุณ, "ผลกระทบกระเทือนของกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมต่อสิทธิในการดำเนินคดีทางกระบวนการยุติธรรม." เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องกฎหมายเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพของประชาชนในประเทศไทย เสนอที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 26-27 เมษายน 2523. (อัดสำเนา); วิษณุ เครืองาม, กฎหมายรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติบรรณาการ, 2523); พนัส ทัดนิยานนท์, "สิทธิมนุษยชน: วิวัฒนาการในกฎหมายไทย." วารสารธรรมศาสตร์ 12 (กันยายน 2526): 29-37. และใน เสน่ห์ จามริก, การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ (2529). เป็นต้น

ทางให้แก่ผู้นำฝ่ายทหารได้เป็นอย่างดี กล่าวคือหลังจากที่รัฐธรรมนูญ ฉบับ 2489 ซึ่งไม่ได้ถวายพระราชอำนาจทางการเมืองแก่องค์พระมหากษัตริย์ในบางมาตรา (เช่น ให้สมาชิกรัฐสภามาจากการเลือกตั้ง ฯลฯ) ประกาศใช้ได้เพียงหนึ่งเดือน ก็เกิดกรณีสวรรคตขึ้น จนถึงกับมีผู้วิจารณ์ว่า "พอเปลี่ยนรัฐธรรมนูญได้ไม่กี่วัน เราก็เสียองค์พระมหากษัตริย์" (สุชิน ตันติกุล 2515 : 85) แต่ไม่ว่าข้อเท็จจริงในกรณีสวรรคตจะเป็นอย่างไร กระแสข่าวลืออ้อมงอกลทั้งหลายก็ได้ก่อให้เกิดความหวาดวิตกอย่างรุนแรงในหมู่ผู้นำอนุรักษ์นิยม-กษัตริย์นิยม เกี่ยวกับอนาคตและสภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้รัฐบาลพลเรือนกลุ่มเสรีนิยม-สังคมนิยม ซึ่งมีนายปรีดี พนมยงค์ผู้เคยถูกกล่าวหาอย่างรุนแรงว่าเป็นคอมมิวนิสต์และต้องการสถาปนาระบอบสาธารณรัฐ หรือระบอบมหาชนรัฐ (อนันต์ อมรรตัย 2526: 167-169) เป็นผู้นำ และที่สำคัญรัฐบาลของกลุ่มนี้ก็ยังไม่สามารถชี้แจงข้อเท็จจริงหรือสืบหาสาเหตุของกรณีสวรรคตให้เป็นที่น่าพอใจได้ ดังนั้น เมื่อคณะทหารผู้ก่อการรัฐประหาร 2490 ได้แสดงเจตนามุ่งมั่นในอันที่จะ "จัดการสืบหาตัวผู้ร้ายผู้ลอบปลงพระชนม์พระมหากษัตริย์และจัดการฟ้องร้องลงโทษตามกฎหมาย" (ว.ช. ประสงค์ 2492: 184) และพินัยพระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ดังปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับได้ด้อม จึงน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้นายควง อภัยวงศ์ และคณะยอมจัดตั้งรัฐบาล "นั่งร้าน" ให้แก่ฝ่ายทหาร (ควง อภัยวงศ์ 2511: 135) นอกเหนือจากข้ออ้างที่ว่า จะเข้าไปขวางกลางความขัดแย้งระหว่าง "ลูกศิษย์" ฝ่ายหลวงประดิษฐมนูธรรม กับฝ่ายหลวงพิบูลสงคราม (ควง อภัยวงศ์ 2511: 135)

เมื่อพิจารณาหลักการเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชอำนาจ ซึ่งเคยเป็นที่ยอมรับร่วมกันในกลุ่มชนชั้นนำฝ่ายพลเรือนในระดับหนึ่ง กระทั่งสามารถบัญญัติเป็นรัฐธรรมนูญฉบับ 2489 ดังได้กล่าวไว้แล้วนั้น บัดนี้ได้กลายมาเป็นประเด็นหลักประเด็นหนึ่งที่หยิบยกขึ้นมาก่อนการรัฐประหาร โดยนาวาอากาศเอก กาจ กาจสงคราม-ผู้อำนวยการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่แสดงเจตนาจะถวายพระราชอำนาจบริหารให้แก่พระมหากษัตริย์มากขึ้น (สุชิน ตันติกุล 2515: 101) ตามความในรัฐธรรมนูญฉบับได้ด้อม พระมหากษัตริย์จะทรงสามารถหน่วงเหนี่ยวการผ่านพระราชบัญญัติได้ด้วย การไม่ทรงลงพระปรมาภิไธยเพื่อประกาศใช้เป็นกฎหมาย (มาตรา 30) ทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา (มาตรา 33) พระราชอำนาจในการถอดถอนรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลหรือคณะรัฐบาลทั้งหมดได้โดยการออกพระราชกฤษฎีกา ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าโดยทางทฤษฎี พระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชอำนาจอย่างกว้างขวาง แต่ทว่าโดยทางปฏิบัติแล้วพระราชอำนาจของพระองค์อยู่ในขอบเขตจำกัดของระบบคณะอภิรัฐมนตรี ซึ่งเป็นสถาบันที่ได้รับการแต่งตั้งภายใต้การควบคุมของกองทัพ (มาตรา 9-11 และ 13-20) หลักการสาระสำคัญอันเกี่ยวแก่การเพิ่มอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ดังที่ได้มีความพยายามในการบัญญัติไว้นี้ ยังได้รับการสานต่อจากรัฐธรรมนูญ 2492 ซึ่งเป็นผลมาจากการริเริ่มของรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์

และกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม โดยการยืนยันในหลักการที่ให้พระมหากษัตริย์ทรงเลือกและแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา เพื่อเป็นการเพิ่มพระราชอำนาจ พร้อมทั้งการกำหนดให้ประธานองคมนตรีเป็นผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภา (มาตรา 82) เป็นต้น

นอกเหนือจากหลักการอันเกี่ยวแก่สถาบันพระมหากษัตริย์และพระราชอำนาจซึ่งนายควง อภัยวงศ์ และ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ได้ตรวจตราในรัฐธรรมนูญก่อนยอมรับจัดตั้งรัฐบาลแล้ว เจื่อนไซ่เกี่ยวกับสมาชิกวุฒิสภาซึ่งมาจากการแต่งตั้ง กับการเลือกตั้งฝ่ายละกึ่งหนึ่งเท่ากัน ก็เป็นเจื่อนไซ่สำคัญที่ฝ่ายบริหารจะใช้ควบคุมสภาให้มีเสียงเด็ดขาดได้ อำนาจในการเลือกตั้งวุฒิสมาชิกนั้นก็ดูจะตกอยู่แก่การตัดสินใจของฝ่ายนายควง อภัยวงศ์ นอกจากนี้ ยังมีหลักการแบ่งแยกอำนาจระหว่างนักการเมืองกับข้าราชการประจำ และที่สำคัญคือคำยืนยันจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม ว่ากองทัพภักดีให้การสนับสนุนรัฐบาลนี้ และจะไม่เข้าไปแทรกแซงกิจการของรัฐบาล ปัจจัยเหล่านี้ทำให้นายควงถึงกับมั่นใจอย่างมากว่าจะสามารถบริหารงานได้โดยอิสระ ดังคำปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียงที่ว่า "รัฐบาลนี้เป็นอิสระจากคณะรัฐประหาร อิสระทั้งในนโยบาย ในทางความคิด และในทางการเมือง จึงมีสิทธิโดยสมบูรณ์ในการที่จะบริหารราชการแผ่นดิน คณะรัฐประหารได้ตกลงที่จะยังคงเพียงแต่เป็นผู้รับหน้าที่ในด้านการรักษาความปลอดภัย และความสงบของประเทศชาติเท่านั้น" (สุชิน ตันติกุล 2515: 123) ส่วน ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ในนาม "แมลงหรี" ก็ถึงกับแสดงความเชื่อมั่นว่ารัฐบาลจะป้องกันไม่ให้ทหารเล่นการเมืองได้ (2491: 5) เช่นกัน

จากนั้นนายควง อภัยวงศ์ ก็ดำเนินการจัดตั้งรัฐบาล และแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภาโดยการ "ร่วมมือกับคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน . . . เลือกเฟ้นเอาข้าราชการบ้านาฎที่ข้าราชการในการงานสาขาต่าง ๆ ประกอบกับพ่อค้าวาณิชที่มีชื่อเสียง และไม่มีข้าราชการประจำ หรือสมาชิกพรรคของนายควงสักคนเดียว" (เรื่องราวของพันตรีควง อภัยวงศ์ 2511: 87) เมื่อพิจารณาหัตถ์รายนามและรายพระนามวุฒิสมาชิกแล้ว จะเห็นได้ว่าเป็นความพยายามของกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมในการฟื้นฟูฐานะของเจ้านายและขุนนางรุ่นเก่าขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง การเลือกตั้งทั่วไปในเดือนมกราคมก็สะท้อนถึงความสนับสนุนของประชาชนต่อผู้สมัครพรรคประชาธิปัตย์ของนายควง อภัยวงศ์ เห็นใจคู่แข่งชั้นกลุ่มอื่น ๆ อย่างเด่นชัด ในช่วงระยะเวลาที่จึงอาจกล่าวได้ว่าฐานะหลังฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมในระบอบรัฐธรรมนูญ 2490 ดูเหมือนจะหยั่งรากลึกกลงไป และเป็นความหวังของการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญพลเรือนที่มั่นคงในอนาคต คือรัฐธรรมนูญ ฉบับ 2492 ซึ่งมีการวางรากฐานเอาไว้บ้างแล้วในสภาร่างรัฐธรรมนูญ แต่ในท้ายที่สุด นายควง อภัยวงศ์ และคณะก็ต้องผันวิถีทางของการเมืองไทยในช่วงต้นทศวรรษ 2490 ไปโดยการ "จี้" ของคณะรัฐประหารในเดือนเมษายน 2491 (ควง อภัยวงศ์ 2511: 135-136) อย่างไรก็ตาม การ "จี้" นี้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่รัฐบาลของนายควง อภัยวงศ์ ได้ทำหน้าที่สะสางปัญหาต่าง ๆ ในทางการ

เมืองให้แก่คณะรัฐประหาร 2490 ไว้เรียบร้อยแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนข้าว การสืบสวนสอบสวนจับกุมตัวผู้เกี่ยวข้องในกรณีสวรรคต การยอมรับของประเทศมหาอำนาจ และ ให้ความเวลาในการปรับดุลย์กำลังอำนาจภายในคณะรัฐประหาร เป็นต้น

พฤติกรรมของคณะรัฐประหาร [ซึ่งยังพยายามคงรูปองค์กรอำนาจของตนเองภายหลัง การรัฐประหารอยู่ตลอดเวลา] ในครั้งนี้แสดงถึงพฤติกรรมการใช้กำลังอำนาจเป็นใหญ่อย่างเห็น ได้ชัด แต่ในอีกด้านหนึ่งเป็นการสะท้อนถึงทัศนคติของชนชั้นนำฝ่ายพลเรือนที่มีต่อ "อำนาจ" และ ความชอบธรรมได้อีกเช่นกัน ในแง่นี้ กลุ่มนายควง อภัยวงศ์ ก็ย่อมไม่แตกต่างไปจากกลุ่ม กลุ่มนายปรีดี พนมยงค์ที่จำเป็นต้องยอมรับสภาพการใช้กำลังอำนาจเป็นใหญ่ของฝ่ายผู้ถืออาวุธ โดยไม่ คิดฝืนฝืนฐานอำนาจอันชอบธรรมซึ่งมาจากการเลือกตั้งตามวิถีทางรัฐธรรมนูญของตนเลย สภาพ ของนักการเมืองพลเรือนหลังการขึ้นมีอำนาจครั้งที่ 2 ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม* ก็ยิ่งสะท้อน ให้เห็นพฤติกรรมและทัศนคติที่เอนเอียงไปยังกำลังอำนาจเป็นสำคัญ และเป็นเพียงสถาบันที่พร้อม จะถูกแบ่งแยกสลายได้อย่างง่ายดาย

ดังนั้น รัฐธรรมนูญ ฉบับ 2492 ซึ่งเป็นผลมาจากการดำริริเริ่มของรัฐบาลชุดนายควง อภัยวงศ์ แต่ร่างเสร็จและมีผลบังคับใช้ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็มีขบวนการเช่นเดียวกับ รัฐบาลชุดนายควง อภัยวงศ์ คือต้องถูกล้มล้างไป ทั้งสาเหตุที่สืบเนื่องมาจากพฤติกรรมของฝ่าย

* แปลก พิบูลสงคราม, จอมพล (2440-2507) มาจากครอบครัวชนชั้นกลางชาวสวน นนทบุรี ศึกษาขั้นต้นที่โรงเรียนเซนต์คาทารินา ศึกษาต่อโรงเรียนนายร้อยทหารบกปี 2452 รับ ราชการประจำกรมทหารปืนใหญ่จังหวัดพิษณุโลก จากนั้นได้รับเลือกให้ศึกษาต่อโรงเรียนเสนาธิการ ทหารบก ได้รับทุนให้ไปศึกษาวิชาทหารปืนใหญ่ที่ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นสถานที่พบปะแลกเปลี่ยน ทัศนคติและความคิดทางการเมืองกับกลุ่มนักเรียนไทยจนกระทั่งตัดสินใจก่อตั้งคณะราษฎร เมื่อ กลับมาเคลื่อนไหวรวบรวมกำลังจนกระทั่งก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี 2475 ภายหลัง การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้รับตำแหน่งรองผู้บังคับการทหารปืนใหญ่และรัฐมนตรี เป็นผู้นำก่อ การรัฐประหาร 2476 และต่อต้านฝ่ายกบฏบวรเดช เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมในปี 2477 และผู้บัญชาการทหารบก ในที่สุดได้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีครั้งแรกในปี 2481 พร้อมกับ การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ฝ่ายบริหาร และปราบปรามฝ่ายตรงข้ามต่าง ๆ อย่างรุนแรง พ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีครั้งแรกเนื่องจากสถานการณ์สงครามเปลี่ยนแปลงไป กลับเข้ารับ ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอย่างยืนยาวอีกในปี 2491 จนกระทั่งถูกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ปฏิวัติในปี 2500

นายควง อภัยวงศ์ที่ไม่ยอมให้คณะรัฐประหาร 2490 เอาข้าราชการประจำมาแทรกแซง (เรื่องราวของพันตรีควง อภัยวงศ์ 2511: 87) กับบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ. 2492 ที่ห้ามข้าราชการประจำเป็นวุฒิสมาชิก (มาตรา 79) ทำให้ฝ่ายบริหารไม่สามารถจะควบคุมรัฐสภาได้ จอมพลผิน ชุณหะวัณ ได้สะท้อนทัศนคติของผู้นำคณะรัฐประหาร 2490 ต่อสภาซึ่งไม่อาจควบคุมได้ ดังนี้

ขณะที่ข้าพเจ้าดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก และรัฐธรรมนูญฉบับนั้นห้ามข้าราชการประจำเป็นสมาชิกรัฐสภาเวลาประชุมสภาผู้แทนราษฎรก็ดี เวลาประชุมวุฒิสภาก็ดี สมาชิกทำการอภิปรายรวนเรไม่เป็นสาระอยู่ตลอด แม้สมาชิกวุฒิสภาซึ่งทางรัฐบาลเสนอแต่งตั้ง บางคนก็พลอยอภิปรายรวนเรไปตามสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเสียด้วย ทำให้รัฐบาลซึ่งจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีเกือบตั้งตัวไม่ติด ถ้าขึ้นให้มีสภาอยู่เช่นนี้ตลอดไปรัฐบาลไม่สามารถจะทำการให้ก้าวหน้าไปได้ในทางที่ควร จึงประชุมคณะรัฐประหารขึ้นผู้ใหญ่วิจารณาความเป็นไปของรัฐสภา ในที่สุดก็ลงมติเป็นเอกฉันท์ให้นำรัฐธรรมนูญ ฉบับ 2475 มาใช้และแก้ไขให้เหมาะสมกับกาลสมัยเล็กน้อย (ผิน ชุณหะวัณ 2513: 95)

อันที่จริงนั้น จอมพล ป. พิบูลสงครามได้แสดงเจตนามุ่งมั่นจะนำรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 มาแก้ไขตั้งแต่ต้นปี 2492 ก่อนที่จะประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ 2492 โดยให้เหตุผลที่ค่อนข้างแปลกไว้คือ "[เพื่อ] เป็นแบบฉบับในประวัติศาสตร์ไว้ เพราะจะไม่มีครั้งใดในประวัติของชาติไทยที่พระมหากษัตริย์จะทรงคืนพระราชอำนาจให้แก่ประชาชนชาวไทย" (เกียรติ 2492: 25) ดังนั้น เมื่อประกอบกับข้ออ้างความจำเป็นอันเนื่องมาจากสถานการณ์ระหว่างประเทศ และปัญหาการคุกคามของคอมมิวนิสต์ คณะรัฐประหาร พฤศจิกายน 2494 จึงล้มล้างรัฐธรรมนูญฉบับ 2492 และนำรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 มาแก้ไขและบังคับใช้ใหม่ในปี 2495

พัฒนาการของกระบวนการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญ ตั้งแต่รัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว พ.ศ. 2490 รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2492 จนกระทั่งถึงการนำรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 มาแก้ไขเพิ่มเติมในปี 2495 เป็นเครื่องแสดงออกถึงอิทธิพลของพลังกระแสอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมและอำนาจนิยมในวิถีการเมืองไทยภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พฤติกรรมและปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองในช่วงระยะเวลานี้ จึงเป็นเรื่องของปัจจัยกำลังอำนาจเป็นใหญ่เป็นสำคัญ แม้ว่าจะยังคงยึดถือรูปแบบวิธีการและกติกาทางการเมืองในระบบรัฐสภาอยู่ก็ตาม แต่รัฐสภาก็ตกอยู่ในฐานะที่ไม่อาจจะเป็นหลักประกันความมั่นคง ความชอบธรรมใดใดให้แก่ระบอบรัฐธรรมนูญ หรือแม้แต่สิทธิ เสรีภาพ สันติภาพของประชาชนได้ หากจะเป็นได้ก็แต่เพียงกลไกรองรับความชอบธรรมให้แก่พฤติกรรมใช้กำลังอำนาจเป็นใหญ่ และการต่อสู้ช่วงชิงกันทางอำนาจนอกวิถีทางของระบอบรัฐธรรมนูญเท่านั้น

1.2 การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจนอกระบบรัฐธรรมนูญ ในการศึกษาวิเคราะห์ที่ผ่านมานั้น ได้แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์แล้วว่า การรัฐประหาร 2490 เกิดขึ้นและมีฐานะเป็นจุดเริ่มต้นของการใช้กำลังอำนาจนอกระบบรัฐสภาในกระบวนการเมืองไทยช่วงต้นทศวรรษ 2490 อย่างไร ในส่วนนี้จะได้ชี้ให้เห็นเหตุการณ์ต่อสู้ช่วงชิง รักษา และสืบทอดอำนาจทางการเมืองระหว่างกลุ่มพลังอำนาจกระแสด่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มอำนาจนิยม ในนามคณะรัฐประหาร กับกลุ่มผู้ที่เคยร่วมงานในขบวนการเสรีไทย และกลุ่มต่อต้านอื่น ๆ

ในช่วงระหว่างที่สงครามเอเชียมหาบูรพา กำลังดำเนินไปนั้น ขบวนการเสรีไทยได้ถูกจัดตั้งขึ้น มีการฝึกฝนด้านกำลังอาวุธ มีอาวุธยุทธโปกรณ์ทันสมัยและกำลังพลทั่วประเทศ นายปรีดี พนมยงค์ หัวหน้าขบวนการเสรีไทยในประเทศ เปิดเผยว่า ในเดือนสิงหาคม 2488 ซึ่งสงครามสงบลงแล้วนั้น ขบวนการเสรีไทยมีผู้สนับสนุน และเข้าร่วมเป็นแนวหน้าถึง 80,000 คน และอีก 500,000 คน พร้อมทั้งจะเข้าร่วมเมื่อคราวจำเป็น (2529: 47) ในวันที่ 25 กันยายน 2488 ขบวนการเสรีไทยจึงจัดริ้วขบวนสวนสนาม ฉลองสันติภาพครั้งใหญ่ (สุพจน์ ด่านตระกูล 2526: 186-187) และแม้ว่าจะถูกยุบเลิกหลังจากที่สถานการณ์สงครามผ่านพ้นไป ปัญหาที่ตามมาก็คือ การกระทบกระทั่งกันระหว่างเสรีไทยกับทหารบก (เนตร เขมะโยธิน 2510: 735) นอกเหนือจากประเด็นของการดูหมิ่นเหยียดหยามกันแล้ว การแต่งตั้งบรรดาผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ โดยเฉพาะพวกที่เคยร่วมงานกันอย่างใกล้ชิดในขบวนการเสรีไทย เข้ามาในสายการบังคับบัญชาของกองทัพ ที่สำคัญคือการแต่งตั้งหลวงสินชาติโยธารักษ์ หลวงอดุลเดชจรัส และพลเรือตรีหลวงสังวรยุทธกิจ ได้ก่อให้เกิดความไม่พอใจในกองทัพอย่างลึก ๆ

สมาชิกขบวนการเสรีไทยซึ่งสลายกำลังลงไปแล้วนั้น ส่วนหนึ่งได้ก่อตั้งกลุ่มการเมืองขึ้นมาเพื่อสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ ที่สำคัญมีสองกลุ่มคือ พรรคสหชีพ ซึ่งประกอบไปด้วยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายเตียง ศิริขันธ์ นายจำลอง ดาวเรือง นายถวิล อดุล เป็นต้น กับกลุ่มพลเรือนผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ เช่น นายจรรยา สืบแสง นายสงวน ตุลารักษ์ นายเดือน บุนนาค โดยมีนายเดือน บุนนาคเป็นหัวหน้าพรรค (เดือน บุนนาค 2517: 52-53; Wilson 1962: 236) กับพรรคแนวร่วมรัฐธรรมนูญ แกนนำจัดตั้งคือสมาชิกคณะราษฎรที่สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ หรือผู้ที่เคยเป็นสมาชิกประเภท 2 ได้แก่ พลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ นายสงวน จูฑะเตมิย์ นายทองเปลว ชลภูมิ นายดิเรก ชัยนาม หม่อมหลวงกรี เดชาติวงศ์ พันเอกช่วง เขวงศักดิ์สงคราม เป็นต้น โดยมีหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นหัวหน้าพรรค นายทองเปลว ชลภูมิเป็นเลขาธิการพรรค (ประชัน รักพงษ์ 2520: 228) การที่กลุ่มเสรีไทยผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ สามารถรวบรวมกำลังกันเป็นปึกแผ่นได้เช่นนี้ ทำให้เป็นที่เข้าใจกันว่าเสรีไทย หมายถึงกลุ่มของนายปรีดี พนมยงค์ และเป็นกลุ่ม

อริกับฝ่ายทหารบก ดังนั้นเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประกาศว่าจะเข้ามาในวงการเมืองอีกครั้ง โดยการร่วมกับหลวงวิจิตรวาทการ และพลเอกมังกร พรหมโยธี จัดตั้งพรรคธรรมาธิปัตย์ (หยุด แสงอุทัย 2517: 415; Brailey 1986: 147) เพื่อพิสูจน์และแก้ตัวในกรณีที่มีการกล่าวหาว่าทุจริตและเรื่องอื่น ๆ ก็เชื่อว่าตนเองจะต้องได้รับการขัดขวางจากเสรีไทย (สุชิน ตันติกุล 2515: 81) ซึ่งปรากฏว่าเกิดปฏิกิริยาต่อต้านการประกาศกลับมาของจอมพล ป. พิบูลสงคราม โดยการชุมนุมโจมตี และการประชุมลงมติต่อต้านของสมาชิกพรรคสหชีพจากภาคอีสานในพื้นที่

ในช่วงที่รัฐบาลพลเรือนของนายปรีดี พนมยงค์กำลังบริหารงานอยู่ พรรคประชาธิปไตยได้หยิบยกการดำเนินงานของขบวนการเสรีไทยขึ้นมากล่าวหาโจมตีฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ อย่างหนักถึง 5 ประเด็นสำคัญคือ เกี่ยวกับอาวุธของเสรีไทย เรื่องการใช้อิทธิพลของบุคคลที่ทำงานเสรีไทยในระบบราชการ เรื่องการใช้จ่ายเงินของเสรีไทย เรื่องการให้รางวัลตอบแทนผู้ทำงานให้เสรีไทย และเรื่องการยกเลิกองค์การเสรีไทย (สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2532: 242) ทั้งโดยการตั้งกระทู้ถามผ่านรัฐสภา ตั้งกรรมาธิการวิสามัญสอบสวนเงินในงบสันติภาพของเสรีไทย ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวในระบบรัฐสภา และการโจมตีภายนอกรัฐสภาผ่านสื่อมวลชน หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ โดยมีจุดประสงค์สำคัญเพื่อทำลายชื่อเสียงเกียรติคุณของขบวนการเสรีไทยและนายปรีดี พนมยงค์ ในอีกด้านหนึ่งก็สะท้อนถึงความรู้สึกหวาดกลัวของพรรคประชาธิปไตยต่อกำลังของขบวนการเสรีไทยว่าจะใช้กำลังที่มีอยู่เปลี่ยนแปลงระบอบการเมืองไปเป็นรูปอื่น (ณัฐวดี สุทธิสงคราม 2522: 112; Ray 1972: 171-172) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ฝ่ายอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมยินยอมร่วมมือเป็นพันธมิตรกับกลุ่มอำนาจนิยม

ดังนั้นเมื่อเกิดการรัฐประหาร 2490 ขึ้น ฐานะการดำรงอยู่ในทางการเมืองของคณะเสรีไทยจึงถูกคณะรัฐประหาร 2490 ตลอดจนกลุ่มอนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยม ซึ่งจะเข้ามาจัดตั้งรัฐบาลตั้งข้อระวางสงสัยอย่างเห็นได้ชัด ในแถลงการณ์ฉบับที่ 11 แม้จะได้ปฏิเสธว่าปฏิบัติการของคณะทหาร หรือคณะรัฐประหาร 2490 มิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อคณะเสรีไทย แต่ข้อความตอนหนึ่งได้สะท้อนปัญหาที่ออกมาว่า

อนึ่ง ตามที่ทราบกันอยู่แล้วว่า เวลานี้บรรดาอาวุธยุทธภัณฑ์ วัสดุระเบิด และเครื่องสื่อสาร ซึ่งคณะเสรีไทยเคยใช้ระหว่างมหาสงครามนั้น ได้ศูนย์หายและกระจัดกระจายไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ บางส่วนก็ตกไปอยู่ในมือของเอกชน ซึ่งน่าวิตกเป็นอันมากกว่าอาจนำไปใช้ในทางมิชอบ อันจะเป็นภัยแก่ประชาชนผู้ตั้งอยู่ในความสุจริตได้ ทางราชการทหารเห็นว่าสิ่งของเหล่านี้เป็นสมบัติของชาติ ควรจะช่วยให้ให้เป็นประโยชน์ต่อประชาชนส่วนรวม . . . (แถลงการณ์กองบัญชาการทหารแห่งประเทศไทย ฉบับที่ 11 อ้างถึงใน สุชิน ตันติกุล 2515: 159)

อย่างไรก็ตาม กลุ่มเสรีไทยยังไม่ถูกปราบปรามลงไปทันที ทั้งนี้เนื่องจากคณะรัฐประหารต้องการอาศัยระยะเวลาจัดการกับปัญหาอำนาจในกองทัพที่ลึกลับและขาดตอนไปช่วงหนึ่ง [เนื่องจากถูกปลดออกภายหลังสงคราม] ให้แก่กลุ่มตนเสียก่อน

ดังนั้น เมื่อคณะรัฐประหารได้มอบอำนาจการจัดตั้งรัฐบาลให้แก่ นายควง อภัยวงศ์ไปแล้ว ก็ได้ริเริ่มการเสริมสร้างอำนาจให้แก่คณะรัฐประหาร 2490 โดยการแต่งตั้งผู้ร่วมก่อการรัฐประหารเข้าไปประจำและยึดกุมตำแหน่งสำคัญ ๆ ในกองทัพบก จอมพล ป. พิบูลสงครามเข้ารับตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก พลโทผิน ชุณหะวัณ เป็นรองผู้บัญชาการทหารบก พันเอกสฤษดิ์ ธาระรัชต์ เป็นผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ 1 พร้อมทั้งขจัดผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ออกไปจากแวดวงอำนาจราชการ ในการนี้ที่สำคัญที่สุดก็คือการแต่งตั้งพันเอกเผ่า ศรียานนท์ไปควบคุมกรมตำรวจในตำแหน่งรองอธิบดีกรมตำรวจ ทั้ง ๆ ที่พลโทชิต มั่นศิลป์สินาดโยธารักษ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยคัดค้านไม่เห็นชอบด้วย และโดยตำแหน่งสภาพนี้เองที่พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ใช้เป็นฐานเริ่มต้นในการกำราบปราบปรามฝ่ายตรงข้ามตลอดระยะเวลาครั้งแรกของทศวรรษนี้ ร่วมกับจอมพลสฤษดิ์ ธาระรัชต์ ผู้กุมกำลังสำคัญฝ่ายทหาร

ในช่วงปลายปี 2490 กลุ่มเสรีไทยผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ ก็เริ่มเผชิญกับการคุกคาม กำราบของคณะรัฐประหาร นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ผู้นำทางภาคอีสานถูกตรวจค้นอาวุธและจับกุมพร้อมกับพรรคพวกรวม 21 คน ในข้อหาครอบครองอาวุธโดยมิชอบ (พิมพ์ไทย 3 ธันวาคม 2490 อ้างถึงใน สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2532: 274) จับกุมนายจำลอง ดาวเรือง และนายทอง กันตารธรรม ในข้อหาฆ่าคนตาย จับกุมนายวิจิตร ลุสิตานนท์ และนายทองเปลว ชลภูมิ ในข้อหาใช้เงินผิดประเภท และฉ้อราษฎร์บังหลวง โดยได้ให้ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ และนายเตียง ศิริขันธ์ ประกันตัวออกไป นัยว่าเพื่อให้ฝ่าย "กบฏ" ซึ่งยังแอบซ่อนอยู่ติดกับ นอกจากนี้ยังมีการติดตามพฤติกรรมอดีตนักการเมือง-เสรีไทยในข้อหาว่ามีการครอบครองอาวุธผิดกฎหมายเช่นนายผิง ศรีจันทร์ นายเชื่อน พาณิชย์วิทย์ นายทิม ภูริพัฒน์ และนายอ้วน นาครทรรพ เป็นต้น ในเดือนกุมภาพันธ์ 2491 จึงมีการจับกุมอีกหลายคน คราวนี้ด้วยข้อหาว่าฝ่ายคอมมิวนิสต์มีแผนการที่จะแบ่งแยกดินแดนในภาคอีสาน และสถาปนาเป็น "สมาพันธรัฐแหลมทอง" โดยการจับกุม นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ และนายเตียง ศิริขันธ์ อีกครั้งหนึ่ง พร้อมด้วยเสรีไทยในแถบอีสานคือนายทิม ภูริพัฒน์ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 พี่ชายของนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายพอง สิทธิธรรม และนายถวิล อุดล อย่างไรก็ตาม ก็ได้มีการปล่อยตัวผู้ต้องหาทั้งสองครั้งไปในเวลาไม่นานนัก (ไทยน้อย 2513: 212) แรงกดดันเหล่านี้ ทำให้ผู้นำฝ่ายพลเรือนที่เคยสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ เช่น หลวงถวัลย์ธำรงนาวาสวัสดิ์ นายทองเปลว ชลภูมิ นายไสว สุทธิพิทักษ์ และนายทวี บุญยเกตุ เป็นต้นต้องหลบภัยการเมืองยังต่างประเทศ

ในเดือนสิงหาคมปีเดียวกันนี้ก็เกิดการจับกุมในกรณีที่เรียกกันว่า "กบฏมไฮยิดดิน" ในข้อหาที่ว่ามีการก่อวินาศกรรมในเขตต่าง ๆ แถบปัตตานี สายบุรี และเบตง เพื่อแบ่งแยกดินแดนเหล่านี้ไปรวมกับสหพันธรัฐมลายู (สุเน็ญ ตีริคูณ 2518: 37 อ้างจากไทยน้อย) กรณีกบฏเหล่านี้มีข้อมูลไม่มากนัก แต่เท่าที่มีอยู่นั้นหากจะเป็นเครื่องชี้ชะโรบางอย่างแล้วก็เห็นจะเป็นแนวโน้มที่ว่าฝ่ายคณะรัฐประหาร 2490 พร้อมทั้งจะกระทำทุกวิถีทางเพื่อสืบทอดอำนาจทางการเมืองของตนต่อไป ในขณะที่เดียวกันก็เป็นสัญญาณว่ากลุ่มผู้นำของขบวนการเสรีไทย ตลอดจนผู้นำในส่วนภูมิภาคและพลพรรคสหชีพ แนวร่วมรัฐธรรมนญ ซึ่งสนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์เริ่มที่จะเป็นเป้าหมายของการกำราบปราบปรามจากฝ่ายคณะรัฐประหารแล้ว

ในวันที่ 1 ตุลาคม 2491 มีความพยายามที่จะก่อการเปลี่ยนแปลง ชิดอำนาจจากคณะรัฐประหาร 2490 กลุ่มผู้ก่อการโดยมากประกอบด้วยนายทหารในกรมเสนาธิการ มีนายทหารชั้นผู้ใหญ่เช่น พลตรีสมบุรณ์ ครานุชิต พลตรีเนตร เขมะโยธิน พันเอกกิตติ ทัดตานนท์ พันโทไสว ทัดตานนท์ และพันโทพโยม จุฬานนท์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร กลุ่มนี้วางแผนที่จะล้อมจับบุคคลสำคัญในคณะรัฐประหาร โดยอ้างเป้าหมายและสาเหตุของการกบฏครั้งนี้ว่า เพื่อต้องการให้มีการปรับปรุงกองทัพ และเพื่อให้ทหารเล็กลงเกี่ยวกับการเมือง เพราะจะทำให้ทหารแตกแยกกันและจะกลายเป็นเครื่องมือของนักการเมือง (ว.ช. ประสงค์ อ่างถึงใน ทักซ์ เจลิมเตียร์น 2526: 55) แต่ยังไม่ทันที่จะเริ่มดำเนินการตามแผนก็ถูกปราบปรามเสียก่อน รัฐบาลได้ฟ้องจำเลยทั้งสิ้น 19 คนในจำนวนนี้เป็นนายทหารเสนาธิการ 6 คน นายทหารนอกราชการ 5 คน พลเรือน 1 คน นอกนั้นเป็นนายทหารที่ไม่ได้มีอำนาจสำคัญในการบังคับบัญชา

ตามแผนการซึ่งจะจับกุมนายทหารชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งคาดว่าจะไปร่วมในงานมงคลสมรสของพลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้ เมื่อพิจารณาจากสภาพแวดล้อมและตัวผู้ร่วมก่อการซึ่งไม่ได้มีกำลังทหารในบังคับบัญชาแล้ว มีข้อสังเกตบางประการกล่าวคือ ฝ่ายรัฐบาลล่วงรู้แผนการเหล่านี้ได้อย่างรวดเร็วทันการณึ่ง จึงน่าจะเกิดจากการ "ทรยศหักหลังพรรคพวก" ก็เป็นได้ (ปรีดี พนมยงค์ 2529: 112) นอกจากนี้องค์ประกอบของตัวผู้ร่วมกระทำการตั้งปรากฏในคำฟ้องร้องคดีคือ ฝ่ายทหารเรือเสรีไทย และผู้ใกล้ชิดนายปรีดี พนมยงค์ เช่นหลวงอรรถกิติกำจร พี่ชายต่างมารดาของนายปรีดี พนมยงค์ นายปราโมทย์ ฝิ่งสุนทร เป็นต้น จึงมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า น่าจะเกิดจากความพยายามในการเสริมสร้างคดีให้ดูรุนแรงยิ่งขึ้น (ทักซ์ เจลิมเตียร์น 2526: 56) เพราะจากหลักฐาน พยาน และคำให้การของจำเลยนั้น ยอมรับแต่เพียงว่าได้มีการวิพากษ์วิจารณ์กองทัพและคณะรัฐประหาร 2490 เท่านั้น ไม่ได้วางแผนโค่นรัฐบาลโดยใช้กำลัง อย่างไรก็ตาม คดีนี้สิ้นสุดลงด้วยการลงโทษสถานเบา มีเพียง 9 คนเท่านั้นที่ถูกตัดสินลงโทษจำคุก 3 ปี ส่วนอีก 10 คนได้รับการปล่อยตัวไป

กรณีนี้จึงเป็นสัญญาณเตือนกลุ่มผู้ต่อต้านคณะรัฐประหาร 2490 ครั้งสำคัญ ฝ่ายตำรวจ โดยการนำของพลตำรวจตรีเผ่า ศรียานนท์ ได้เริ่มนำมาตราการนอกกระบวนการสืบสวนสอบสวน มาใช้ พร้อมทั้งได้ขึ้น "บัญชีดำ" บุคคลต่าง ๆ ที่น่าสงสัยเอาไว้เช่นหลวงอรรถกิติกำจร ซึ่งหลบหนีไปได้ในการจับกุมครั้งก่อน หลวงนฤเบศร์มานิต (นายสงวน จุฑาเดมิย์) อดีตผู้ก่อการ 2475 ซึ่งถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ให้การสนับสนุนทางการเงินแก่กลุ่มกบฏเสนารธิการ หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ ดร. ทองเปลว ชลภูมิ นายโผน อินทรทัต และนายสงวน ตูลารักษ์ เป็นต้น บรรดาบุคคลซึ่งใกล้ชิดนายปรีดี พนมยงค์ หรือเป็นเสรีไทยมาก่อน ล้วนแต่อยู่ในข่ายที่น่าสงสัย และถูกติดตามจากฝ่ายตำรวจ แรงกดดันเหล่านี้จึงทวีขึ้นเรื่อย ๆ

ท่ามกลางกระแสความเคลื่อนไหวที่ตึงเครียดในช่วงต้นปี 2492 นี้ รัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ได้กำราบ-ตักเตือนกลุ่มผู้ที่กำลังเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาล โดยผ่านทางวิทยุกระจายเสียง เช่นในเรื่อง "ประเทศไทยจะมีจลาจลหรือไม่" ว่า ". . .หากส่วนมากจะดำเนินการต่อไป โดยใช้การจลาจลเพื่อความสำเร็จทางการเมืองภายในแล้ว ก็เป็นที่น่าเสียใจว่า ทุกคนต้องสู้กันไป เลือดเท่านี้ที่จะล้างเมืองไทยให้สะอาดได้" (จรรยา กุวานนท์ 2496: 384) ในขณะที่ทางฝ่ายรัฐบาลคงจะทราบระแคะระคายมาบ้างว่านายปรีดี พนมยงค์ได้ลอบเข้ามาภายในประเทศ และมีการติดต่อเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้สนับสนุนที่ยังขึ้น ดังนั้นในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2492 ฝ่ายตำรวจจึงลงมือจับกุมนักการเมืองที่อยู่ในข่ายสงสัยคือ พ.อ. ทวน วิชัยชิตะ อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมสมัยนายปรีดี พนมยงค์ ร้อยเอกสุนทร ศิริทรัพย์ ร้อยเอกวิเชียร จาระสุต และนายเล็ก ชัยสิทธิ์ ด้วยข้อหาพยายามก่อการล้มล้างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ (สุเนียง ศิริคุณ 2518: 49) จากนั้นรัฐบาลจึงได้ประกาศภาวะฉุกเฉินเพื่อเตรียมรับจลาจลอย่างเต็มที่ โดยอ้างว่า

ด้วยรัฐบาลได้พิจารณาเห็นว่า สถานการณ์ทางการเมืองต่างประเทศใกล้เคียงประเทศไทย ได้มีการจลาจลขึ้นทั่วกัน และเหตุฉุกเฉินเช่นนี้ได้ลุกลามมายังประเทศไทยจนถึงบางแห่ง รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องใช้กำลังปราบปรามไปบ้างแล้ว จึงประกาศให้ทราบทั่ว สถานการณ์ฉุกเฉินมีอยู่ในพระราชอาณาจักร (กนก วงษ์ตระหง่าน 2526: 25)

พร้อมทั้งสั่งให้กองทัพภาคต่าง ๆ เตรียมพร้อม และทำการปิดถนนสายสำคัญ ๆ ที่มุ่งมายังพระนคร พร้อมกับมาตรการตรวจเซ็นเซอร์ข่าวหนังสือพิมพ์ จึงอาจกล่าวได้ว่าฝ่ายรัฐบาลคณะรัฐประหารพร้อมที่จะรับมือกับกลุ่มต่อต้านอย่างเต็มที่

เหตุการณ์ในวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2492 หรือที่เรียกกันว่า "กบฏวังหลวง" นั้นเริ่มขึ้นเมื่อนายปรีดี พนมยงค์ พร้อมกับผู้ร่วมก่อการฝ่ายทหารเรียกกลุ่มหนึ่ง ภายใต้การบังคับบัญชาของพลเรือตรีทหาร ขำศิริกู และพลเรือโท หลวงสังวรณัฐวรณชีพ ได้นำกำลังนาวิกโยธินจากลัดทึบชลบุรี เข้ามายังมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งมี "ลูกศิษย์ลูกหา" ของนายปรีดี

พนมยงค์ และนักการเมืองฝ่ายพลเรือน-เสรีไทย โดยมีนายทวี ตะเวทีกุล เป็นผู้จัดการรวบรวมกำลังร่วมกับนายประสิทธิ์ ลุสิตานนท์ ซึ่งเตรียมกำลังรอคอยอยู่แล้ว (สุณีญา ศิริคุณ 2518: 55) จากนั้นก็เข้ายึดพระบรมมหาราชวังเป็นที่มั่น และประกาศทางวิทยุกระจายเสียง แต่งตั้งให้นายดิเรก ชัยนามเป็นนายกรัฐมนตรี พร้อมกับประกาศโยกย้ายและแต่งตั้งนายทหารระดับผู้บัญชาการบางตำแหน่ง รวมทั้งประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญฉบับ 2492 ที่เพิ่งประกาศใช้ แล้วนำรัฐธรรมนูญฉบับ 2475 มาใช้ และได้ส่งกำลังทหารและพลเรือนไปยึดจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ๆ เอาไว้

การตอบโต้ของฝ่ายรัฐบาลภายใต้การนำของพลตรีสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 ในฐานะผู้บัญชาการปราบปรามการก่อกบฏเริ่มขึ้นอย่างรุนแรงในเช้าวันที่ 27 กุมภาพันธ์ และจบลงด้วยความปราชัยของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ และผู้สนับสนุน ฝ่ายรัฐบาลได้ดำเนินการกวาดล้าง ปราบปรามและจับกุมผู้ร่วมก่อการจำนวนมาก เช่นนายทองเปลว ชลภูมิ นายจำลอง ดาวเรือง นายถวิล อุดล นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ อดีตรัฐมนตรี ซึ่งนายปรีดี พนมยงค์ เล่าว่าไม่ได้เข้าร่วมก่อการกบฏในครั้งนี้ (2529: 116-117) นายเตียง ศิริขันธ์ นายเดือน บุนนาค นายชิต เวชประสิทธิ์ นายวิจิตร ลุสิตานนท์ เป็นต้น ในการจับกุมนี้มีการจับตายบางคน คือนายทวี ตะเวทีกุล พ.ต. โพน อินทรทัต (ไสว สุทธิพิทักษ์ 2526: 794) และพ.ต.อ. บรรจงศักดิ์ชีพเป็นสุข ซึ่งได้รับการแต่งตั้งทางวิทยุให้ดำรงตำแหน่งผู้บังคับการตำรวจสันติบาล บุคคลเหล่านี้ส่วนใหญ่อดีตเคยเป็นเสรีไทยและรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลหลายชุดในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ส่วนนายปรีดี พนมยงค์อ้างว่าตนเองได้หลบซ่อนอยู่ในพระนครถึง 5 เดือน โดยความช่วยเหลือของนาวาตรีมันัส จารุกา ผู้ซึ่งจะมีบทบาทอย่างสำคัญในกบฏแมนฮัตตัน ก่อนที่จะเดินทางออกนอกประเทศ (ปรีดี พนมยงค์ 2529: 117) พร้อมกับหลวงสังวรวิสุธรรมชีพ และเรือเอกวัชรชัย ชัยสิทธิเวช

เกี่ยวกับความล้มเหลวของ "ขบวนการประชาธิปไตย 26 กุมภาพันธ์ 2492" ซึ่งนายปรีดี พนมยงค์ใช้เรียกกลุ่มก่อการครั้งนี้ ได้มีผู้ศึกษาวิเคราะห์ประเมินว่าเกิดขึ้นเนื่องจากสาเหตุหลายประการคือ การเตรียมพร้อมของฝ่ายรัฐบาล ขวัญและกำลังใจของฝ่ายก่อการไม่เข้มแข็ง นายปรีดี พนมยงค์เป็นผู้นำพลเรือนที่อ่อนแอ และผู้ก่อการส่วนใหญ่ไม่มีกำลังอาวุธเป็นของตนเอง (สุณีญา ศิริคุณ 2518: 70-74) กรณีจะเป็นเช่นใดก็ตาม ผลกระทบที่สำคัญในทางการเมืองไทยก็เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้คือการขจัดอิทธิพลทางการเมืองของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์และพวกอย่างจริงจังและปัญหาความหวาดระแวงระหว่างกองทัพกับกองทัพเรือ

ในการขจัดอิทธิพลทางการเมืองของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์นั้น ก็โดยการกวาดล้างจับกุมผู้ที่เคยใกล้ชิดเกี่ยวข้องกับนายปรีดี พนมยงค์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นเสรีไทย นักการเมือง นัก

ศึกษา-อาจารย์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง แต่กรณีที่ทำให้เกิดความสะเทือนใจ และหวาดผวามองในหมู่ข้าราชการเมืองฝ่ายต่อต้านรัฐบาลมากคือ กรณีสังหารอดีตรัฐมนตรีในสมัยรัฐบาล พลเรือโทสงครามโลกครั้งที่สองทั้ง 4 ท่าน คือนายทองเปลว ชลภูมิ นายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ นายจำลอง ดาวเรือง นายถวิล อุดล โดยในขั้นต้นฝ่ายตำรวจอ้างว่าเป็นฝีมือของโจรแบ่งแยกดินแดน แต่เมื่อมีการรื้อฟื้นคดีนี้ขึ้นมาพิจารณาใหม่ มีการรับสารภาพว่าสังหารนักการเมืองทั้ง 4 คนเนื่องจาก "ผู้ตายเป็นนักการเมืองคนสำคัญในพรรคฝ่ายตรงข้ามกับรัฐบาลในสมัยนั้น ผู้ตายถูกจับกุมต้องหาว่าเป็นกบฏต่อรัฐบาล แล้วถูกรับตัวจากที่คุมขังพาไปกำจัดเสียตามความประสงค์ของผู้เมืออำนาจขณะนั้น" (คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1009/2504 อ้างถึงใน สุเนัญ คิริคุณ 2518: 83) คดีที่น่าสยดสยองของอีกคดีหนึ่งคือ การกำจัดนายเตียง คิริจันทร์ และพรรคพวกอีก 4 คน ในปี 2495 (หลังกบฏสันติภาพ) ซึ่งเป็นที่ทราบกันว่าสูญหายไป และสันนิษฐานว่าคงจะถูกฝีมือฝ่ายตำรวจลอบสังหารไปแล้ว นอกจากนี้ยังมีคดีสังหารพ.ต.อ. บรรจงศักดิ์ ชิมเป็นสุข นายอารีย์ ลีวีระ ฯลฯ บุคคลที่ตกเป็นเหยื่ออำนาจจรรยาเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นผู้ซึ่งต่อต้านรัฐบาลของคณะรัฐประหาร หรือไม่มีเรื่องราวขัดแย้งไม่พอใจกับผลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ และนายตำรวจลูกสมุน ในภายหลังคดีเหล่านี้ก็ถูกกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์รื้อฟื้นขึ้นมาพิจารณาใหม่*

มาตรการโหดเหี้ยมทารุณของฝ่ายตำรวจในทำนองนี้ ย่อมทำให้บรรดาสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ตลอดจนบุคคลอื่น ๆ ซึ่งไม่พอใจหรือต่อต้านรัฐบาลเกิดความหวาดกลัว ผลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ ยังอาศัยกลวิธีในการให้สินบนแก่ข้าราชการเมืองบางรายเพื่อรวบรวมฐานอำนาจทางการเมืองในสภาผู้แทนราษฎรให้แก่จอมพล ป. พิบูลสงคราม อีกด้วย ดังนั้น ในช่วงระยะเวลาไม่นานนัก พรรคการเมืองไทยก็เริ่มแตกสลาย ขณะเดียวกัน ในช่วงต้นปี 2493 คณะรัฐประหารก็ได้จัดการกับความขัดแย้งภายในของกลุ่ม โดยการขจัดหลวงกาจสงคราม หนึ่งในผู้ร่วมวางแผนการรัฐประหาร ผู้มีความมักใหญ่ใฝ่สูงออกไปพ้นวิถีการเมืองไทย โดยการกดดัน และจี้บังคับให้ลี้ภัยไปอยู่ที่ฮ่องกง อาจกล่าวได้ว่าวิธีการต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้รัฐบาลชุดจอมพลแปลก พิบูลสงคราม สามารถประคับประคองอยู่ได้ ท่ามกลางกลุ่มผู้ต่อต้านอื่น ๆ

*โปรดอ่านพฤติการณ์นอกกฎหมายของผลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์และนายตำรวจ "อัศวิน" ในชิต วิภาสวัช. เผ่า สารภาพ (พระนคร: โรงพิมพ์แพรววิทยา, 2513); พายัพ โรจนวิภาค. ยุคทมิฬ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์, 2498); พัฒนาชาติ เกริกฤทธิ์สะท้าน. ยอดอัศวิน 3 เล่ม (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประมวลสาส์น, 2519); และในคำพิพากษาศาลอาญา คดี(ดำ) ที่ 1952, 2682, 2683/2501; คำพิพากษาศาลอาญาคดี (แดง) ที่ 1691, 2542/2502 และ คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1009/2504

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า นายทหารเรือชั้นผู้ใหญ่หลายรายให้ความสนับสนุนอย่างเปิดเผย แก่นายปรีดี พนมยงค์ในเหตุการณ์วันที่ 26-27 กุมภาพันธ์ 2492 หลังจากนั้นเป็นต้นมา กองทัพบกและตำรวจก็ตกอยู่ในสถานะคู่แข่งกันขัดแย้งอย่างรุนแรงกับกองทัพเรือ ทำให้เกิดสถานการณ์ตึงเครียดขึ้น มีการเตรียมพร้อมในกองทัพเรือและตั้งเวรยามรักษาการณ์บริเวณเขตทหารเรือจนบางครั้งเกิดเรื่องบาดหมางใจกันระหว่างทหารเรือกับตำรวจอยู่ตลอดเวลา (มันส์ จารุภา 2516: 481) ในช่วงระยะเวลาที่เองที่กลุ่มนายทหารเรือหนุ่ม ๆ มีโอกาสพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน และในที่สุดก็จัดตั้งองค์กรขึ้นมาอย่างหลวม ๆ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะ "ได้มีส่วนร่วมในการจัดการปรับปรุงในด้านการงานของแต่ละฝ่าย เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์เท่านั้น และ . . . เพื่อสนับสนุนรัฐบาลที่บริหารประเทศด้วยความซื่อสัตย์สุจริต" (มันส์ จารุภา 2516: 498-499) รวมทั้งการปรับปรุงกองทัพเรือให้มีสมรรถนะสูงขึ้น

การก่อการเกิดขึ้นภายหลังจากที่เปลี่ยนแผนมาแล้วถึง 5 ครั้งเนื่องจากความไม่พร้อม นาวาตรีมันส์ จารุภา ผู้บังคับการเรือศรีอยุธยาเป็นผู้ลงมือ "จี" จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขณะที่กำลังมีพิธีรับมอบเรือ "แมนฮัตตัน" จากสหรัฐอเมริกา มีนาวาเอกอานนท์ ปุทธิภาภา-ผู้บังคับการกองสำรองเรือรบ นาวาตรีสุภัทร ตันตยาภรณ์ และนาวาตรีประกาย พุทธาวรี นายทหารฝ่ายนาวิกโยธิน พันตรีวีระศักดิ์ มีนทจิตร เข้าร่วมด้วย "คณะกู้ชาติ" ได้คุมตัวจอมพล ป. ไว้ที่เรือศรีอยุธยา แต่แผนการหลังจากนั้นต้องล้มเหลว ขาดการประสานงาน-ปฏิบัติการที่พร้อมเพรียง ฝ่ายรัฐบาลโดยพลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์-แม่ทัพภาคที่ 1 และพลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ได้ตัดสินใจต่อสู้กับทหารเรือฝ่ายก่อการ โดยไม่เห็นแก่ชีวิตของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ผู้ตกเป็นตัวประกันของฝ่ายตรงข้าม หลังจากทำสงครามน้ำลายทางวิทยุแล้ว (นิยม สุขรองแฝง 2529: 58-85) ฝ่ายรัฐบาลก็ใช้กำลังรุนแรงรุกตอบโต้และควบคุมสถานการณ์ไว้ได้ในระยะเวลาอันสั้น

หลังจากการปราบปราม "คณะกู้ชาติ" แล้ว ฝ่ายรัฐบาลก็เริ่มกำจัดฝ่ายตรงข้ามจากกองทัพเรือ พร้อมกับการจำกัดขอบเขตการปฏิบัติการของกองทัพเรือ ลดทอนงบประมาณ กำลังอาวุธ และกำลังพล สับเปลี่ยนโยกย้ายที่ตั้งหน่วยงานต่าง ๆ ของกองทัพเรือ รวมทั้งการยุบและโอนย้ายกำลังกองทัพเรือให้แก่กองทัพบก และกองทัพอากาศ กองทัพเรือจึงเหลือกำลังพลเท่าที่ฝ่ายรัฐบาลเห็นว่าจำเป็นและไม่เป็นพิษภัยอีกต่อไป ในที่สุด คู่แข่งสำคัญในอดีตของกองทัพบกก็ถูกลดสมรรถภาพและบทบาทแทบทุกอย่าง ในขณะที่กองทัพบก กองทัพอากาศ และตำรวจ ในฐานะผู้ชนะได้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ต้องการไป

การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจของชนชั้นนำเหล่านี้ เมื่อมาถึงจุดนี้ ก็เห็นเป็นที่ประจักษ์แล้วว่า ผู้นำในคณะรัฐประหาร 2490 เริ่มก่อตัวสร้างอำนาจขึ้นมาได้อย่างไร ทักษิณ เจริญมิตร ศึกษา

แบ่งแยกกลุ่มอำนาจทางการเมืองในช่วงหลังการปราบปรามกบฏแมนฮัตตันไว้เป็น 5 กลุ่มด้วยกัน คือกลุ่มแรกประกอบด้วยคณะนายทหาร และตำรวจ ที่ไม่ต้องการเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองในระบบรัฐสภาโดยตรง เช่น พลเอกผิน ชุณหะวัณ ผู้บัญชาการทหารบก พลโทสุภชาติ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการกองทัพอากาศที่ 1 พลตำรวจโท ศรียานนท์ อธิบดีกรมตำรวจ พลอากาศเอกพิน รณอากาศ ผู้บัญชาการทหารอากาศ กลุ่มที่ 2 ได้แก่ บุคคลในคณะรัฐประหาร 2490 ที่ลงมาเล่นการเมืองในระบบรัฐสภา เช่น พลตรีบัญญัติ เทพหัสดินทร์ ๗ อัยยงยา พลตรีสวัสดิ์ ส. สวัสดิ์เกียรติ นายเข้มชาติ บุญรัตน์นธ์ นายวรการบัญชา และ พลโทมังกร พรหมโยธี หัวหน้าพรรคธรรมาธิปัตย์ กลุ่มที่ 3 ได้แก่ นักการเมืองพลเรือนในพรรคต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นมาใหม่หรือแตกตัวออกมาเพื่อสนับสนุนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ภายหลังการ "จี้" นายควง อภัยวงศ์ออกไป เช่น นายเลียง ไชยกาล หัวหน้าพรรคประชาชน นายเทพ โชตินุชิต หัวหน้าพรรคราษฎร ที่แยกมาจากพรรคประชาธิปไตย เช่นเดียวกับนายเลียง ไชยกาล กลุ่มที่ 4 ได้แก่ พรรคประชาธิปไตยของนายควง อภัยวงศ์ ซึ่งทำหน้าที่ฝ่ายค้านอย่างไม่เป็นทางการในรัฐสภา และกลุ่มสุดท้าย คือ วุฒิสมาชิกที่ได้รับแต่งตั้งในสมัยรัฐบาลชุดนายควง อภัยวงศ์ (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ 2526: 83-84) ดังนั้นในรูปแบบวิถีทางการเมืองของระบบรัฐสภา รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงยังคงมีอุปสรรคขวางกั้นอยู่ทั้งจากพรรคการเมืองกลุ่มต่าง ๆ และจากวุฒิสภา ดังที่เคยอ้างคำกล่าวของจอมพลผิน ชุณหะวัณ เกี่ยวกับความวุ่นวายของสภาซึ่งคณะรัฐประหารควบคุมไม่ได้ในส่วนก่อน ๆ รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงเลือกทางออกโดยการ "รัฐประหารเจียม" และได้อ้างสาเหตุความจำเป็นว่า

เนื่องจากสถานการณ์ของโลกในปัจจุบันนี้ตกอยู่ในความคับขันทั่วไป ภัยแห่งคอมมิวนิสต์ได้คุกคามเข้ามาอย่างรุนแรง ในคณะรัฐมนตรีนี้ก็ได้ ในรัฐสภาที่ดี มีอิทธิพลของคอมมิวนิสต์เข้าแทรกซึมอยู่เป็นอันมาก แม้ว่ารัฐบาลจะทำความพยายามสักเพียงใด ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาเรื่องคอมมิวนิสต์ได้ ไม่สามารถปราบปรามการทุจริตที่เรียกว่าคอร์รัปชัน ดังที่มุ่งหมายจะปราบนั้นด้วยความเลื่อมโทรมมีมากขึ้น จนเป็นที่วิตกกันทั่วไปว่าประเทศชาติจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ในสถานการณ์ทางการเมืองอย่างนี้ . . . (แถลงการณ์ของคณะรัฐประหาร 29 พฤศจิกายน 2494 อ้างถึงใน กนก วงษ์ตระหง่าน 2526: 356)

ข้อที่น่าสังเกตก็คือการอ้างถึงถึงสถานการณ์โลกและนำประเด็นปัญหาคอมมิวนิสต์ขึ้นมาเป็นเหตุผลหลักในการนำรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2475 กลับเข้ามาใช้ใหม่ พร้อมกับประกาศตั้งคณะบริหารประเทศชั่วคราว ยุบวุฒิสภาและสภาผู้แทนราษฎร ในคณะบริหารประเทศชั่วคราวทั้ง 9 นายซึ่งมาจากกองทัพบก กองทัพเรือและกองทัพอากาศ ฝ่ายละ 3 นายนั้น พลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ จากกรมตำรวจมิได้เป็นสมาชิก จึงได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบรักษาความสงบ และความมั่นคงภายในประเทศในฐานะอธิบดีกรมตำรวจ จากนั้นได้ออกคำสั่งห้ามชุมนุมทางการเมือง และออกประกาศยกเลิกพรรคการเมืองทั้งหมดด้วย (แถลงการณ์ฉบับที่ 5 อ้างถึงใน ทักษ์ เฉลิมเตียรณ 2526: 92)

ในวันรุ่งขึ้น คณะบริหารประเทศชั่วคราวก็ได้แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภท 2 จำนวน 123 คนให้ทำหน้าที่แทนสภาผู้แทนราษฎรไปก่อนจนกว่าจะมีการเลือกตั้ง สภานี้แสดงถึงอำนาจอิทธิพลของฝ่ายทหาร-ตำรวจอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือได้รับการแต่งตั้งให้เป็นสมาชิกสูงถึงกว่าร้อยละ 90 ต่อมาได้ตั้งคณะกรรมการวิสามัญคณะหนึ่ง เพื่อพิจารณาแก้ไขร่างรัฐธรรมนูญ พุทธศักราช 2475 จำนวน 25 คน มีพลเอกผิน ชุณหะวัณ เป็นประธาน นายหยุด แสงอุทัย เป็นเลขานุการ นอกนั้นก็ยังมี พลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ พลตรีถนอม กิตติขจร พันเอกประภาส จารุเสถียร พันเอกศิริ ศิริโยธิน พันเอกประมาณ อติเรกสาร พันโทชาติชาย ชุณหะวัณ หลวงวิจิตรวาทการ เป็นต้น ในวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2495 ก็ได้จัดให้มีการเลือกตั้งทั่วไปขึ้น การเลือกตั้งครั้งนี้กลุ่มอดีตพรรคประชาธิปไตยไม่ส่งผู้สมัครเข้ารับเลือกตั้ง โดยอ้างว่าเป็นการเลือกตั้งที่สกปรก (ปลาทอง 2508: 201) ดังนั้นผู้สมัครส่วนใหญ่ซึ่งลงสมัครอิสระโดยได้รับเงินทุนหนุนหลังจากฝ่ายรัฐบาลซึ่งมี พลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ เป็นผู้ดำเนินการจึงได้รับเลือกเข้ามาอย่างท่วมท้น

การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจทางการเมืองของกลุ่มผู้นำเมื่อมาถึงจุดนี้ กลุ่มอำนาจนิยมก็ได้สถาปนาอำนาจของตนมั่นคงยิ่งขึ้น ทั้งนี้โดยอาศัยกลไกรัฐการาบ-ปราบปรามฝ่ายตรงข้าม กลุ่มผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ และกลุ่มต่อต้านอื่น ๆ ซึ่งพยายามเข้ามาช่วงชิงอำนาจโดยอาศัยวิถีทางนอกระบบรัฐสภาครั้งแล้วครั้งเล่าตั้งได้พรรณาไว้แล้ว โดยการครอบงำ-ยึดกุมกลไกของรัฐที่สำคัญ ๆ คือกองทัพ และกรมตำรวจ โดยการสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ ทั้งที่ถูกต้องกฎหมายและผิดกฎหมาย เช่นการจัดตั้งรัฐวิสาหกิจจำนวนมาก เพื่อให้ข้าราชการและนักการเมืองกลุ่มตนเข้าไปแสวงประโยชน์โดยเฉพาะนักการเมืองค่าย "ราชครู" ของจอมพลผิน ชุณหะวัณ การค้าของเถื่อน ผืนเถื่อน ของฝ่ายตำรวจลูกสมุนพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ เป็นต้น พฤติการณ์ต่อสู้ช่วงชิงอำนาจที่ผ่านมานั้น ย่อมแน่นอนว่าปัจจัยตัดสินชี้ขาดอยู่ที่กำลังอำนาจเป็นหลัก ในแง่นี้กลุ่มอำนาจนิยมจึงอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบ เนื่องจากเป็นผู้ควบคุมกลไกการปราบปรามของรัฐซึ่งยังจงรักภักดีไว้ได้แทบทั้งหมด ในขณะที่กลุ่มต่อต้านไม่อยู่ในฐานะที่จะกุมกลไกเหล่านั้นไว้ได้ หรือหากจะมีก็เป็นเพียงส่วนน้อย นอกจากนี้ รูปแบบ-วิธีการในการกระทำร่วมของฝ่ายต่อต้านยังมีเงื่อนไขที่จำกัดมาก ไม่อาจเรียกร้องความสนับสนุนจากมวลชน-แนวร่วมอื่น ๆ ได้ การต่อสู้ช่วงชิงรักษา และสืบทอดอำนาจทางการเมืองภายใต้ "การเมืองกระแสหลัก" นี้ จึงล้วนแต่เป็นไปในลักษณะที่ประชาชนไม่อาจเข้ามามีส่วนร่วมได้ หรือในอีกด้านหนึ่ง ปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองเหล่านี้ไม่ต้องการ "การมีส่วนร่วมจากประชาชน" ซึ่งหากประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมได้ก็คงเป็นแต่เพียงเงื่อนไขหนึ่งที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ-ซึ่งได้พิสูจน์แล้วว่าอยู่ที่การกำหนดกฎเกณฑ์กติกาตามอำเภอใจของกลุ่มผู้มีอำนาจ ภายใต้รูปแบบ-วิธีการของระบบรัฐสภา เท่านั้น

1.3 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลไทย-สหรัฐอเมริกา การกลับเข้ามาสถาปนาระบบอำนาจนิยมฝ่ายทหารขึ้นในวงการเมืองไทยอีกครั้งหนึ่งนั้น นอกเหนือไปจากกำลังความสามารถของผู้เฒ่าคณะรัฐประหาร กองทัพและตำรวจ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้แล้ว ในช่วงสภาวะการณ์ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น บทบาท-อิทธิพลจากปัจจัยภายนอกหรือจากประเทศมหาอำนาจยังมีส่วนกำหนดด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากสาเหตุสำคัญคือ สถานะของไทยในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 และปัญหาวิกฤติในสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศหลังสงครามยุติ ซึ่งทำให้สหรัฐอเมริกาเริ่มเข้ามามีบทบาทและอิทธิพลอย่างต่อเนื่องยาวนานในไทย งานศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสหรัฐอเมริกากับไทยในส่วนนี้ จะวิเคราะห์พิจารณาปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยหลาย ๆ ประการประกอบกันคือ เป้าหมาย-นโยบายของสหรัฐอเมริกาในช่วงหลังสงครามที่ต้องสถาปนาระบบการค้าเสรีขึ้นทั่วโลก ผลประโยชน์ทางธุรกิจของสหรัฐในการขยายการค้าสู่ประเทศไทย เป้าหมายทางการเมืองและเศรษฐกิจของไทย ประกอบกับศักยภาพที่จำกัดของไทยในการแสวงทุนและอิทธิพลทางการเมือง-การทหารจากภายนอก และความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาต่อมหาอำนาจอื่นในภูมิภาคนี้

ก่อนที่สงครามโลกครั้งที่ 2 จะยุติลง ความสัมพันธ์ของไทยกับตะวันตกก็ได้แปรเปลี่ยนไป พื้นฐานของความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นจากการดำเนินนโยบายสงครามกับมหาอำนาจตะวันตกของอดีตนาวิกฤษมนตรีสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง-จอมพลแปลก พิบูลสงคราม สหราชอาณาจักร ซึ่งเคยเป็นประเทศที่มีความสัมพันธ์พิเศษใกล้ชิดกับไทยมาก่อน กลับพิจารณาสถานะของไทยเสมือนฝ่ายศัตรู ครั้นเมื่อสงครามโลกในภูมิภาคนี้ยุติลง อังกฤษจึงถือเสมือนว่าไทยเป็นผู้แพ้สงครามและตั้งข้อเรียกร้อง-ชดเชยต่าง ๆ มากมาย ส่วนท่าทีของสหรัฐอเมริกาต่อไทยในขณะที่สงครามโลกครั้งที่ 2 กำลังดำเนินไปนั้นได้เลือกที่จะไม่รับรองรัฐบาลชุดจอมพล ป. พิบูลสงคราม และดำเนินความสัมพันธ์กับขบวนการเสรีไทยในสหรัฐอเมริกาที่มี ม.ร.ว. เสรี ปราโมช เป็นผู้นำ เชื่อมโยงกับขบวนการใต้ดินที่นำโดยนายปรีดี พนมยงค์ในประเทศไทย ความสัมพันธ์ระหว่างสงครามนี้จึงเป็นจุดสำคัญต่อการดำเนินความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดในอนาคต ดังนั้นก่อนที่สงครามจะยุติลงฝ่ายสหรัฐอเมริกาที่ตระหนกอย่างแน่ชัดว่าความสัมพันธ์ที่มีอยู่กับขบวนการเสรีไทยนั้น เป็นเครื่องประกันความสัมพันธ์ในอนาคตกับประเทศไทยได้เป็นอย่างดี พร้อมทั้งได้เล็งเห็นว่า ไทยจะเป็นประตูที่เปิดกว้างให้กับอิทธิพลทั้งทางการเมืองและการค้าของสหรัฐอเมริกาในภูมิภาคนี้ (Neher 1980: 3) นโยบายของสหรัฐอเมริกาต่อไทยในอนาคตจึงถูกกำหนดออกมาแล้วว่า ต้องคงไว้ซึ่งเอกราชและความเป็นอิสระของไทย ส่งเสริมระบบการค้าเสรี และพัฒนาการทางเศรษฐกิจและเร่งรัดการขยายตัวทางการเมืองการค้าระหว่างประเทศ

นโยบายที่กำหนดไว้เช่นนี้เห็นได้ชัดจากการที่สหรัฐอเมริกาสันสนุนไทยอย่างเข้มแข็ง

เมื่อไทยต้องเผชิญกับท่าทีของอังกฤษที่พยายามจะบีบคั้นทางเศรษฐกิจและทางการเมืองต่อไทยในฐานะผู้แพ้สงคราม กล่าวคือ อังกฤษบังคับให้ไทยส่งข้าวจำนวนหนึ่งล้านห้าแสนตันเป็นการให้เปล่า ดังได้กล่าวไว้แล้ว ในทางการเมืองนั้น เซอร์โจเซฟ ครอสบีเอกอัครราชทูตอังกฤษประจำไทย เสนอให้มีการควบคุมดูแลประเทศไทยในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง รวมทั้งขอเสนอแนะให้ยุบเลิกกองกำลังทหารของไทยเสีย (Crosby 1945: 151-152) ในช่วงนี้เองที่สหรัฐอเมริกาเริ่มเข้ามา มีบทบาทสำคัญต่อการเมืองระหว่างประเทศของไทย โดยรับที่จะเจรจาและไกล่เกลี่ยให้อังกฤษ ยอมรับสถานะความจำเป็นของไทยในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา จนกระทั่งการผลักดันให้ไทย เข้าร่วมในองค์การสหประชาชาติเป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. 2489 และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการส่งเสริมพัฒนาการเศรษฐกิจระบบเสรีของไทย สหรัฐจึงกำหนดโครงการช่วยเหลือหลายประการคือ ช่วยเหลือในการบูรณะฟื้นฟูประเทศทางด้านสาธารณสุข การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ช่วยเหลือทางการเงิน หาแหล่งเงินกู้ให้แก่ภาครัฐบาลและภาคเอกชนไทย ฯลฯ (Darling 1965: 46) อาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผู้นำไทยทั้งฝ่ายเสรีไทยและฝ่ายทหาร กับนักธุรกิจชาวอเมริกันในช่วงระหว่างสงคราม เกิดขึ้นจากการร่วมมือและเกื้อกูลกันมาในระดับหนึ่ง ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการดำเนินนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในยุคต่อมาได้เป็นอย่างดี ความช่วยเหลือทางด้านต่าง ๆ ในสมัยต่อมาจึงเป็นผลที่เกิดจากการผลักดันของภาคเอกชนและรัฐบาลสหรัฐอเมริกา บทบาท ผลประโยชน์ของสหรัฐอเมริกาในประเทศไทยช่วงก่อนที่จะถูกคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ จึงมีอย่างมากมายและแจ่มชัด

เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของผู้เฝ้าฝ่ายไทย นโยบายที่ผูกพันใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกาที่ ส่งผลดีต่อไทยหลายประการ กล่าวคือสนองตอบความต้องการในการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย สหรัฐอเมริกาจะเป็นแหล่งเงินทุน และเทคโนโลยีที่สำคัญในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจให้แก่ไทย บทบาทของทางการเงินของสหรัฐอเมริกาจะช่วยถ่วงดุลผลประโยชน์ของอังกฤษและจีนซึ่งครอบงำเศรษฐกิจไทยมาช้านานได้เป็นอย่างดี ส่วนทางด้านอาหารนั้น ทั้งผู้นำพลเรือนและทหารไทยมีความต้องการจะพัฒนากองทัพ อาวุธยุทโธปกรณ์ ตลอดจนการฝึกอบรมนายทหารตามระบบกองทัพอเมริกันซึ่งถือว่ามีความทันสมัยที่สุดในโลกขณะนั้น ทรศนะท่าทีเหล่านี้ของฝ่ายไทยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นก่อนที่จะรู้สึกว่าการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์คุกคาม ดังนั้น หลังจากปี พ.ศ. 2492 เมื่อผู้นำสหรัฐอเมริกาและไทยต่างตระหนักถึงการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ นโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์จึงเกิดขึ้นเพื่อส่งเสริม-ปกป้องผลประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจและการทหารที่มีอยู่ร่วมกันอย่างมั่นคงแล้วนั่นเอง

ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองประเทศ ในช่วงที่ไทยกำลังเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนั้น เป็นประเด็นหนึ่งที่จะช่วยชี้ให้เห็นทรศนะ-เป้าหมายของสหรัฐอเมริกาต่อประเทศไทยซึ่งมีความ

ยึดหยุ่นสูงมาก ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น ถึงแม้สหรัฐจะมีได้มีพรรคนะเชิงลบต่อตัวจอมพล ป. พิบูลสงครามมากเท่ากับอังกฤษ แต่เมื่อคณะรัฐประหาร 2490 ซึ่งมีจอมพล ป. พิบูลสงครามร่วมด้วยยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือน ในชั้นแรกสหรัฐไม่ยอมรับรองรัฐบาลของนายควง อภัยวงศ์ ที่คณะรัฐประหาร 2490 ตั้งขึ้นมาเพื่อเป็นหน้าฉากทางการเมือง โดยหวังว่าจะสามารถกดดันให้จอมพลแปลก พิบูลสงคราม ตลอดจน "ผู้ที่อยู่เบื้องหลัง" ยอมลงจากอำนาจไปได้ (Neher 1980: 236) ฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ซึ่งเป็นมิตรของสหรัฐอเมริกาช่วงระหว่างและหลังสงครามโลกนั้นก็ได้รับความช่วยเหลือจากฝ่ายอเมริกันในการลี้ภัยออกนอกประเทศ แต่อย่างไรก็ตามถึงแม้พันธมิตรชาวอเมริกันของนายปรีดี พนมยงค์ที่เคยร่วมมือกันสมัยสงครามโลกจะมีความปรารถนาให้นายปรีดี พนมยงค์และคณะกลับเข้ามาใช้อำนาจอีกครั้ง แต่นายปรีดี พนมยงค์และคณะก็ไม่อาจจะแก้ข้อกล่าวหาต่าง ๆ และสร้างภาพพจน์กลับคืนมาจนกระทั่งภายหลังการเลือกตั้งในปี 2491 ด้วยเหตุนี้ความพยายามของฝ่ายนายปรีดี พนมยงค์ในการติดต่อขอความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาไม่ว่าจะ เป็นในด้านอาวุธยุทโธปกรณ์ หรือความสนับสนุนในด้านการเมือง เพื่อกลับคืนสู่สถานะทางอำนาจจึงต้องได้รับการปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง (Stanton 1957: 221) เช่นเดียวกัน เมื่อพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรียุทธยามจะแสวงความสนับสนุนจากอังกฤษในการติดต่อประสานงานกับนายปรีดี พนมยงค์ เพื่อต่อต้านการรัฐประหาร ก็ไม่ได้รับการสนับสนุน (กนต์ธีร์ คุยมงคล 2527: 361 อ้างถึงใน สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2532: 297) เมื่อฝ่ายทหารเข้ามายึดอำนาจโดยการ "จับ" รัฐบาลหลังการเลือกตั้งที่ถูกต้องของนายควง อภัยวงศ์ ให้ออกไป ทำที่ของสหรัฐอเมริกาเท่าที่จะกระทำได้ ก็คือการยอมรับสภาพเป็นจริงที่ว่าทหารเป็นฝ่ายที่มีอำนาจในสังคมไทย ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์ในการรักษาเสถียรภาพทางการเมืองไทยตลอดจนอาณาผลประโยชน์ทางการค้าที่สหรัฐอเมริกามีอยู่ และในประการสำคัญ ท่ามกลางสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศที่เกิดความตึงเครียดในสงครามเย็น ความวิตกกังวลเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลของขบวนการคอมมิวนิสต์ทั่วไปในภูมิภาคเอเชีย สหรัฐอเมริกาจึงจำเป็นต้องยอมรับรัฐบาลที่มีจอมพลแปลก พิบูลสงครามเป็นผู้นำ เพราะมิฉะนั้นผู้นำรัฐบาลไทยอาจเลือกแสวงความชอบธรรมจากภายนอกที่มีใช้จากค่ายตะวันตกก็ได้ (Neher 1980: 234-241) ดังนั้น รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามภายหลังสงครามชุดแรกจึงได้รับการรับรองจากสหรัฐอเมริกาในเวลาอันรวดเร็วเมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม 2491 และจากประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา (Darling 1965: 66)

เหตุการณ์ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้เป็นภาวะแวดล้อมในการกำหนดนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา ซึ่งจะทวีความผูกพันลึกซึ้งยิ่งขึ้นเมื่อมีการรับความช่วยเหลือทั้งทางวิชาการ สังคม-วัฒนธรรม-การศึกษา เศรษฐกิจ และการทหาร จากสหรัฐอเมริกาในช่วงตั้งแต่ปี 2493 เป็นต้นมา การร่วมรบในสงครามเกาหลี และการก่อตั้งองค์การซีโต้ ขึ้นในปี 2497

เกี่ยวกับความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาต่อไทยนั้น มีงานศึกษาโดยเฉพาะเป็นจำนวนมากแล้ว* ในที่นี้จะไม่ขอนำมากกล่าวโดยรายละเอียด หากแต่จะชี้ประเด็นและข้อมูลเท็จจริงบางประการ เพื่อประโยชน์ในการเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองประเทศเป็นสำคัญ

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่าสถานการณ์ทางการเมืองในภูมิภาคเอเชียเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญ ที่กระตุ้นให้สหรัฐอเมริกาให้ความสำคัญแก่ภูมิภาคนี้ในฐานะเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางการทหาร และการเมือง สหรัฐอเมริกาเริ่มดำเนินนโยบายปิดล้อมคอมมิวนิสต์อย่างจริงจังในต้นปี 2493 โดยการส่งนายฟิลลิป ซี. เจสส์ เอกอัครราชทูตเฉพาะกิจ ซึ่งเดินทางมาประชุมร่วมกับบรรดาทูตที่ประจำภูมิภาคนี้เป็นเวลา 3 วัน และขอความสนับสนุนจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม "ปิดล้อม" ฝ่ายคอมมิวนิสต์ (Stanton 1957: 234-235; Darling 1965: 69) ตลอดจนขอให้รับรองรัฐบาลเขาได้แห่งเวียดนามใต้ที่สหรัฐอเมริกาสนับสนุนอยู่ (Neuchterlein 1965: 106-107) หลังจากนั้น คณะผู้แทนประธานาธิบดีสหรัฐ หรือที่เรียกว่า the Allen Griffin Mission ก็เดินทางมาสำรวจสภาพความต้องการ ทรัพยากร-พื้นฐานทางด้านต่าง ๆ ของฝ่ายไทย ระหว่างวันที่ 4-12 เมษายน 2493 และกลับไปพร้อมข้อเสนอแนะต่อรัฐบาลอเมริกันว่า ควรจะให้ความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจแก่ไทยตามโครงการข้อ 4 ของประธานาธิบดีทรูแมน หลังจากนั้นไม่นาน ประธานาธิบดีทรูแมนก็อนุมัติเงินช่วยเหลือแก่กองทัพไทย 10 ล้านดอลลาร์สหรัฐ ตามข้อตกลงในเดือนเมษายน 2493 ที่สหรัฐอเมริกาให้ไว้แก่ไทย (Darling 1965: 70) ต่อมาในวันที่ 1 กรกฎาคม 2493 ไทยกับสหรัฐอเมริกาก็ร่วมลงนามความช่วยเหลือ-ร่วมมือฉบับแรกตามข้อตกลงทางการศึกษาและวัฒนธรรม ติดตามด้วยการลงนามความตกลงว่าด้วยความร่วมมือทางเศรษฐกิจ และทางเทคนิค และความตกลงว่าด้วยความช่วยเหลือทางการทหารระหว่างรัฐบาลแห่งประเทศไทย

* เช่นผลงานของ J. Alexander Caldwell, American Economic Aid to Thailand (1974); W. Lee Baldwin and W. David Maxwell, eds., The Role of Foreign Financial Assistance to Thailand in the 1980s (1975); Arlene Becker Neher, Prelude to Alliance: The Expansion of American Economic Interest in Thailand During the 1940s, (1980); Nongnuth Kimanonth, "The U.S. Foreign Aid Factor in Thai Development, 1950-1975" (1982); David I. Steinberg, "The Role of External Assistance in Thai Economics Development and Planning: Dichotomies of Security and Growth in the American AID Program", (1986) เป็นต้น

ไทยและรัฐบาลแห่งสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ 19 กันยายน และวันที่ 17 ตุลาคม 2493 ตามลำดับ ฝ่ายรัฐบาลไทยก็ได้จัดตั้งองค์กรใหม่ขึ้นมารองรับความช่วยเหลือนี้ คือ "คณะกรรมการดำเนินงานตามโครงการช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ และวิชาการของสหรัฐอเมริกา (ก.ศ.ว.)"

ปฏิบัติการทางการเมืองระหว่างประเทศที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลานี้เป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนซึ่งกันและกันโดยตรง กล่าวคือรัฐบาลไทยสนับสนุนสหรัฐอเมริกาในการรับรองรัฐบาลเบาได้ของฝ่ายฝรั่งเศสในเวียดนาม ตลอดจนการสนับสนุนรัฐบาลที่ฝรั่งเศสหนุนหลังอยู่ในลาวและกัมพูชาด้วย พร้อมทั้งปิดศูนย์กลางการเคลื่อนไหวของเวียดนามห์-เวียดนามเหนือในกรุงเทพฯ ต่อมาในเดือนมิถุนายน 2493 ก็ตอบสนองข้อเรียกร้องของสหประชาชาติโดยการร่วมรบในสมรภูมิเกาหลีด้วยการส่งเครื่องพลาธิการไปช่วยเหลือจำนวนมาก และในที่สุดก็ส่งทหารเข้าร่วมรบด้วยในขั้นต้นถึง 4,000 นาย [เกี่ยวกับสงครามเกาหลีจะขยายความในส่วนต่อไป] ฝ่ายสหรัฐอเมริกาที่สนองตอบด้วยประดาความช่วยเหลือดังกล่าวไว้ข้างต้นแล้ว สิ่งใดที่ใครจะย่ำในที่นี่ก็คือ "การเมือง" เรื่องความช่วยเหลือนี้ดำเนินไปได้ด้วยดีเนื่องจากทัศนคติของฝ่ายสหรัฐอเมริกาที่เห็นว่า "รัฐบาลและประชาชนไทยได้ตั้งปณิธานอย่างเต็มที่ ที่จะร่ำรังฮิสระเสรีและเอกราชของตนไว้ โดยต่อต้านการรุกราน ไม่ว่าโดยประการใด ๆ ซึ่งฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ก่อให้เกิดขึ้นทั้งจากภายนอกและภายในประเทศ . . . รัฐบาลอเมริกันจึงได้ตัดสินใจจะส่งอาวุธกระสุน และบริภัณฑ์ทางทหารบางชนิดเพื่อความมุ่งประสงค์ข้างต้น" (เอกสารลับ เลขที่ 76 ของนายเอ็ดวิน สแตนตัน เอกอัครราชทูตอเมริกาประจำประเทศไทย ถึงกระทรวงการต่างประเทศ, [2]สร.0201.96/8-เส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน) รายงานที่เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตันรายงานมาความตรงกันว่า "ด้วยเหตุที่รัฐบาล . . . ได้แสดงท่าทีอย่างแจ่มแจ้งในการรับรองรัฐบาลเบาได้ และสนับสนุนองค์การสหประชาชาติในเรื่องเกาหลี กระทรวงการต่างประเทศอเมริกาจึงสามารถจัดให้มีการปล่อยจากการกักอาวุธชุดแรกที่จะส่งมาถึงประเทศไทย โดยเหตุที่ว่า การที่อาวุธมาถึงประเทศไทย จะทำให้เกิดความรูสึกอย่างซาบซึ้งในทางการเมืองขึ้นใน

"จากการดำเนินงานด้วยความรวดเร็วเช่นนี้ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องก็คงยังไม่ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับความช่วยเหลือเหล่านี้ดีนัก ดังจะเห็นได้จากการที่สภาเศรษฐกิจแห่งชาติ มีหนังสือสอบถามรายละเอียดความเป็นมาของความช่วยเหลือเหล่านี้ไปยังเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ("เรื่องคณะกรรมการดำเนินงานตามโครงการข้อ 4 ของประธานาธิบดีทรูแมน หรือคณะกรรมการร่วมมือกับผู้แทนพิเศษฝ่ายเศรษฐกิจและวิชาการของ USA (กศว.)" [2]สร.0201.96/6 ที่ น.103/2493)

ประเทศไทย" (กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2493: หนังสือลับ ด่วนมากที่ น. 7311/2493) และท้ายที่สุดที่จะแสดงให้เห็นในที่นี้ว่า สหรัฐอเมริกาต้องการแลกความช่วยเหลือจำนวนเล็กน้อยที่ตนเองมอบให้ กับความจงรักภักดีของรัฐบาลไทยในการร่วมต่อต้านคอมมิวนิสต์ คือข้อความที่ปรากฏอย่างเห็นได้ชัดในหนังสือที่กระทรวงกลาโหมสอบถามยืนยันนโยบายของรัฐบาลไทยในการต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ ทั้งนี้เนื่องจาก "สหรัฐอเมริกา มีข้อพึงประสงค์ที่จะขอทราบนโยบายการตกลงใจของรัฐบาลอย่างแน่นอน ในความคิดเห็นที่จะทำสงครามต่อต้านคอมมิวนิสต์ร่วมกับสหรัฐอเมริกาเพียงไร เมื่อมีความเห็นร่วมกันแล้ว แนวป้องกันก็จะได้กำหนดโดยประมาณคือ เกาหลี-ญี่ปุ่น-โอกินาวา-ไต้หวัน-ฟิลิปปินส์-อินโดจีน-ไทย. . ." (กระทรวงกลาโหม 2496:ลับเฉพาะ ที่ 5024/2496, 7 มี.ค. 2496) และเพื่อที่จะให้ความช่วยเหลือทางการทหารแก่ไทยเพิ่มขึ้น

เกี่ยวกับสงครามเกาหลีซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญในการต่อต้านรัฐบาลไทยอย่างกว้างขวาง ในช่วงปี 2493-2495 นั้น ในที่นี้จะเสนอข้อมูลที่ค่อนข้างละเอียดเพื่อที่จะให้เห็นธรรมชาติของกลุ่มผู้นำในทิศทางการเมืองกระแสหลักบางประการ ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์แก่การเข้าใจพฤติกรรมทางการเมืองของฝ่ายต่อต้าน-เปลี่ยนแปลงอันมีเหตุเริ่มต้นจากกรณีนี้เป็นสำคัญ

ในช่วงระยะเวลาที่ไทยกับสหรัฐอเมริกากำลังเริ่มต้นความสัมพันธ์อันใกล้ชิดนี้เอง เมื่อวันที่ 25 มิถุนายน 2493 ก็เกิดสงครามเกาหลีขึ้น ในวันที่ 27 มิถุนายน คณะมนตรีความมั่นคงแห่งองค์การสหประชาชาติ ได้รับรองข้อมติของสหรัฐอเมริกาที่แนะนำให้ประเทศสมาชิกให้ความช่วยเหลือเท่าที่จำเป็นแก่สาธารณรัฐเกาหลีเพื่อปราบปรามการโจมตีด้วยกำลังอาวุธ และเพื่อให้สันติภาพและความมั่นคงระหว่างประเทศกลับคืนมา รัฐบาลไทยได้ตอบสนองข้อเรียกร้องดังกล่าวอย่างฉับพลัน โดยอาสาที่จะให้ความช่วยเหลือในเรื่องอาหารเช่นข้าว (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 13/2493 (วิสามัญครั้งที่ 2) 22 กรกฎาคม 2493: 655, 659) ต่อมาเมื่อเลขาธิการองค์การสหประชาชาติขอให้ไทยพิจารณาหาทางช่วยเหลือในเรื่องกำลังรบเฉพาะกำลังทางภาคพื้นดิน ฝ่ายไทยจึงได้จัดให้มีการประชุมสภาป้องกันราชอาณาจักร ครั้งที่ 8/2493 เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม ที่ประชุมได้พิจารณาคำแนะนำของเลขาธิการองค์การสหประชาชาติแล้ว มีความเห็นว่า ". . . เมื่อประเทศไทยถูกคุกคามด้วยภัยคอมมิวนิสต์อันหลีกเลี่ยงมิได้ ที่ประชุม . . . จึงมีมติเป็นเอกฉันท์รับหลักการที่จะให้ความช่วยเหลือทางทหารเฉพาะกำลังทางพื้นดิน ในกรณีสงครามเกาหลี ตามที่เลขาธิการองค์การสหประชาชาติแนะนำมา ด้วยกำลัง 1 กรมผสม" ("เรื่องการส่งทหารไทยไปร่วมรบในเกาหลี มท.0201.2.15/1 ที่ 1765/2493) จากนั้นรัฐบาลก็นำเรื่องเข้าแถลงในที่ประชุม (สภาผู้แทนราษฎร) ทราบ ในวันที่ 22 กรกฎาคม 2493 สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหลายท่าน เช่นนายควง อภัยวงศ์ นายเพทาย โชตินุชิต ร้อยโทจงกล ไกรฤกษ์ นายใหญ่ ศรีตชาติ ฯลฯ ต่างก็ซักถามจอมพล ป. พิบูลสงครามด้วยความกังวลในปัญหา

ที่จะติดตามมา เช่นผลกระทบต่อประเทศไทย ทั้งภาวะเศรษฐกิจ และการเมืองภายในและระหว่างประเทศ ปัญหาในแง่กฎหมายรัฐธรรมนูญ เป็นต้น (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 13/2493 (วิสามัญครั้งที่ 2) 22 กรกฎาคม 2493: 659-697) แต่ในที่สุด รัฐบาลไทยก็แจ้งให้เลขาธิการองค์การสหประชาชาติทราบว่า ประเทศไทยพร้อมที่จะส่งทหารและนายทหารจำนวน 4,000 นาย ไปร่วมในกองบัญชาการผสมเพื่อต่อต้านการรุกรานของเกาหลีเหนือ

ต่อมาวันที่ 29 กันยายน 2493 รัฐบาลไทยได้ประกาศให้ใช้กำลังทหารเรือและกำลังทหารอากาศผสมเข้าร่วมปฏิบัติการกับกำลังทหารทางพื้นดินที่ได้ประกาศไปแล้วเมื่อ 22 กันยายน 2493 ("ประกาศให้ใช้กำลังทหารเพื่อการรบ" 2493: 1-2) เดือนตุลาคม 2493 รัฐบาลไทยได้ประกาศให้ข่าวจำนวน 40,000 ตัน แก่เกาหลีใต้ ต่อมารัฐบาลประกาศส่งนางพยาบาล 20 คน และเรือช่วยรบ 2 ลำ พร้อมด้วยเรือลำเลียงอีกหนึ่งลำไปช่วยรบในกองบัญชาการผสมขององค์การสหประชาชาติ ทราบจนกระทั่งสงครามเกาหลียุติในปี 2497

การส่งทหารเข้าร่วมรบในสงครามเกาหลีครั้งนี้จึงเป็นไปโดยที่รัฐบาลถือว่าทำตามบทบัญญัติรัฐธรรมนูญมาตรา 57 ที่ว่า รัฐพึงร่วมมือกับนานาประเทศในการรักษาความยุติธรรม และผดุงสันติสุขของโลก จึงไม่จำเป็นที่จะต้องขอความเห็นชอบจากรัฐสภา หรืออาศัยพระบรมราชโองการแต่อย่างใด ในขณะที่นายกรัฐมนตรีและสภาภิบาลใหม่ของนายทหารชั้นผู้ใหญ่เป็นองค์การสำคัญในการกำหนดนโยบายต่างประเทศที่สำคัญ โดยที่กระทรวงการต่างประเทศและรัฐสภาแทบไม่ได้มีบทบาทในเรื่องสำคัญเช่นนี้เลย

ในประการสำคัญ ความสัมพันธ์ระหว่างสหรัฐอเมริกากับไทยนั้น กลายเป็นเรื่องที่ทางราชการถือว่ามีความเปราะบางมากที่สุดเรื่องหนึ่ง ทั้งนี้ก็เกี่ยวเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายเหล่านี้มุ่งไปที่การตอบโต้-ต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ซึ่งปกติถือว่าเป็นเรื่องที่เปราะบางและต้องระมัดระวังมากที่สุดเรื่องหนึ่งในฐานะความเชื่อของกลุ่มผู้มีอำนาจของสังคมไทย ดังนั้น นอกเหนือจากการติดต่อโต้ตอบหนังสือกันจะเป็นเรื่อง "ลับ-ลับมาก-ลับเฉพาะ" แล้ว ทางรัฐบาลไทยยุคนั้นยังอาศัยมาตรการ "ขอร้องหนังสือนิมนต์ให้ลงข่าวเกี่ยวกับการที่สหรัฐอเมริกาให้ความช่วยเหลือทางราชการทหารแก่ประเทศไทย" โดยกรมโฆษณาการได้เรียกประชุมหนังสือพิมพ์เพื่อตักเตือนเรื่องการเสนอข่าวดังกล่าว ("เรื่องการแพร่ข่าวเกี่ยวกับที่สหรัฐอเมริกาช่วยเหลือทางการทหารแก่ไทย." สร.0201.96/3 ลับด่วนมาก เลขที่ น. 1548/2493) ประกอบการให้มาตรการที่รุนแรงถึงขั้นปิดหนังสือพิมพ์ได้คือ "ประกาศกรมตำรวจ เรื่องห้ามการโฆษณาเรื่องที่เกี่ยวข้องการเมืองระหว่างประเทศ" ซึ่งทำให้สื่อมวลชนรู้สึกว่าคุณจำกัดสิทธิเสรีภาพมากยิ่งขึ้น จากข้อมูลเหล่านี้จะเห็นได้ว่า ในขณะที่กลุ่มซึ่งพอจะมีบทบาทในการกำหนดรับรู้นโยบายต่างประเทศยัง

ถูกลดบทบาท หรือห้ามเข้ามายุ่งเกี่ยว* ดังนั้นนโยบายต่างประเทศและความมั่นคงของชาติในยุคที่ยึดมั่นในความมั่นคงของชาติและสถานะภาพของกลุ่มตน จึงเป็นเรื่องที่อยู่ห่างไกลการรับรู้ตรวจสอบของประชาชน หรือกลุ่มนอกแวดวงอำนาจราชการ ในอีกมิติหนึ่งอาจหมายถึงว่ามีการอาศัยนโยบายเหล่านั้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างอำนาจ-ความชอบธรรมทางการเมืองของกลุ่มตนได้เช่นกัน ทั้งในแง่ที่เป็นข้ออ้างในการกำราบปราบปรามกลุ่มอื่น และ/หรือใช้เป็นเครื่องแสวงผลประโยชน์ส่วนตัวและพวกพ้อง

จากการศึกษา "การเมืองไทยกระแสหลัก" ที่ผ่านมามีทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นที่ประจักษ์ชัดแล้วว่า กลุ่มอำนาจนิยมได้อาศัยรูปแบบ-วิธีการในการต่อสู้ช่วงชิง รักษาและสืบทอดอำนาจทางการเมืองในช่วงต้นทศวรรษ พุทธศักราชที่ 2490 หลายประการด้วยกัน อาจกล่าวโดยกว้าง ๆ ได้ดังนี้ ในขั้นต้นก็โดยอาศัยกำลังอำนาจภายใต้การครอบงำ-ยึดกุมกลไกการปราบปรามของรัฐล้มล้างและสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญขึ้นมาใหม่ ระบอบรัฐธรรมนูญที่พึงประสงค์นั้นมาบรรลุนิปี 2495 โดยการนำรัฐธรรมนูญ ฉบับ 2475 กลับมาแก้ไขเพิ่มเติมใหม่ เพื่อให้สามารถควบคุมสภาได้ และเป็นฐานความชอบธรรมในการออกกฎหมาย-มาตรการต่าง ๆ เพื่อกำราบฝ่ายตรงข้าม ใช้กลไกปราบปรามของรัฐทั้งในนามของกองทัพและตำรวจปราบปราม ชจัดฝ่ายต่อต้าน ซึ่งรวมถึงมาตรการรุนแรงนอกกระบวนการสืบสวนสอบสวน การแบ่งแยก บั่นทอนเสลายพลังทางสังคมที่ต่อต้านรัฐบาลไม่ว่าจะเป็นกลุ่มทางสังคม และพรรคการเมือง มาตรการเหล่านี้ล้วนเป็นไปภายใต้รูปแบบ-วิธีการของระบบรัฐสภาตะวันตก และโดยการสนับสนุนจากมหาอำนาจในสงครามเย็นที่หวาดกลัวการคุกคามของฝ่ายคอมมิวนิสต์ หากพิจารณาในมิติของวัฏจักรทางการเมืองแล้ว กลุ่มอำนาจนิยมอาศัยประโยชน์จากสถานการณ์ทางการเมืองภายในเป็นเครื่องมือสำคัญในการสถาปนาระบอบอำนาจนิยม ในขณะที่เดียวกันระบอบอำนาจนิยมก็กดดันให้เกิดความตึงเครียดเป็นวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งแล้วครั้งเล่าเช่นกัน ในวัฏจักรกระบวนการเหล่านี้ แน่นนอนฝ่ายที่เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ก็คือกลุ่มที่ยึดกุมอำนาจ มาตรการกฎหมายต่าง ๆ แต่ทว่าสำหรับฝ่ายที่ต้องสูญเสียไม่

* ตั้งแต่ช่วงระยะเวลาที่รัฐบาลไทยกับสหรัฐอเมริกากำลังมีความสัมพันธ์ทางการเมืองอย่างลึกซึ้งโดยอาศัยความร่วมมือซึ่งกันและกันนั้น กรมตำรวจ โดยพลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์ ได้อาศัยอำนาจตามความในพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช 2484 ประกาศใช้ "ประกาศกรมตำรวจ เรื่องห้ามการโฆษณาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเมืองระหว่างประเทศ." อย่างต่อเนื่องยาวนานทั้งสิ้นหกครั้ง ระยะเวลาครั้งละ 6 เดือน คือตั้งแต่ วันที่ 21 กรกฎาคม 2493 จนกระทั่งถึง 23 ธันวาคม 2495 ทั้งนี้อ้างว่า "เพื่อมิให้กระทบกระเทือนสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ"

เพียงแต่เป็นกลุ่มเป้าหมายฝ่ายตรงข้ามเท่านั้น หากยังหมายรวมถึงประชาชนรอบนอกกระแสการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจเหล่านั้นด้วย

เมื่อศึกษามาถึงขณะนี้ อาจกล่าวได้ว่า การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจราชการ-การเมืองของกลุ่มผู้นำใน "การเมืองกระแสหลัก" นั้น ได้ส่งผลกระทบต่อมวลชนที่อยู่นอกทิศทางการเมืองกระแสหลักอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งการลิดรอนสิทธิ เสรีภาพ การจำเริญทางเศรษฐกิจ และสันติภาพทางเลือกเพื่ออนาคตที่ดีกว่าของมวลชนรอบนอกในยุคนี้จึงมีอยู่อย่างจำกัด กล่าวคือความล้มเหลวของการรวมกลุ่มต่อต้านโดยอาศัย "การกระทำร่วม" ในรูปแบบที่ผ่านมานั้นย่อมเป็นเครื่องแสดงถึงฐานะปัจจัยทางอำนาจที่มั่นคงของกลุ่มอำนาจนิยมที่ยากจะทำทลายได้ ทางเลือกในระบบรัฐสภาที่ถูกควบคุมย่อมไม่มีความหวังอันใด ทางเลือกเหล่านี้ ล้วนอยู่ในกรอบความคิดเกี่ยวกับ "อำนาจ" ของการเมืองกระแสหลักที่ยังคงวนเวียนอยู่ในหลักการรวมศูนย์อำนาจ การบังคับควบคุม และการเชื่อฟังเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม สภาวะการณ์ทางสังคม-การเมืองที่คลี่คลายภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่มีการงดบังคับใช้กฎหมายบางฉบับที่เคยควบคุมการเคลื่อนไหวของกลุ่มบางกลุ่ม การเรียนรู้ประสบการณ์จากการเปลี่ยนแปลงในการเมืองระหว่างประเทศ เหล่านี้ ทำให้ทางเลือกใหม่ ๆ สำหรับอยู่ในกระแส "การเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง" ดูจะเปิดกว้างมากขึ้น

2. การเมืองกระแสเปลี่ยนแปลง

ในขณะที่ "การเมืองไทยกระแสหลัก" เป็นเรื่องปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างกลุ่มชนชั้นนำทางอำนาจซึ่งใช้กลไก-ทรัพยากรของรัฐ ระเบียบ กฎเกณฑ์ทางการเมือง และรูปแบบ-วิธีการในการใช้อำนาจ ตลอดจนความรุนแรงในลักษณะต่าง ๆ เพื่อต่อสู้ช่วงชิงอำนาจรัฐ "การเมืองกระแสเปลี่ยนแปลง" กลับเป็นเรื่องของปฏิสัมพันธ์ในทางความคิด-อุดมการณ์ ระหว่างปัญญาชน สื่อมวลชน นักศึกษา และกลุ่มผู้ต่อต้านอำนาจรัฐ กับประชาชน โดยมีสถาบันในการเผยแพร่ที่สำคัญคือสื่อมวลชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิตยสาร หนังสือพิมพ์ และหนังสือเล่ม ในขณะที่ "การเมืองกระแสหลัก" เป็นเรื่องของการต่อสู้ช่วงชิง-รักษา และสืบทอดอำนาจและผลประโยชน์ทางการเมือง "การเมืองกระแสเปลี่ยนแปลง" เป็นความพยายามที่จะให้การเรียนรู้ทางการเมืองแก่ประชาชน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าอย่างกว้างขวางลึกซึ้งที่สุด นับตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 มากว่ายี่สิบปี

อันที่จริงนั้น การเผยแพร่ความรู้ทางการเมืองแก่ประชาชนเกิดขึ้นตลอดระยะเวลา นับตั้งแต่จาริก พงศาวดาร ตำนานต่าง ๆ ซึ่งเป็นไปในวงแคบสำหรับกลุ่มชนชั้นสูง และพระสงฆ์

เป็นส่วนใหญ่ ภายหลังจากเมื่อมีการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศมากขึ้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ก็มีการเผยแพร่แนวความคิดทางสังคมการเมืองหลากหลายขึ้น ที่สำคัญคือการริเริ่มของเทียนวรรณ ซึ่งมีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงปัญหาสิทธิ เสรีภาพ ปัญหาความเป็นธรรม และเรียกร้องให้เร่งรีบจัดตั้ง "ปาลีเมนต์" เยี่ยงอารยประเทศ (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2517: 62-66) การเสนอปัญหาทาง เศรษฐกิจ-สังคม และแนวทางแก้ไข ของพระยาสุรียานุวัตร ในหนังสือทฤษฎีศาสตร์ (จักรทิพย์ นากสุภา และคณะ 2523: 2-25) ตลอดจนการเคลื่อนไหวตามแนวความคิดประชาธิปไตยและ สังคมนิยมในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 (สุชาติ เจริญวงศ์ 2519) ครั้นเปลี่ยนแปลงการปกครองฯ แล้ว การเผยแพร่แนวความคิดทางการเมืองมักเป็นไปในลักษณะที่เป็นการ ให้ความรู้ และปลูกฝังความนิยมในระบอบการปกครองแบบใหม่ (สมบัติ จันทรวงศ์ 2531: 23) หรือไม่ก็เป็นการวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลตั้งปรากฏในสารคดีทางการเมืองซึ่งมีอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ดีตามแนวความคิดทางการเมืองที่เผยแพร่อยู่นั้น ยังเป็นไปในวงจำกัดทั้งในแง่ของปริมาณและ แนวคิด ตราบจนกระทั่งในช่วงต้นทศวรรษ 2490 การเผยแพร่แนวความคิดทางการเมืองออกสู่ ประชาชนจึงกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะความคิดทางการเมืองแบบสังคมนิยม มีการตีพิมพ์เผยแพร่ ในนิตยสารหนังสือพิมพ์ หนังสือเล่ม การปาฐกถา และกระทั่งการให้การเรียนรู้แบบ "ลับเฉพาะ" ของฝ่ายคอมมิวนิสต์ การที่ตัวเรารู้ทางการเมืองเฉพาะอย่างยิ่งในแนวทางสังคมนิยมอย่าง กว้างขวาง ลึกซึ้งในหมู่ปัญญาชน นักศึกษา สื่อมวลชน และประชาชนโดยทั่วไปในยุคนี้ เราอาจ เรียกได้ว่าเป็นทิศทางการเมืองที่เผยแพร่อย่าง "การเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง" ทั้งนี้เนื่องจากแนวความคิด ตัว องค์กร ผู้ศึกษาเผยแพร่มีลักษณะที่แตกต่าง-ต่อต้านสภาพสังคมเดิมของไทย มุ่งเสนอแนวทาง เลือกใหม่ ๆ ให้แก่สังคมไทย ซึ่งงานศึกษาส่วนนี้จะมุ่งเสนอประเด็นปัญหาต่าง ๆ อันเกี่ยวกับ กระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงคือ สาเหตุ-ปัจจัยการก่อตัว แนวความคิด และปฏิบัติการเผยแพร่ทางการเมืองดังนี้

2.1 การก่อตัวของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง พัฒนาการของความคิดทางการเมืองในแต่ละสังคม มีพื้นฐานที่แตกต่างกันทั้งจากเงื่อนไขในแต่ละบริบท สภาพกาลเวลา และจากประสบการณ์การเรียนรู้ของแต่ละบุคคล แต่ละกลุ่มอีกด้วย ในสภาพการณ์ของสังคมไทย หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ที่กลุ่มผู้ปกครองจำต้องยกเลิกพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2476 ในปี พ.ศ. 2489 ตามแรงกดดันจากประเทศมหาอำนาจเพื่อเข้าร่วมในองค์การสหประชาชาติ ผลที่ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้คือ การปรากฏขึ้นของบรรดาปัญญาชน สื่อมวลชน นักการเมืองที่ นิยมแนวความคิดแบบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ และการเคลื่อนไหว-จัดตั้งของพรรคคอมมิวนิสต์ไทย มีการตีพิมพ์เอกสาร หนังสือ สิ่งพิมพ์ของฝ่ายก้าวหน้า-สังคมนิยม ทั้งในรูปแบบนวนิยาย บทความ ตำรา ฤทธิการเมืองของกลุ่มนี้เผยแพร่อย่างกว้างขวาง ซึ่งการพยายามเผยแพร่แนวความคิด

ทางการเมืองแนวทงสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ในช่วงเวลานี้ นับเป็นครั้งแรกที่ได้เผยแพร่สู่มวลชนวงกว้าง จากเดิมที่เป็นการศึกษาในกลุ่มเล็ก ๆ หรือในกลุ่มชนชั้นสูงจำนวนน้อยเท่านั้น ในส่วนต่อไปจะจำแนกศึกษาสาเหตุ บริบทและการก่อตัวของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง มีความโดยละเอียดดังนี้

2.1.1 การยกเลิกพระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พุทธศักราช 2476 และอิทธิพลการเคลื่อนไหวของฝ่ายคอมมิวนิสต์ ในทางกฎหมายแล้ว การยกเลิกพระราชบัญญัตินี้ไม่ได้ช่วยให้เครื่องมือในการปราบปรามฝ่ายคอมมิวนิสต์ของฝ่ายรัฐบาลต้องลดน้อยลงไปแต่อย่างใด ในทางตรงข้ามรัฐบาลกลับผลักดันให้มีการใช้กฎหมาย มาตรการอื่น ๆ ในการป้องกัน และปราบปรามคอมมิวนิสต์มากยิ่งขึ้น เช่นสงครามจิตวิทยา จัดตั้งคณะกรรมการ หน่วยงานต่าง ๆ เพื่อตอบโต้ฝ่ายคอมมิวนิสต์ การใช้ประโยชน์จากพระราชบัญญัติการนิมน์ ฯลฯ ซึ่งจะนำมาศึกษารายละเอียดในบทต่อไป หากแต่ในทางการเมืองแล้ว ฝ่ายรัฐบาลรู้สึกว่าจะต้องถูกภัยคอมมิวนิสต์คุกคามอย่างหนัก และไม่สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการปราบปรามฝ่ายตรงข้ามได้ จนกระทั่งต้องหาทางออกกฎหมายฉบับใหม่ขึ้นมาในปี 2495 นอกจากนี้โดยทางปฏิบัติแล้ว การเคลื่อนไหวของฝ่ายคอมมิวนิสต์มักเป็นเรื่องที่กระทำในลักษณะ "ปิดลับ" ทั้งในองค์กรจัดตั้งภายในของฝ่ายคอมมิวนิสต์ และต่อสาธารณชน ดังนั้นการจำกัด ปราบปรามการเคลื่อนไหวของฝ่ายคอมมิวนิสต์โดยอาศัยมาตรการทางกฎหมายจะเป็นประโยชน์ก็ต่อเมื่อสามารถจับกุมผู้ต้องสงสัยได้ จะอย่างไรก็ตาม สำหรับบางกลุ่มแล้ว การยกเลิกกฎหมายนี้ทำให้การเคลื่อนไหวสะดวกยิ่งขึ้น (สุริยมรุঞ্জเจริญ 2526: 122)

เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของการเรียนรู้ทางการเมืองแล้ว การบังคับใช้พระราชบัญญัติที่ว่าด้วยคอมมิวนิสต์นั้น ทำให้การศึกษาเผยแพร่แนวคิด ทฤษฎีการเมืองแบบมาร์กซิสต์ต่อสาธารณะแทบไม่อาจเป็นไปได้ เมื่อ "การกีดกันจากเบื้องสูง" (สุภา ศิริมานนท์ 2517: 7) ส่วนหนึ่งได้หมดไปตามการยกเลิก พ.ร.บ.คอมมิวนิสต์แล้ว แต่ผลจากการขาดการเรียนรู้ ขาดสถาบัน และผู้ที่ "ขลังวิชา" ที่จะเผยแพร่ การศึกษาแนวคิดแบบมาร์กซิสต์-เหมาอิสต์ ในยุคนี้จึงต้องอาศัยหนังสือตำรา การแปลตำรา และบทความจากภายนอกเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม สภาพการกีดกันการศึกษาแนวความคิดเหล่านี้ยังมีได้หมดสิ้นไป ฝ่ายผู้ปกครองยังคงใช้มาตรการต่าง ๆ ที่มีอยู่สกัดกั้นการเผยแพร่ตลอดเวลา ทำให้การศึกษา-ประยุกต์นำมาอธิบายสภาพการณ์สังคมไทยไม่อาจทำได้โดยเปิดเผย การศึกษาแนวความคิดทางการเมืองแบบสังคมนิยม-มาร์กซิสต์-เลนินนิสต์-เหมาอิสต์ ภายใต้เงื่อนไขที่จำกัดของสังคมไทยจึงเปรียบเสมือนการเริ่มต้นจากศูนย์ที่เดียว ซึ่งส่งผลต่อพัฒนาการกระแสความคิดทางการเมืองแบบสังคมนิยม มาร์กซิสต์หลายประการ ดังจะได้ศึกษาต่อไป

สำหรับขบวนการคอมมิวนิสต์ซึ่งโดยภารกิจจำเป็นจะต้องเผยแพร่ความคิด อุดมการแบบ มาร์กซิสม์-เหมาอิสม์ เพื่อแสวงหาผู้เข้าร่วมสนับสนุนในวงกว้าง และเพื่อเป้าหมายอื่น ๆ นั้น ในช่วงหลังจากยกเลิกกฎหมายคอมมิวนิสต์แล้ว ก็เริ่มวางรากฐานในการเผยแพร่แนวความคิดเหล่านี้ โดยการจัดตั้งสำนักพิมพ์มหาชน ออกหนังสือพิมพ์ มหาชน* ทางใหม่ และชนชั้นกรรมาชีพ เพื่อเผยแพร่ข่าวสารและความคิดทางการเมือง นิตยสารมหาชนซึ่งกำหนดออกรายสัปดาห์เป็นแหล่งข่าวสาร ข้อมูลเกี่ยวกับกิจกรรมของฝ่ายคอมมิวนิสต์ ขบวนการกรรมากร และโฆษณาหนังสือแนวนี ในช่วงเดือนเมษายน 2494 ก็ได้มีการโฆษณา นิตยสารรายเดือนทางใหม่ ที่เพิ่งจะเริ่มกำหนดออกจำหน่าย (การเมืองรายสัปดาห์ 2494: ไม่ปรากฏเลขหน้า) ส่วนสำนักพิมพ์ยุคใหม่ ก็มีโฆษณาว่าได้พิมพ์ "หนังสือชุดสังคมนิยม" ออกจำหน่าย คือ รัฐธรรมนูญของสหภาพสาธารณรัฐโซเวียตลิสต์โซเวียต แปลโดยนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ หนังสือ ลัทธิคอมมิวนิสต์และลัทธิสังคมนิยม สังคมนายทุน - หลักเศรษฐศาสตร์การเมืองเบื้องต้น (มหาชน 2490: ไม่ปรากฏเลขหน้า) นอกจากนี้ยังได้ตีพิมพ์หนังสือเล่มในโอกาสต่าง ๆ อีกด้วย กล่าวโดยเฉพาะช่วงที่งานศึกษานี้ครอบคลุมถึง มีการตีพิมพ์งานเขียนต่าง ๆ ออกมาอย่างมากมายนับตั้งแต่ชีวิตคน ภัยของชาติไทย ไทยกิ่งเมืองขึ้น ทางออกของไทย วิวัฒนาการของสังคมนิยม เพื่อให้การเรียนรู้และฝึกหัดวิเคราะห์สภาพสังคมไทยตามแนวทางในหนังสือนั้น ๆ แก่ผู้ที่มีความสมัครใจจะเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ (บรรลือ เรื่องตระกูล 2502: 107-112) นอกนั้นก็ยังมีหนังสือที่พิมพ์ขึ้นโดยมีเป้าหมายเฉพาะ เช่น ในช่วงที่รณรงค์เรียกร้องสันติภาพ ได้มีการตีพิมพ์หนังสือสนับสนุนความเคลื่อนไหวนี้ออกมาหลายเล่มเช่น นิทภัยสันติภาพ ทุตสันติ (ศาลาอาญา บัญชีพยานโจทก์ อันดับ 460 10 มีนาคม 2496) สาส์นสันติภาพ (บรรลือ เรื่องตระกูล 2502: 111) เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการตีพิมพ์โฆษณาหนังสือ นิตยสาร เผยแพร่ลัทธิอุดมการมาร์กซิสม์อย่างเปิดเผย เช่น โฆษณา New Times ว่าเป็นหนังสือพิมพ์การเมืองรายสัปดาห์ที่แพร่หลายที่สุด พิมพ์ที่กรุงมอสโคว์ โซเวียต Soviet Literature เป็นหนังสือรายเดือนที่รวมวรรณกรรมและศิลปกรรมของโซเวียต และ The China Weekly Review และ China Digest ว่าแพร่หลายที่สุดใน

*หนังสือพิมพ์มหาชนก่อตั้งขึ้นในช่วงระหว่างหรือปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้ปฏิบัติงานที่สำคัญในระยะแรกได้แก่นายวิโรจน์ อ่ำไพ "เจ้าของ" หนังสือพิมพ์มหาชน นายศักดิ์ สุภาเกษม ในฐานะบรรณาธิการหนังสือพิมพ์มหาชน เจริญ วรรณงาม และอุดม ศรีสุวรรณ ในฐานะผู้สื่อข่าว นายเต็ม ศิลาวรรณเป็นผู้จัดการหนังสือพิมพ์ (มหาชน 2490: ไม่ปรากฏเลขหน้า; พ. เมืองชมพู 2529: 6, 23)

ประเทศจีน เป็นต้น (มหาชน 2490: ไม่ปรากฏเลขหน้า) ร้านหนังสือหลายแห่งในพระนคร ก็มีการสั่งซื้อหนังสือผลงานทฤษฎีมาร์กซิสม์ เลนิน เหมา เจ๋อตุงเข้ามาจำหน่ายจำนวนมาก เช่น ร้านข้าวเหนียว บุคส์ไตร์ มีหนังสือ The Structure of the Communist Party of the Soviet Union; Lenin's Selected Works; Marx-Engles' Selected Works; Strategic Problems of China's Revolutionary War เป็นต้น หนังสือ ตำราและเอกสารเหล่านี้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินงานทางการเมืองของพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย และแนวร่วมอื่น ๆ เช่นองค์การไทยกู้ชาติ ขบวนการกรรมกร ขบวนการสันติภาพ เป็นต้น

การเคลื่อนไหวก่อตัวของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลมาจากอิทธิพลการจัดตั้งของขบวนการคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยมีลักษณะพิเศษบางประการ ซึ่งในขั้นต้นนี้จะตั้งเป็นข้อสังเกตบางประเด็นก่อนที่จะเข้าสู่การศึกษาโดยละเอียดในส่วนตัวต่อไป กล่าวคือ เป็นการก่อตัวของกระแสที่มุ่งหวังผลในการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเป็นสำคัญ การเผยแพร่ให้การเรียนรู้ทางความคิดอุดมการมาร์กซิสม์-เหมาอิสม์เป็นไปโดยมีเครื่องมือที่ทางฝ่ายคอมมิวนิสต์จัดเตรียมไว้เฉพาะ คือหนังสือเล่มต่าง ๆ ดังกล่าว และเอกสารอื่น ๆ ประกอบกับวิธีการกล่อมเกล้าให้การเรียนรู้ที่เฉพาะตัวของฝ่ายคอมมิวนิสต์เองซึ่งมีลักษณะครอบงำทางความคิดสูง จึงมีแนวโน้มที่จะทำให้ผู้ที่ได้รับอิทธิพลของฝ่ายคอมมิวนิสต์พัฒนาความคิดไปในกระแสเดียวกัน ที่สำคัญคือแนวการวิเคราะห์สังคมไทยแบบ "กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" ซึ่งพยายามปลุกฝังทรรศนะความรู้ ความเชื่อเกี่ยวกับวิวัฒนาการของสังคม 6 ยุค คือยุคคอมมิวนิสต์ บรรพกาล ยุคทาส ยุคศักดินา ยุคสังคมนิยม และยุคคอมมิวนิสต์ โดยนำมาใช้วิเคราะห์สภาพสังคมไทยว่าเป็นกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา เพราะเศรษฐกิจของประเทศไทยตกอยู่ใต้อิทธิพลจักรวรรดินิยม สภาพการณ์ทหารและการเมืองก็ตกอยู่ใต้อิทธิพลจักรวรรดินิยม ที่เรียกว่ากึ่งศักดินาก็เพราะอำนาจการปกครองยังอยู่ในมือของเจ้าของที่ดิน ไม่อยู่ในมือของประชาชน และให้ความเข้าใจเกี่ยวกับสงครามเย็นว่า ค่ายค่าสงครามหรือเสรีประชาธิปไตยมีสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ กับค่ายสันติภาพหรือค่ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งมีประเทศรัสเซียเป็นผู้นำ โดยถือนโยบายสันติภาพปลดปล่อยเมืองขึ้นให้เป็นเอกราช และปลดปล่อยประชาชนให้มีประชาธิปไตยสมบูรณ์ อยู่ดีกินดีและมีสันติภาพถาวร (บรรลือ เรื่องตระกูล 2502: 107-108; เดชา รัตตโยธิน 2522; อรุณย์ พรหมชมพู 2522) นอกจากนี้พื้นฐานทางความคิดของขบวนการคอมมิวนิสต์ไทยดังปรากฏในผลงานและการเคลื่อนไหวเหล่านี้ยังเป็นผลมาจากอิทธิพลจากภายนอกอีกด้วย กล่าวคือ ขบวนการคอมมิวนิสต์ไทยมีพัฒนาการมาจากการจัดตั้งของพรรคคอมมิวนิสต์จีน และเวียดนามในประเทศไทยเป็นสำคัญ (จินดา ดวงจินดา 2517: 1-11; ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์ 2522: 258-274; Flood 1977) การเคลื่อนไหวจึงมักเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงในจีนเป็นหลัก การรับอิทธิพลความคิดและทางการเมืองเหล่านี้เห็นได้อย่างชัดเจนในงานเขียนต่าง ๆ

และจากการส่งผู้ปฏิบัติงานไปศึกษาอบรมที่ประเทศจีนเป็นระยะ ๆ ซึ่งมีผลต่อการก่อตัวของกระแสความคิดฝ่ายเปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก

2.1.2 อิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงในประเทศจีน การเปลี่ยนแปลงในประเทศจีนในช่วงต้นทศวรรษ 2490 จนกระทั่งพรรคคอมมิวนิสต์จีนสามารถสถาปนาระบอบใหม่ได้ในปี 2492 ดังศึกษาไว้แล้วนั้น กระตุ้นให้เกิดความสนใจตื่นตัวในกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก มีการตีพิมพ์เผยแพร่งานศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในประเทศจีน ผลของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนการศึกษาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของจีนกับไทยหลายประการ

ในช่วงตั้งแต่กลางปี 2492 ก่อนที่พรรคคอมมิวนิสต์จีนจะรุกได้ชัยชนะเหนือฝ่ายรัฐบาลก๊กมินตั๋ง นิตยสาร อักษรสาส์น ได้ตีพิมพ์บทความเกี่ยวกับสถานการณ์ในประเทศจีนออกมาสองเรื่องด้วยกัน คือบทความเรื่อง "สงครามกลางเมืองในจีนปัจจุบัน คือสะพานปฏิวัติของระบบสังคมนิยม" แปลโดยเสนาะ ธรรมเสถียร (2492: 9-12) และ "ระบอบของการประชาธิปไตยของประชาชน" ซึ่งแปลจากสุนทรพจน์ของเหมา เจ๋อตุง ที่กล่าวไว้ในโอกาสวันฉลองครบรอบปีที่ 28 ของพรรคคอมมิวนิสต์จีนเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2492 โดยกุหลาบ สายประดิษฐ์ (2492: 8-14) ภายหลังจากมีการนำบทความจากนิตยสาร People's Chaina มาแปล ในชื่อเรื่อง "เหตุใดชนชั้นนายทุนแห่งชาติของจีนจึงร่วมแนวปฏิวัติ" มาตีพิมพ์ใน อักษรสาส์น ฉบับเดือนพฤษภาคม (2493: 11-19) เพื่อประเมินบทบาทของชนชั้นนายทุนในแนวร่วมการปฏิวัติ

เรื่องราวเกี่ยวกับจีนใหม่ มีการนำมาศึกษาวิเคราะห์อีกหลายเรื่องด้วยกัน ทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้องกับขบวนการ 4 พฤษภาคม (ทำนุ นวยุค 2493 ก: 7-17, ข: 25-32) ศิลปะ-วรรณคดี (กาวโมโยะ 2493: 51-63; ส.ว.พ. 2493: 81-83) แต่เรื่องที่เด่นและสนใจกันมากที่สุดคือเกี่ยวกับ "ประชาธิปไตยแผนใหม่" หรือที่เรียกกันว่า "ระบอบประชาธิปไตยของประชาชน" ซึ่งเป็นระบอบที่มีลักษณะ "เป็นประหนึ่งสะพานเชื่อมระหว่างการดำเนินไปสู่ระบบโซเชลลิสม์ของบรรดาประเทศที่อยู่ในฐานะกึ่งเมืองขึ้นและล่าหลังทั้งหลาย" (สุภา ศิริมานนท์ 2517: 6) โดยเริ่มมีลงตีพิมพ์ประปรายในนิตยสาร อักษรสาส์น ตั้งแต่ตุลาคม 2493 แล้ว คือบทความแปลขนาดยาวเรื่อง "ประชาธิปไตยแผนใหม่คืออะไร" (เทา ต้า ยง 2493: 34-62)

ในเดือนเมษายน 2494 ซึ่งเป็นช่วงที่กำลังมีความตื่นตัวทางการเมืองในประเทศโดยผลของการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ และการเผยแพร่แนวความคิดทางการเมืองอื่น ๆ มากมายพอแล้ว อักษรสาส์น ได้นำความเรียงขนาดยาวเรื่อง "เศรษฐกิจในระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่" ซึ่งเขียนโดยศาสตราจารย์ เล็น จี๋ หยวน แปลโดย ส.ว.พ. มาตีพิมพ์ติดต่อกันมาเป็นเวลา

เกือบ 1 ปี ในความนำฉบับรวมเล่มปี 2494 ส.ว.พ. ผู้แปลได้กล่าวถึงสาเหตุของการเลือกแปลความเรียงนี้ว่า

ที่ข้าพเจ้าแปลและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ก็เพราะเห็นว่า ทุกวันนี้ยังมีคนเป็นจำนวนมากที่ไม่เข้าใจในปัญหาระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ ซึ่งเป็นลัทธิเศรษฐกิจแขนงหนึ่งที่กำลังนำออกใช้อย่างได้ผลในประเทศจีนใหม่และกลุ่มประเทศยุโรปอาคเนย์ และทั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงของเมืองเรา ก็ยังมีได้นำลัทธิเศรษฐกิจนี้เข้าสู่หลักสูตรการศึกษา . . . การศึกษาระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ในทางเศรษฐกิจ จึงเท่ากับเป็นการศึกษาเนื้อแท้ของระบอบนี้ทั้งระบอบ (เส้น จ้อ หย่วน 2517: 12-13)

จากความนำนี้ได้สะท้อนให้เห็นปัญหาบางประการเกี่ยวกับการก่อตัวของกระแสความคิดฝ่ายเปลี่ยนแปลง นอกเหนือจากปัญหาการศึกษาในสถาบันเดิมดังได้กล่าวไว้แล้ว จะเห็นได้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่คงเริ่มเผยแพร่เข้ามาสู่สังคมไทยในช่องทางใดช่องทางหนึ่งแล้ว โดยเฉพาะแนวความคิดที่มีที่มาจากประสบการณ์ในสังคมจีน และคงมีปัญหาลักลั่นบางประการเกี่ยวกับการศึกษาหาความเข้าใจ ทั้งนี้เนื่องจากว่ามีกลุ่ม-ขบวนการที่สนใจและพยายามจะนำไปใช้อธิบายในสภาพการณ์ของสังคมไทยก็เป็นได้

ความคิดเกี่ยวกับ "ระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่" ที่เป็นการศึกษาจากประสบการณ์ของจีนนั้นมีอิทธิพลอย่างมากต่อขบวนการคอมมิวนิสต์ในประเทศไทย ดังมีปรากฏในหนังสือแถลงการณ์พรรคคอมมิวนิสต์ไทย หนังสือชุมนุมเอกสารพรรคคอมมิวนิสต์ไทย มติเกี่ยวกับการสรุปรงานในปี 2492 และแนวปฏิบัติในปี 2493 ระเบียบการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย และในระเบียบการขององค์การไทยกู้ชาติ "ระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่" เป็นเสมือนจุดมุ่งหมายในการต่อสู้ของพรรคคอมมิวนิสต์* ซึ่งก็เช่นเดียวกับที่มีอิทธิพลต่อขบวนการกู้ชาติที่กำลังเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลชุดจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการเสนอแนวทาง "ประชาธิปไตยแผนใหม่" ดังปรากฏเป็นเอกสารชื่อเดียวกันนี้ (สุนจน์ ด้านตระกูล 2522: 36-42; 2529: 165-203) ให้เป็นทางเลือกใหม่ของสังคมไทยด้วยเช่นกัน

การเปลี่ยนแปลงในจีนจึงส่งผลสะท้อนต่อการศึกษาแนวความคิดทางการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย สำหรับปัญญาชนบางกลุ่ม ประสบการณ์ของสังคมจีนเป็นสิ่งที่กระหาย

*อ้างถึงในคำแถลงเจ้าพนักงานอัยการ ต่อศาลอาญา คดีหมายเลขดำที่ 158, 168, 202/2496 วันที่ 17 ธันวาคม 2496. หน้า 3-4.

ใคร่เรียนรู้ ในขณะที่บางกลุ่มถือเป็นเสมือนตัวอย่างของทฤษฎีวิวัฒนาการของสังคมเชิงเส้นตรง ที่สังคมไทยซึ่งเชื่อกันว่ามีลักษณะการเช่นเดียวกับสังคมจีน (กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา) ควรดำเนินรอยตาม ซึ่งเมื่อมาถึงจุดนี้ ก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ากลุ่มกระแสการเมื่อฝ่ายเปลี่ยนแปลงนั้นมีความแตกต่างหลากหลายทั้งในแง่ความคิด การกระทำ และเป้าหมายผลประโยชน์ เช่นเดียวกับกลุ่มการเมืองกระแสหลัก ความแตกต่างเหล่านี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนในบทต่อไป

2.1.3 การเผยแพร่ทฤษฎีมาร์กซิสต์-ปรัชญาสังคมนิยม ในขณะที่อิทธิพลของขบวนการคอมมิวนิสต์ไทยและการเปลี่ยนแปลงในจีน ส่งผลให้มีการรับเอาแนวความคิดของ เหมา เจ๋อ ตุง และแนวทาง "กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" เข้ามาใช้อธิบายปรากฏการณ์ของสังคมไทย กระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงยังพยายามแสวงหาทางเลือก-แนวความคิด-อุดมการณ์ใหม่ ๆ ที่จะช่วยในการวิเคราะห์ อธิบายสภาพการณ์ของสังคมไทยในทิศทาง แง่มุมอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา ที่สำคัญคือ การปูพื้นฐานของทฤษฎีมาร์กซิสต์ คือปรัชญาวัตถุนิยมวิภาษ และเศรษฐศาสตร์การเมือง

งานศึกษาปรัชญาสังคมนิยมในยุคนี้ มีงานเขียนเป็นหนังสือเล่มคือวิวัฒนาการของสังคม โดยเดชา รัตตโยธิน ซึ่งตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์มหาชน ในงานชิ้นนี้ผู้เขียน ได้แบ่งสังคมออกเป็น 5 ยุค คือสังคมคอมมิวนิสต์บุพกาล สังคมทาส สังคมศักดินา สังคมทุนนิยม และสังคมคอมมิวนิสต์ งานเขียนอื่น ๆ นอกจากนี้เป็นงานเขียนบทความปรัชญาสังคมนิยมที่ตีพิมพ์ในนิตยสาร อักษรสาส์น โดยงานเขียนชิ้นบุกเบิกคือ งานแปลและเรียบเรียงปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสต์จากคำบรรยายของ Emile Burns โดยกุหลาบ สายประดิษฐ์* งานเขียนอธิบายหลัก "วิภาษวิธี" และความขัดแย้ง

*กุหลาบ สายประดิษฐ์ (2448-2517) เกิดที่กรุงเทพฯ ศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนวัดหัวลำโพง และโรงเรียนวัดเทพศิรินทร์จนจบชั้นมัธยมแปด เริ่มทำงานหนังสือพิมพ์และเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ ในปี 2472 ก่อตั้งคณะสุภาพบุรุษ ซึ่งเป็นที่รวมของนักหนังสือพิมพ์ นักเขียนรุ่นหนุ่มแห่งยุค หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชาติ ซึ่งมีหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ทรงเป็นเจ้าของ ปี 2479 ไปดูงานหนังสือพิมพ์ที่ประเทศญี่ปุ่น กลับมาก่อตั้งหนังสือพิมพ์สุภาพบุรุษ ระหว่างปี 2487-2489 ดำรงตำแหน่งนายกสมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย 2 สมัยซ้อน ปี 2490-2491 ศึกษาวิชาการเมือง ณ มหาวิทยาลัยเมลเบิร์น ออสเตรเลีย ปี 2492 เปิดสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ และเป็นนักเขียนอิสระให้แก่หนังสือพิมพ์ นิตยสารหลายฉบับ ภายหลังเมื่อพ้นโทษคดีกบฏสันติภาพในปี 2500 ได้รับเชิญไปสหภาพโซเวียต และจีน เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก่อการปฏิวัติในปี 2501 จึงพำนักอยู่ที่จีน ตราบจนกระทั่งถึงแก่กรรม

ระหว่างชนชั้นในสังคมทุนนิยมตามแนวมาร์กซิสม์อย่างชัดเจน ตีพิมพ์ตั้งแต่ฉบับมิถุนายน 2493 ถึง มกราคม 2494 ในช่วงเดียวกันนี้ กับตันสมุท (สมัคร บูราวาค) ก็ได้แปลงานเขียนของสตาลิน เรื่อง "ลัทธิสังคมนิยมแบบไดอเล็คติค" ตีพิมพ์ในอักษรสาส์น ฉบับพฤศจิกายน 2493 - กุมภาพันธ์ 2494 โดยมีคำอธิบาย "ความรู้ทางปรัชญาประกอบการอ่านลัทธิสังคมนิยม" (กับตันสมุท 2493: 59-66) เพื่อเป็นพื้นฐานการศึกษา "ลัทธิสังคมนิยมแบบไดอเล็คติค" เมื่อกับตันสมุทเขียนจบแล้ว ก็ต่อยอด บทความเรื่อง "มิติวิเคราะห์วิทยานิพนธ์ไดอเล็คติคของสตาลิน" (กับตันสมุท 2494: 85-97) นอกจากนี้ก็มี งานเขียนของ อักษร ธรรมสาส์น (สุภา ศิริमानนท์) ซึ่งเป็นการเรียบเรียงงานของสตาลิน เรื่องนี้อีกครั้งหนึ่งในบทความเรื่อง "ลัทธิวัตถุนิยมคติของสำนักต่าง ๆ" งานที่มีความสำคัญในกระแสความคิดทางการเมืองไทยในช่วงนี้อีกชิ้นหนึ่งก็คือ "อนาธิปไตยหรือสังคมนิยม" ป. ปวโรหิต (เสนาะ พาณิชย์เจริญ) แปลมาจากต้นฉบับภาษาอังกฤษของโจเซฟ สตาลิน ตีพิมพ์ตั้งแต่เดือนสิงหาคม 2494 เป็นต้นมา ความสำคัญของงานนี้นั้นน่าจะเพื่อเป็นการสกัดกระแสความคิดแบบอนาธิปไตย (anarchy) ในช่วงนั้น (สุภา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์)

เกี่ยวกับการศึกษาเศรษฐศาสตร์มาร์กซิสม์ในยุคนี้ มีผลงานที่สำคัญที่สุดคือ คำบรรยายแคปิตลลิสม์ : บทวิเคราะห์ระบบสังคมเศรษฐกิจอเมริกัน อันเป็นการเรียบเรียงจากคำบรรยายของสุภา ศิริमानนท์ ต่อนักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ภาคฤดูร้อน ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์-เดือนมีนาคม 2494 การบรรยายในสถาบันการศึกษาชั้นสูงเช่นนี้ นับได้ว่าเป็นความก้าวหน้าของการศึกษาเศรษฐศาสตร์สมัยนั้น สุภา ศิริमानนท์ มีความเชื่อมั่นว่า "การพิจารณาถึงระบบเศรษฐกิจแคปิตลลิสม์จะช่วยให้เรามองเห็นได้ถนัดทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะช่วยให้เข้าใจหลักข้อคิดของมนุษย์เราได้อย่างตระหนักทั้งในทางเศรษฐศาสตร์และทั้งในทางลัทธิเศรษฐกิจ" (สุภา ศิริमानนท์ 2529: 8) ท้ายที่สุดในช่วงก่อนที่นิตยสารอักษรสาส์น จะต้องปิดตัวเองลงเนื่องจากกรณีกบฏสันติภาพ สุภา ศิริमानนท์ ได้เขียนบทความขนาดยาวอีกสองเรื่อง คือ "ในที่สุดโซซลลิสม์จะต้องชนะ, อย่าสงสัยเลย" และ "โลกก้าวรุดหน้าไปสู่โซซลลิสม์" ซึ่งแสดงถึงความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้าว่าพัฒนาการทางสังคมเศรษฐกิจจะต้องมุ่งสู่ระบบสังคมนิยมอย่างแน่นอน (สุภา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์)

ความพยายามในการเผยแพร่และสนับสนุนงานเขียนเกี่ยวกับปรัชญาและเศรษฐศาสตร์มาร์กซิสม์ของสุภา ศิริमानนท์ในนิตยสารอักษรสาส์น ตลอดจนการปลีกเวลาไปบรรยายแก่นักศึกษาภายนอกนั้น ล้วนอยู่บนพื้นฐานที่จะให้ผู้อ่านและนักศึกษาถกคิดในประเด็นปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน มิใช่การชักจูงครอบงำทางความคิดอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งนี้เพราะมิใช่ความรู้และความคิดชนิดสำเร็จรูป (สุภา ศิริमानนท์ 2529: 24) ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบอย่างเห็นได้ชัดกับกระแสที่มาจากฝ่ายคอมมิวนิสต์และอิทธิพลจากจีนที่มีการประยุกต์อธิบายและแฝงจุดมุ่งหมายอย่างเด่นชัด

2.1.4 ศิลปะ วรรณกรรม และวรรณคดีวิจารณ์ พื้นฐานความคิดความเชื่อและอุดมการณ์แบบมาร์กซิสม์ที่เผยแพร่อย่างกว้างขวางในขณะนั้น โดยเฉพาะที่มาจากนิตยสาร อักษรสาส์น นั้น อาจกล่าวได้ว่ามุ่งไปสู่กลุ่มเป้าหมายในระดับที่มีพื้นฐานการศึกษาสูงพอสมควร ในแง่หนึ่งเป็นได้ทั้งข้อดี และข้อจำกัดของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง กล่าวคือเป็นการวางพื้นฐานทางความคิดที่ลุ่มลึกแก่ผู้ซึ่งจะเป็นผู้นำของกระแสนี้ แต่ในอีกแง่หนึ่งทำให้ไม่สามารถสื่อสารกับมวลชนรอบนอกที่ยังขาดพื้นฐานทางการศึกษาได้ นอกจากนี้ยอดการตีพิมพ์ของนิตยสารดังกล่าวก็ไม่จัดว่ามากนักคือประมาณ 1,200 เล่ม/เดือน (จินดา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์) อย่างไรก็ตาม พื้นฐานความคิดทฤษฎีสังคมนิยม โลกทัศน์ และค่านิยมที่มุ่งอำนวยความสะดวกให้แก่สังคมในช่วงนี้ได้ประกอบกันเป็นผลงานที่สร้างกระแสความตื่นตัวทางการเมืองในอีกมิติหนึ่ง คือวรรณกรรมประเภท "เพื่อชีวิต เพื่อประชาชน" ซึ่งอาจจำแนกได้เป็นสองประเภทคือนวนิยาย-เรื่องสั้น และกวีนิพนธ์

วรรณกรรมประเภทนวนิยาย เรื่องสั้น ที่มุ่งวิจารณ์และสะท้อนสภาพสังคมไทยในยุคนี้มีลักษณะเด่นที่สำคัญ คือพยายามให้ภาพของสังคมไทย ทั้งที่เป็นเรื่องราวของชนส่วนใหญ่ผู้ยากไร้ เรื่องราวของชนส่วนน้อยที่มีฐานะความเป็นอยู่ดี พร้อมทั้งให้ผู้อ่านตระหนักศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมให้ดีขึ้น โดยการร่วมมือกัน ผลงานเหล่านี้ส่วนมากเป็นของนักหนังสือพิมพ์ซึ่งมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดี แต่เนื่องจากรายได้ในวิชาชีพนักหนังสือพิมพ์นั้นไม่มากนัก นักหนังสือพิมพ์บางคนก็มีพื้นฐานมาจากอาชีพนักเขียนมาก่อน เมื่อมาทำข่าว เขียนบทวิจารณ์ในหนังสือพิมพ์แล้วก็ยังคงผลงานเขียนนวนิยายและเรื่องสั้นเอาไว้ด้วย ในปัจจุบันอาจจะรู้จักนักหนังสือพิมพ์เหล่านั้นในฐานะนักเขียนมากกว่านักหนังสือพิมพ์ เช่นศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์ (เสนีย์ เสาวพงศ์) อิศรา อมันตกุล และกุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) เป็นต้น ผลงานที่เด่นและสำคัญมีอยู่มากมายคือ ผลงานของศรีบูรพา* ซึ่งลงตีพิมพ์ในนิตยสารทุกประเภทไม่ว่าจะเป็น เริงรมย์ เดลิเมลวันจันทร์

*ที่เป็นนวนิยายในช่วงนี้คือ จนกว่าเราจะพบกันอีก (2493) เรื่องแปล เขาถูกบังคับ ให้เป็นโจร (กันยายน 2495) และเรื่องสั้นจำนวนมากเช่น "นักบุญจากขานตัน" (อักษรสาส์น, กรกฎาคม 2492) "มหาบุรุษของจันทิมา" (เริงรมย์, พฤศจิกายน 2492) "คนพวกนั้น" (สยามสมัย, มีนาคม 2493) "คำขานรับ" (เดลิเมลวันจันทร์, มิถุนายน 2493) "ประกายใหม่ในดวงตาของเขา" (เดลิเมลวันจันทร์, มิถุนายน 2493) "ขอแรงหน่อยเถอะ" (ปियมิตร, ตุลาคม 2493) และ "เขาตื่น" (ปियมิตร, ตุลาคม 2495) เป็นต้น โปรดอ่านใน ศรีบูรพา. จนกว่าเราจะพบกันอีก (กรุงเทพมหานคร: ชมรมหนังสือบัวแดง, 2519) รวมเรื่องสั้นรับใช้ชีวิตของศรีบูรพา (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2525)

อักษรสาส์น ปิยมิตร สยามสมัย ผลงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์ เหล่านี้เขียนขึ้นภายหลังกลับจากการไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลียในฐานะนักศึกษาวิชาการเมือง จึงได้สะท้อนชีวิต อุดมคติเพื่อประชาชน และความยุติธรรมในสังคมอย่างเด่นชัดกว่าในยุคก่อนทศวรรษ 2490 เมื่อพิจารณาจากงานเขียนเหล่านี้จะเห็นได้ว่าขาดช่วงไประยะหนึ่ง คือในช่วงปี 2494 ซึ่งเป็นช่วงที่กุหลาบ สายประดิษฐ์ลงไปปฏิบัติงานในขบวนการสันติภาพ และกลับมาอีกครั้งในเรื่องสั้น "เขาดิน" ก่อนที่จะถูกจับกุมในกรณีกบฏสันติภาพ เรื่องสั้นเรื่องนี้ ศรีบูรพาอาศัยตัวละครนอกเล่าทรรณะ และประสบการณ์ที่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกรรมรงค์เรียกร้องสันติภาพเอาไว้อย่างชัดเจน พร้อมกับเรียกร้องให้เข้าร่วมภารกิจนี้ (รวมเรื่องสั้นรับใช้ชีวิต 2525: 123-134)

ผลงานของอัคนี พลจันทร์ (ภายใต้นามปากกา กุสิด อินทุศักดิ์) ที่เป็นงานแปลชิ้นสำคัญคือ "พระเจ้าอยู่ที่ไหน?" (อักษรสาส์น, มีนาคม 2493) "อินทรี" (อักษรสาส์น, กรกฎาคม 2493) ซึ่งบรรณาธิการอักษรสาส์น มุ่งหวังว่า "จักเป็นแนวทางและเครื่องส่งเสริมกำลังน้ำใจให้ศิลปินสยามผู้รักคิตีก้าวหน้า ผู้ต้องการบรมคิตีของชาติมนุษย์มุ่งหน้าไปสู่รรคาอันแจรัสเรื่องไร" (รวมบทกวี เรื่องสั้น เรื่องแปลของนายผี 2519: 37) เรื่องสั้น "ล้มไป ฮาดี" (อักษรสาส์น, มิถุนายน 2492) "หมออะไร" (2492) นอกจากนี้มีผลงานเรื่องสั้นของอิศรา อมันตกุล* ในนิตยสารต่าง ๆ จำนวนมาก อิศรา อมันตกุล ได้แสดงจุดยืนในการเขียนหนังสือว่า "ข้าพเจ้าเป็นคนสามัญคนหนึ่ง ซึ่งหมายมั่นจะเขียนแต่เฉพาะเรื่องราวของประชาชน ความรู้สึก ความดีแรงแและ ความหวังจากประชาชนไปสู่อประชาชน เพราะประชาชนเท่านั้นที่เป็นผู้ที่กำลังต่อสู้ และกำลังทำงาน เพื่อสร้างเสรีภาพอันถูกต้องและศตวรรษแห่งสามัญชนขึ้นในระยนี้" (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2518: 6-7) เรื่องสั้นเหล่านี้ได้สะท้อนปัญหาทัศนคติเชิงลบของฝ่ายรัฐต่อคอมมิวนิสต์ ผู้ใช้แรงงาน และการกดขี่ ลิดรอนสิทธิ เสรีภาพของประชาชน ซึ่งอิศรา อมันตกุลได้อาศัยการสร้างตัวละครขึ้นมาวิพากษ์วิจารณ์โจมตีอย่างแนบเนียน

ส่วนงานกวีนิพนธ์นั้น นักคิด นักเขียนกลุ่มหนึ่งได้ใช้ภาษาอันงดงามวิพากษ์สภาพสังคม

* เช่น "ศตวรรษแห่งภราดรภาพ" (อักษรสาส์น, กันยายน 2493) "หยาดเหงื่อและความทรง" (สยามสมัย, สิงหาคม 2494) "เขาขอพบนายก รมต." (นิมฟ์ไทย, สิงหาคม 2494) "ไม่มีน้ำตาในการปฏิวัติ" (สยามสมัย) "ยุคทมิฬ" "เขาตะโกนหานายกรัฐมนตรี" ฯลฯ โปรดอ่านใน อิศรา อมันตกุล. ยุคทมิฬ (กรุงเทพมหานคร: มงคลการพิมพ์, 2518); อิศรา อมันตกุล. พระเจ้าคนละองค์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2518)

เสนอคำนิยมใหม่ ๆ รวมทั้งการโจมตีนโยบายของรัฐบาลในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะนโยบายต่างประเทศ ซึ่งเป็นการแสดงที่สอดคล้องประสานกับการเรียกร้องสันติภาพในช่วงนั้น กวีนิพนธ์เหล่านี้มักพิมพ์แพร่ในนิตยสาร หรือหนังสือพิมพ์ที่มีแนวทางการเคลื่อนไหวทำนองนี้อยู่แล้ว เช่น อักษรสาส์น การเมืองรายสัปดาห์ ธรรมจักร สยามสมัย เป็นต้น งานเขียนที่เด่นและมีชื่อเสียงในยุคนี้คืองานเขียนของทวีปวาร์ (ทวีป วรดิลก) * นายผี (อัศนี พลจันทร) ** ซึ่งมักลงประจำที่ อักษรสาส์น และ สยามสมัย เปลื้อง วรรณศรี *** ซึ่งลงประจำที่ การเมืองรายสัปดาห์ และ ภาสกร มหุดิถุภ ซึ่งตีพิมพ์ลงที่ ธรรมจักร เป็นต้น

เกี่ยวกับศิลปะ วรรณคดีวิจารณ์นั้น นิตยสาร อักษรสาส์น ได้บุกเบิกการศึกษาวិเคราะห์วรรณคดีและศิลปะอย่างมีหลักเกณฑ์เป็นครั้งแรก โดยมีสุภา ศิริमानนท์ **** ภายใต้นามปากกา "จิตติน ธรรมชาติ" อัศนี พลจันทร โดยนามปากกา "อินทรายุทธ" และ ส.ว.พ. ร่วมกันนำ

* งานของทวีปวาร์ที่มีชื่อเสียงคือ "สุขเพราะไพร่ฟ้าสุข สมบูรณ์" (พฤษภาคม 2492); "จากมืดมาสว่าง" (พฤษภาคม 2492); "ของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน" (สิงหาคม 2493); "ตื่นเกิด...สตรีไทย" (ธันวาคม 2493); "เสียงเกริกไกรของประชาชน มาแต่ไหน" (มกราคม 2494); "วัยครุฑของชีวิต" (มีนาคม 2495); "ความเป็นกลาง หรือความเป็นธรรม?" (มิถุนายน 2495) เป็นต้น

** งานของนายผี เช่น "สุข หรือ สงคราม" (กุมภาพันธ์ 2493); "ตัดศึกด้วยศึก" (มิถุนายน 2493); "คำกำไรเกินควร" (พฤศจิกายน 2494); "อีศาน" (เมษายน 2495); "ความเปลี่ยนแปลง" (2495) เป็นต้น

*** กวีนิพนธ์ของเปลื้อง วรรณศรี เช่น "มุ้งศรีอารยยุค" (สิงหาคม 2493); "ทำลายแล้วสร้าง" (กรกฎาคม 2495) เป็นต้น

**** โปรดอ่านผลงานของสุภา ศิริमानนท์ ช่วง พ.ศ. 2492-2495 ในส่วนที่ว่าด้วยศิลปะ ภาษาและหนังสือ นักเขียนไทย นักเขียนต่างประเทศ การวิพากษ์วิจารณ์วรรณกรรม วรรณกรรมวิพากษ์ และงานแปลวรรณกรรม ได้ในวรรณสาส์นสำนึก ความสำนึกในอิทธิพลสื่อสาส์นของหนังสือ: รวมข้อเขียนด้านวรรณกรรมของ สุภา ศิริमानนท์. 2 เล่ม (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2529)

วรรณกรรมที่มีชื่อเสียง ตลอดจนประวัตินักเขียนไทยและต่างประเทศมาวิเคราะห์วิจารณ์ ประกอบกับการให้การศึกษาหลักการวิพากษ์วิจารณ์วรรณกรรมมีผลงานออกมามากมายตลอดระยะเวลา 4 ปี กว่าที่นิตยสารอักษรสาส์น โลกแล่นอยู่ในโลกวรรณกรรมไทย งานเขียนเหล่านี้ช่วยยกระดับโลกทัศน์ของผู้อ่านเกี่ยวกับการศึกษาวิจารณ์วรรณกรรมต่าง ๆ และการอ่านงานวรรณกรรมอย่างรู้คุณค่าเหล่านี้ช่วยให้เห็นทรรศนะและจุดมุ่งหมายของงานวรรณกรรมต่าง ๆ ที่แพร่หลายในช่วงนั้นว่า เป็นไปเพื่ออะไร รับใช้ใคร ซึ่งประสานสอดคล้องกับทิศทางที่นิตยสารฉบับนี้ต้องการเสนอ

ทั้งนวนิยาย เรื่องสั้น และวรรณคดีวิพากษ์นี้ มีส่วนเสริมสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงอย่างมาก โดยสามารถเลือกสื่อสารกับผู้อ่านในระดับต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง และเข้าใจได้ง่ายในรูปแบบต่าง ๆ กัน งานเขียนเหล่านี้จึงเป็นตัวประสานระหว่างหลักการ ทฤษฎี และการประยุกต์อธิบายแนวความคิดทางการเมืองแบบสังคมนิยม เข้ากับโลกของจินตนาการ และความฝัน เมื่อร่วมกันไปสู่จุดมุ่งหมายในอุดมคติของผู้แสวงหาแนวทางการเปลี่ยนแปลงในสภาพสังคม-การเมืองไทย

2.1.5 ปฏิกริยาต่อนโยบาย-ปฏิบัติการของรัฐบาล งานศึกษาในส่วนที่ว่าด้วย "การเมืองไทยกระแสหลัก" ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า รัฐบาลชุดจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ต่อสู้ช่วงชิง และรักษาอำนาจทางการเมืองไว้ได้ในลักษณะอย่างไร มีผู้ให้คำอธิบายการเติบโตของแนวทางการศึกษาทฤษฎีมาร์กซิสต์และแนวคิดสังคมนิยมในยุคนี้โดยไม่ถูกฝ่ายรัฐบาลปราบปรามอย่างรุนแรงว่าอาจเป็นเพราะศัตรูของรัฐบาลยังคงเป็นกลุ่มผู้สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์มากกว่า ฝ่ายซ้าย (นภาพร อติวานิชยพงศ์ 2531: 16) คำอธิบายนี้มีส่วนถูกต้องอย่างมากทีเดียว โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากแง่มุมของ "การเมืองกระแสหลัก" กลุ่มการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้มีได้มีกำลังอาวุธ หรือครอบงำกลไกอำนาจรัฐแต่อย่างใด หากยังต้องตกอยู่ใต้กำลังอาวุธ และมาตรการกดดันจากกลไกอำนาจรัฐอีกด้วย แต่เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานทางความคิด-อุดมการณ์ของแต่ละกลุ่มแล้ว สิ่งที่กระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงกำลังเสนอและเรียกร้องนั้น ส่วนหนึ่งเป็นข้อเสนอที่ขัดแย้งกับพื้นฐานทางความคิดและผลประโยชน์ของชนชั้นนำในการเมืองกระแสหลัก ซึ่งก่อให้เกิดเป็นความเชื่อ-ทัศนคติเชิงลบที่ฝังรากลึกต่อความเคลื่อนไหวของอีกฝ่ายตลอดมา

ดังนั้นโดยพื้นฐานความเชื่อ ดังจะศึกษาในบทต่อไป แล้ว ประเทศไทยและชนชั้นนำในกลุ่มอำนาจนิยม อนุรักษนิยม-กษัตริย์นิยมเห็นว่าศัตรูที่แท้จริงคือ กลุ่มขบวนการสังคมนิยม-มาร์กซิสต์ นายปรีดี พนมยงค์และพลพรรคสหชีพที่ประกาศตัวอย่างเปิดเผยว่าต้องการนำนโยบายสังคมนิยมมาใช้ต้องตกอยู่ในฐานะอะไรในทางการเมืองไทยก็คงได้ทราบแล้วในส่วนก่อน ซึ่งจะไม่ขอนำขึ้นมากล่าวอีก ข้อสังเกตที่ไม่ควรละเลยคือ กระแสความคิดทางการเมืองแบบมาร์กซิสต์และสังคมนิยม

นั้น ก่อตัวขึ้นมาให้ประจักษ์ภายหลังการปราบปรามกลุ่มนายปรีดี พนมยงค์และผู้สนับสนุน มามีพลังสูงสุดในกรณีการเคลื่อนไหวเรียกร้องสันติภาพ จนกระทั่งถูกปราบปรามลงไปในที่สุด และในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ กลุ่มอำนาจนิยมยังไม่สามารถจัดการสถาปนาอำนาจของตนเองได้อย่างมั่นคง มีการทำทลายจากกลุ่มพลังอื่น ๆ เป็นระยะ ๆ จนกระทั่งภายหลังการรัฐประหาร 2494 แล้วนั้น เองที่จะสามารถยึดกุมกลไกอำนาจ-ปราบปรามของรัฐไว้ได้โดยเด็ดขาด [โดยคงความขัดแย้งภายในกลุ่มตนเองอยู่] ในช่วงสภาวะที่ตึงเครียดคู่แข่งกันอยู่นี้ กลุ่มอำนาจนิยมในนามรัฐบาลก็ได้ผลักดันนโยบาย มาตรการต่าง ๆ เพื่อรักษาสถานะทางอำนาจของตน ซึ่งส่งผลกระทบและก่อให้เกิดเป็นปฏิกริยาตื่นตัวตอบโต้ของกลุ่มการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงหลายประการ

กลุ่มแรกที่ตกเป็นเป้าการสะกดของรัฐบาลก็คือ สื่อมวลชน-หนังสือพิมพ์ รัฐบาลจอมพล แปลก พิบูลสงคราม ใช้มาตรการหลายประการในการควบคุมหนังสือพิมพ์ (สุวิมล รุ่งเจริญ 2526: 139-151) ได้แก่ มาตรการทางกฎหมาย โดยอาศัยอำนาจตามความในพระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2484 และกฎหมายที่เกี่ยวข้องเช่นบทบัญญัติต่าง ๆ ในประมวลกฎหมายอาญา ประกาศกฎอัยการศึก เป็นต้น ส่วนมาตรการทางการเมือง ในขณะที่ยังมีได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ. 2495 รัฐบาลได้อาศัยการข่มขู่คุกคามนักหนังสือพิมพ์ จับกุมยึดเยียดข้อกล่าวหา การใช้มาตรการเหล่านี้ เป็นผลให้มีการปิดหนังสือพิมพ์หลายครั้ง มีการตรวจข่าวหรือเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ ตัดข่าวหนังสือพิมพ์ เป็นระยะ ๆ ตามสถานการณ์วิกฤติทางการเมือง เช่นกรณีกบฏครั้งต่าง ๆ การปฏิวัติในจีนและสงครามเกาหลี และการดำเนินความสัมพันธ์-รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งมีการวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ลบเป็นอย่างมาก

การกดดันของรัฐบาลต่อสื่อมวลชนเหล่านี้ ทำให้เกิดการรวมตัวกันต่อสู้-เรียกร้องสิทธิเสรีภาพของหนังสือพิมพ์ [ความโดยละเอียดจะนำเสนอในบทต่อไป] ในกรณีนี้ทำให้หนังสือพิมพ์ที่มีแนวทางต่าง ๆ แต่ต้องได้รับผลสะท้อนจากนโยบายและมาตรการของรัฐบาล ร่วมมือกันต่อสู้และเรียนรู้การใช้พลังทางการเมืองกดดันรัฐบาลในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งเปิดโอกาสให้มีการสอดแทรกแนวคิดทางการเมืองแบบสังคมนิยม-มาร์กซิสต์ เพื่อเป็นเครื่องมือในการวิพากษ์นโยบายความมั่นคง นโยบายการต่างประเทศ และนโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล พร้อมทั้งการเสนอชี้แนะทางออกให้แก่กันนักหนังสือพิมพ์ที่กำลังแสวงหา

นอกจากกลุ่มสื่อมวลชนที่ถูกคุกคามแล้ว บรรดานักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองยังต้องตกเป็นเป้าความมุ่งหมายที่จะควบคุมของฝ่ายรัฐบาลอีกด้วย [ความโดยละเอียดจะนำเสนอในบทต่อไป] ทั้งนี้เนื่องมาจากพื้นฐานประวัติความเป็นมาของมหาวิทยาลัยฯ กล่าวคือ มหาวิทยาลัยแห่งนี้สถาปนาโดยการริเริ่มผลักดันของนายปรีดี พนมยงค์ ผู้ซึ่งจะมาดำรงตำแหน่งผู้

ประกาศนียบัตรมหาวิทยาลัย ดังนั้นนักศึกษามหาวิทยาลัยนี้จึงมีความรู้สึกผูกพันกับผู้ประกาศการฯ และมีโอกาสใกล้ชิดกันเมื่อนายปรีดี พนมยงค์อาศัยมหาวิทยาลัยเป็นกองบัญชาการขบวนการใต้ดินเสรีไทย และเข้าร่วมก่อการในกรณีกบฏวังหลวงด้วย รัฐบาลจึงรู้สึกหวาดระแวงการเคลื่อนไหวของนักศึกษาอยู่เสมอมา และพยายามจะเข้าไปควบคุม เช่นโดยการเปลี่ยนแปลงตัวผู้บริหาร หลักสูตรการเรียนการสอน นอกจากนี้ยังมีกรณีการเมืองภายนอกที่มาคุกคามนักศึกษาและมหาวิทยาลัย อีกคือกรณี "กฎ ก.พ. 110" "กรณีเนติบัณฑิตสภา" ซึ่งทำให้นักศึกษารู้สึกว่าถูกกลั่นแกล้งลิดรอนสิทธิของตน แต่ที่สำคัญที่สุดคือการเข้ายึดมหาวิทยาลัยภายหลังกรณีกบฏแมนฮัตตัน เหตุการณ์เหล่านี้ทำให้นักศึกษาเกิดการรวมตัวกันขึ้นต่อสู้เรียกร้องสิทธิในฐานะบัณฑิตแห่ง ม.ธ.ก. และม.ธ.ก. คืนจากทหาร มีการก่อตั้งสโมสรนักศึกษา และออกนิตยสารเผยแพร่สื่อความคิดกันคือ ธรรมจักร ในวารสารนี้ มีการสอดแทรกแนวความคิดทางการเมืองแบบมาร์กซิสม์ เหมายิสม์ และสังคมนิยม เข้าไปประยุกต์อธิบายสภาพการณ์ของวงการการศึกษา และสังคมไทยอยู่เนือง ๆ ซึ่งจะร่วมประสานเป็นพลังกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงร่วมกับภายนอก โดยการเข้าร่วมในขบวนการสันติภาพในช่วงนับตั้งแต่ปี 2493 เป็นต้นไป

2.1.6 การรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ การก่อตัวของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงที่ได้ศึกษาทั้งหมดนั้นดูจะมาบรรจบร่วมกันในกรณีการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพในช่วง 2493-2495 ซึ่งเป็นจุดสนใจของงานศึกษานี้ ดังจะศึกษารายละเอียดในบทต่อไป อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะได้ตั้งเป็นข้อสังเกตบางประการ คือความเกี่ยวพันและการก่อตัวในทางความคิดอุดมการณ์ทางการเมืองของความเคลื่อนไหวเหล่านี้กับปัญหาสันติภาพ

จากที่ได้ศึกษามาจะสังเกตได้ว่า การก่อตัวของความคิดแนวทางมาร์กซิสม์-เหมายิสม์นั้นเกิดขึ้นก่อนที่จะมีการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพขึ้นในประเทศไทย การต่อต้านนโยบายรัฐบาลของสื่อมวลชนก็เกิดขึ้นก่อน และความกดดันต่อนักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองก็ก่อตัวมาก่อน ปัญหาสันติภาพ-สงครามจึงอาจกล่าวได้ว่าก่อตัวขึ้นมาท่ามกลางสภาพการณ์ขัดแย้งตึงเครียดที่ดำรงอยู่ในสังคม-การเมืองไทย และได้รับการต้อนรับจากกลุ่มกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างท่วมท้นทันที ปรากฏการณ์นี้อธิบายได้โดยสังเขปในที่นี้ กล่าวคือ ในมิติของแนวความคิดแล้วการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ การวิเคราะห์ปัญหาสงครามมีพื้นฐานอยู่ที่การโจมตีฝ่ายอำนาจนิยมระบบทุนนิยม และสหรัฐอเมริกาว่าค้าสงคราม ซึ่งเป็นประเด็นที่สนองตอบความต้องการและใช้โจมตีต่อต้าน หรือส่งผลกระทบต่อรัฐบาลไทยได้ ในแง่การปฏิบัติการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพแหล่งที่มาของขบวนการสันติภาพสากล ก็มาจากค่ายสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ ขบวนการสันติภาพในประเทศอาจได้รับการกระตุ้นจูงใจ หรืออาจได้รับการสนับสนุนในทางใดทางหนึ่งจากทาง "สากล" ก็เป็นได้ "สันติภาพ" ในความหมายทางการเมืองเหล่านี้ จึงเป็นประเด็นที่จะใช้เพื่อสนองตอบ

ความต้องการหรือจุดมุ่งหมายอย่างหนึ่งอย่างใดของฝ่ายที่เกี่ยวข้องก็เป็นได้ ดังนั้น จึงเป็นการประจวบเหมาะที่กระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงได้บ่มฝักความคิดทางการเมืองแบบมาร์กซิสม์-เหมาอิล์มมาก่อนแล้ว ในสถานการณ์ทางการเมืองเช่นนี้ เหตุการณ์รณรงค์เรียกร้องสันติภาพจึงประกอบกันเป็นพลังสนับสนุนกลุ่มการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี

2.2 กลุ่มและผลงานในกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง การก่อตัวของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในช่วงต้นทศวรรษ 2490 ซึ่งมีพื้นฐานการก่อตัวจากบริบท และแรงจูงใจที่แตกต่างกันนั้น ในที่นี้อาจจำแนกได้ 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ด้วยกัน การจำแนกนี้มีได้แบ่งตามลักษณะความคิดทางการเมือง หากแต่ยึดถือฐานะในทางสังคม และแหล่งผลิตผลงานเป็นสำคัญ ซึ่งอาจมีบางรายที่มีผลงานปรากฏในกลุ่มอื่น ๆ ด้วย อย่างไรก็ตาม ในงานศึกษาแต่ละกลุ่มนี้ จะพยายามให้ภาพฐานะทางสังคมของกลุ่มนั้น ๆ กองครและการจัดตั้งจะศึกษาในบทต่อไป และเน้นผลงานที่เผยแพร่ออกมา ตลอดจนแนวความคิดบางประการของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง ดังนี้

2.2.1 กลุ่มสื่อมวลชน นักเขียน กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่สนใจติดตามข่าวสารสถานการณ์ทางสังคม-การเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ และศึกษาวิเคราะห์ปรากฏการณ์เหล่านั้น ซึ่งใหญ่ที่สุดในบรรดากลุ่มกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ ทั้งนี้เนื่องจากฐานะบทบาทในทางวิชาชีพของสื่อมวลชนเองที่จะต้องติดตามสถานการณ์ ข่าวสารต่าง ๆ และนำมาเสนอให้ผู้อ่านทราบ ในประการสำคัญ สื่อมวลชนในยุคนี้ ยังมีเจตจำนงแน่วแน่ที่จะอุทิศตนเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาการเมืองของประชาชนด้วย ดังจะเห็นจากคำประกาศจุดมุ่งหมายของหนังสือพิมพ์หรือนิตยสารแต่ละฉบับ เช่น

"การเมือง" เป็นหนังสือพิมพ์ข่าว สารคดี และวิชาการรายสัปดาห์ กำหนดออกทุกวันเสาร์ มีความมุ่งหมายเพื่อเผยแพร่ข่าวสารการเมืองภายในประเทศ และต่างประเทศ ตลอดจนวิชาการด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อความก้าวหน้าทางสติปัญญาของประชาชนและด้วยความหวังเป็นบรรทัดฐานในการดำเนินทางการเมือง (การเมืองรายสัปดาห์ 29 กรกฎาคม 2493: 3) [เส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน]

หรือดังเช่นที่นิตยสารอักษรสาส์น ก็โฆษณาจุดประสงค์ไว้ว่า

อักษรสาส์น นิตยสารรายเดือนซึ่งมีความมุ่งหมายในทางกิจการระหว่างประเทศ ในทางวิชาการเมือง ในทางเศรษฐกิจสังคม ในทางวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ ในทางวิชาการประพันธ์ และการหนังสือพิมพ์ ในทางศิลปะและบันเทิงคดี. . .ปรารถนาจะให้ เป็นมิตรผู้ซื่อสัตย์แห่งจิตสำนึกของผู้อ่าน และเป็นเครื่องมือส่วนหนึ่งสำหรับความก้าวหน้าในทางความคิด ในทางการอ่านหนังสือ และโลกทรรศน์อันไพศาล (อักษรสาส์น 2493: 3) [เส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน]

และในอีกฉบับหนึ่งก็เน้นอย่างชัดเจนว่า

ที่หมายของนิตยสารรายเดือนอักษรสาส์น ได้มุ่งตรงไปยังธาตุแห่งความก้าวหน้านี้โดยเฉพาะ ไม่มีปัญหาเลย สำหรับฝ่ายก้าวหน้า คือสำนักถึงซึ่งชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงที่แท้ของสังคมปัจจุบันด้วยวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ และเป็นสำนักที่ถือว่าสามัญชนผู้ถูกกดขี่ หรือนัยหนึ่งผู้อยู่ในฐานะเสียเปรียบนั้น จะหลุดพ้นจากปลักของความเหลวแหลก และไม่มีสิ่งใดที่เป็นธรรมแก่สังคมไปได้ ก็แต่โดยสามัญทั้งปวงจะต้องผนึกกำลังเข้าและต่อสู้ด้วยตนเองเป็นส่วนรวม ("สาส์นจากอักษรสาส์น" 2494: 1) [เส้นใต้เน้นโดยผู้เขียน]

จากวัตถุประสงค์เหล่านี้มีข้อสังเกตบางประการที่เห็นได้ชัดว่าหนังสือพิมพ์และนิตยสารทั้งสองดูจะมีจุดร่วมกันที่ "ความก้าวหน้า" ทางความคิดของประชาชนเป็นสำคัญ หากจะมีข้อแตกต่างก็เห็นจะเป็นทิศทางที่สื่อมวลชนทั้งสองมุ่งหมาย กล่าวคือการเมืองรายสัปดาห์หลายฉบับประกาศว่าจะให้เป็น "บรรทัดฐานในการดำเนินทางการเมือง" จึงมีบทความ บทวิเคราะห์สถานการณ์ทางการเมืองไทยและต่างประเทศเป็นระยะ ๆ โดยประยุกต์กับความคิด "ก้าวหน้า" โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังจากที่เริ่มรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ ส่วนอักษรสาส์นนั้น ตลอด 5 ฉบับที่ตีพิมพ์เผยแพร่ออกมา เน้นเพียงความคิด "ก้าวหน้า" ในเชิงทฤษฎี หรือนำมาประยุกต์กับประสบการณ์จากภายนอกเท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามีบทวิเคราะห์วิพากษ์สถานการณ์ทางสังคม-การเมืองในประเทศแต่อย่างใด

อันที่จริงนั้นบทบาทของสื่อมวลชนในการเผยแพร่ความรู้ ข่าวสารทางการเมืองได้เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลที่ 5 แล้ว มีการปูพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตยมาเป็นระยะเวลานานพอควร จึงได้มีส่วนช่วยให้การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นไปโดยราบรื่นมิใช่น้อย ดังที่นายปรีดี พนมยงค์ ได้ยอมรับว่าสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าในยุคนั้นมีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการตื่นตัวในการมุ่งเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง (ปรีดี พนมยงค์ 2515: 18) และเมื่อได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว สื่อมวลชนก็สนับสนุนระบอบการปกครองใหม่เป็นอย่างดี โดยการให้ความรู้ความเข้าใจกลไกของระบอบรัฐธรรมนูญ เกี่ยวกับธรรมนูญการปกครองสยาม อธิบายศัพท์ใหม่ ๆ เช่น เสรีภาพ เสมอภาค ภราดรภาพ ราชาธิปไตย ลัทธิลิวเบอร์ล ลัทธิคอมมิวนิสต์ เป็นต้น (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม 2520: 127) สื่อมวลชนในยุคนี้จึงแทบจะเป็นสถาบันหลักในการให้ความรู้แก่ประชาชน แต่อย่างไรก็ตาม การเผยแพร่ความรู้เหล่านี้ก็ต้องดำเนินไปท่ามกลางกระแสการกีดกันและไม่เข้าใจจากสถาบันการปกครองในขณะนั้นซึ่งอ้างว่ากำลังอยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ ด้วยการออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการพิมพ์ทั้งหลายออกมา ไม่ว่าจะเป็นพระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2475 พระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช 2476 และพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช 2484 ที่ยังคงใช้อยู่จนกระทั่งทุกวันนี้

จะอย่างไรก็ตาม ภายใต้กระแสการกดดันลิดรอนสิทธิ เสรีภาพของบรรดาสื่อมวลชนนี้ ช่องทางที่จะถ่ายทอดทรรศนะ ความนึกคิดที่มีอยู่ก็ใช้จะหมดสิ้น การเสนอผลงานในรูปแบบต่าง ๆ กันเกิดขึ้นภายใต้นามแฝงต่าง ๆ มากมายซึ่งมีจุดประสงค์สำคัญในการหลีกเลี่ยงการเซ็นเซอร์ของ เจ้าหน้าที่ (ทวีป วรดิลก, สัมภาษณ์) ผลงานของกลุ่มนักคิด นักเขียนก้าวหน้าในยุคนี้มีทั้งที่เป็น บทกวี บทความ เรื่องสั้น เรื่องแปล และนวนิยาย รวมทั้งปาฐกถาที่สำคัญ ๆ ด้วย เนื่องจากข้อจำกัดเกี่ยวกับเอกสาร ข้อมูล งานศึกษาในส่วนนี้จึงจำเป็นต้องเลือกเสนอผลงานบางชิ้นที่สำคัญ ๆ ที่มีผลต่อการพัฒนาการของกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงของไทย ก่อนอื่นจะขอเริ่มต้นที่แหล่งผลิตงานที่สำคัญที่สุดของนักเขียนกลุ่มก้าวหน้า คือ อักษรสาส์น

อักษรสาส์น* (เมษายน 2491-ตุลาคม 2495) เกิดขึ้นเมื่อบรรยากาศทางการเมือง ได้อำนวยขึ้นในเดือนเมษายน 2491 สุกา ศิริमानนท์** เจ้าของและบรรณาธิการ ได้กำหนด

*ผู้เขียนขอขอบพระคุณ อาจารย์ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ คุณทวีป วรดิลก และอาจารย์ เกษียร เตชะพีระ ที่กรุณาให้คำแนะนำและหยิบยืมข้อมูล-นิตยสารอักษรสาส์น

**สุกา ศิริमानนท์ (2457-2529) ในช่วงต้นแห่งชีวิตเติบโตในส่วนภูมิภาค โดยติดตามผู้ปกครองซึ่งรับราชการอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ต่อมาย้ายมาประจำที่พระนคร ได้รับความศึกษาจากโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา และสวนกุหลาบวิทยาลัยตามลำดับ เข้าศึกษาต่อที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและโรงเรียนกฎหมาย (ซึ่งต่อมาเป็นมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง) แต่ด้วยความขัดสนจึงต้องออกจากมหาวิทยาลัยโดยไม่จบ เริ่มวิชาขึ้นหนังสือพิมพ์ครั้งแรกที่หนังสือพิมพ์ประชาชาติตำแหน่งผู้สื่อข่าวและเขียนข่าวต่างประเทศ ในระหว่างนี้ได้สมัครเรียนทางไปรษณีย์ที่ "London School of Journalism" และสำเร็จหลักสูตรในเวลาสองปี รับตำแหน่งบรรณาธิการครั้งแรกที่หนังสือพิมพ์สยามนิกร ในระยะนี้ก็ได้รับเลือกเป็นผู้สื่อข่าวสงครามระหว่างจีนกับญี่ปุ่น มีโอกาสดูงานหนังสือพิมพ์ที่ญี่ปุ่นอีก 1 ปี กลับมาก่อตั้งนิกรวันอาทิตย์ ร่วมงานขบวนการเสรีไทย หลังสงครามได้เข้ารับราชการ และได้ร่วมงานกับนายปรีดี พนมยงค์ ในฐานะเจ้าหน้าที่เซ็นเซอร์ข่าวกรณีสวรรคต หลังจากนั้นเดินทางไปรับราชการต่างประเทศในตำแหน่งเลขานุการฝ่ายหนังสือพิมพ์ประจำสถานทูตไทยในประเทศต่าง ๆ จนกระทั่งถึงปี 2491 จึงเดินทางกลับมา และลาออกจากราชการ ก่อตั้งนิตยสารอักษรสาส์น ในเดือนเมษายน 2492 ภายหลังกรณีกบฏสันติภาพ มาทำหนังสือพิมพ์ไทยใหม่อีกระยะหนึ่ง ทำยที่สุดตัดสินใจเป็นนักวิชาการประจำที่บริษัทอากาศเนย์ประกันภัยจนกระทั่งเกษียณในตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงาน

แนวทางให้ เป็นนิตยสารที่มุ่งจะ เสนอความรู้ ข่าวสารในวงกว้างทุกแขนงวิชาการ โดยใช้แนวทางวิทยาศาสตร์สังคม หรือมาร์กซิสม์เป็นหลักในการนำเสนอ เมื่อเป็นดังนี้จึงจำเป็นต้องอาศัยนักเขียนที่มีความรู้ในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวางมากมาย ในระยะแรก ๆ จึงเป็นแหล่งชุมนุมนักคิดนักเขียนที่มีชื่อเสียงจำนวนมากเช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ สัมกร บุรวาต ดิเรก ชัยนาม เปลื้อง ณ นคร สุภัทร สุคนธาภิรมย์ สมหมาย อุตรระกูล พลโทแสวง เสนาณรงค์ อมราวดี สุชีโว ภิกขุ และทวีป วรดิลก เป็นต้น ต่อมาเมื่อ "เข็ม" ของนิตยสารนี้มุ่งที่จะเสนอไปในแนวสังคมนิยมมากขึ้น กลุ่มนักเขียนรุ่นแรก ๆ บางท่านก็ได้ถอนตัวออกไป กลุ่มใหม่ ๆ เข้ามาเขียนประจำแทน เช่น อัศนี พลจันทร์ เสนาะ พานิชยเจริญ สนาน วรพฤษ์ และเปลื้อง วรณศรี เป็นต้น ข้อคิดข้อเขียนในระยะหลังของกลุ่มนักเขียนเหล่านี้ เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้นิตยสารนี้ต้องปิดตัวลง เนื่องจากทั้งบรรณาธิการ และนักเขียน ถูกจับกุมและสอบสวนในคดีกบฏสันติภาพอยู่เป็นเวลานาน

สุภา ศิริमानนท์ ได้ปฏิบัติภารกิจของวิชาชีพหนังสือพิมพ์ และเจตนารมณ์ที่ตั้งไว้สำเร็จ ล่วงหลายประการ ที่สำคัญคือ การนำข่าวสารข้อมูลเกี่ยวกับโลกคอมมิวนิสต์อันได้แก่ จีน และโซเวียตที่ทางราชการไทยต้องการปกปิดมาเผยแพร่ ให้ข้อคิดตลอดจนความรู้เกี่ยวกับลัทธิมาร์กซิสม์ในเชิงวิชาการ ด้วยการแปลและเรียบเรียงงานในแนวนี้เป็นจำนวนมาก เช่น เศรษฐกิจในระบบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ โดย ส.ว.พ., ปรัชญาลัทธิมาร์กซิสม์ โดยกุหลาบ สายประดิษฐ์, แคปิตลิสต์ เรียบเรียงโดย สุภา ศิริमानนท์ และอนาธิปไตยหรือสังคมนิยม โดย ป. ปวโรหิต เป็นต้น นอกจากนี้ ก็ยังสนับสนุนให้มีการศึกษาและวิจารณ์วรรณกรรม สร้างสรรค์วรรณกรรมที่สะท้อนชีวิตสังคมและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสร้างสรรค์สังคมที่มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน เช่น การวิจารณ์ลิลิตพระลอ โดยอัศนี พลจันทร์ ศิลปวรรณคดีกับชีวิต โดยบรรจง บรรเจิดศิลป์ และบทกวีที่สะท้อนชีวิตและแนวทางการต่อสู้เพื่อสังคมที่ดีอย่างเช่น อิศาน สุข หรือสงคราม วยัตรุณ แห่งชีวิต นำนำเจ้าพระยา เป็นต้น

จากการมุ่งเสนอผลงานที่อุทิศให้แก่กลุ่มชนที่เสียเปรียบในสังคม อุทิศให้แก่แนวทางการสร้างสรรค์สังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความเสมอภาค อักษรสาส์น จึงมีบทบาทอย่างมากทั้งในแง่ที่เป็นเวทีสำคัญสำหรับข้อคิดเขียนในแนวนี้ และสำหรับผู้ที่ต้องการแสวงหาแนวทางการต่อสู้เปลี่ยนแปลงสังคมใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายประการหนึ่งของบรรณาธิการ (สุภา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์) ก็ได้ใช้ประโยชน์จากผลงานในอักษรสาส์น ต่อสู้กับฝ่ายอำนาจนิยมที่กำลังคุกคาม ม.ธ.ก. อย่างมาก (ประจวบ อัมพะเศวต, สัมภาษณ์) นอกจากนี้ในท่ามกลางบรรยากาศทางการเมืองที่ระบอบประชาธิปไตยถูกนำมาใช้ถึงเกือบสองทศวรรษ และยังไม่แน่ใจในผลสำเร็จที่จะสร้างสรรค์สังคมที่ดีงามให้แก่

ประชาชนได้ การเผยแพร่ข้อเขียนในแนวทางลัทธิสังคมนิยม มาร์กซิสม์ จึงเป็นเสมือนทางเลือกใหม่ที่อักษรสาส์นกำลังจะนำเสนอแก่สังคมไทย ดังนั้น แม้ว่าอักษรสาส์นจะตีพิมพ์เผยแพร่ออกมาได้เพียง 55 ฉบับ และแต่ละฉบับก็พิมพ์ประมาณ 1,200 เล่ม แต่ก็เต็มไปด้วยเนื้อหาที่น่าสนใจมากสำหรับในยุคนั้น และแม้กระทั่งในยุคต่อมาปัญญาชนในยุคทศวรรษ 2510 ก็ยังได้นำผลงานเหล่านั้นออกตีพิมพ์เผยแพร่ซ้ำแล้วซ้ำอีก ในแง่นี้ นิตยสารอักษรสาส์นจึงเป็นเสมือนองค์ความรู้ที่สังคมไทยสั่งสมไว้ให้เป็นรากฐานการเติบโตของขบวนการฝ่ายซ้ายของไทยในยุคต่อมา ผลงานในอักษรสาส์น ที่น่าสนใจมีหลายเรื่องด้วยกัน ดังจะนำเสนอบางเรื่องดังนี้

"เศรษฐกิจในระบบประชาธิปไตยแผนใหม่" เป็นบทความแปลที่มีขนาดยาวมาก ตีพิมพ์ตั้งแต่ฉบับเมษายน 2494 จนกระทั่งถึงฉบับเดือนมีนาคม 2495 เขียนโดยศาสตราจารย์เส็น จื้อหยวน แห่งมหาวิทยาลัยปักกิ่ง แปลและเรียบเรียงโดย ส.ว.พ. การที่นิตยสารอักษรสาส์น นำมาลงตีพิมพ์ภายหลังจากที่จีนได้เปลี่ยนแปลงการปกครองเพียงปีกว่า ๆ ทั้ง ๆ ที่นโยบายของรัฐบาลไทยต่อจีนในขณะนั้น ก็ประจักษ์ชัดเจนแล้วว่าไม่ปรารถนาที่จะสถาปนาความสัมพันธ์ในทางการทูตด้วย จึงเป็นความกล้าหาญอย่างยิ่ง แต่บรรณาธิการอักษรสาส์น ก็ได้ตัดสินใจจะเผยแพร่ความเป็นไปทางเศรษฐกิจของจีนภายหลังการเปลี่ยนแปลงตามคำเรียกร้องของผู้อ่านที่สนใจสอบถามเรื่อยมา ความสำคัญในทางวิชาการนั้นแสดงอย่างเด่นชัดจากคำบอกกล่าวของบรรณาธิการอักษรสาส์นที่ว่า

... ความทรงอยู่ และความดำเนินของกลไกที่เรียกว่า "ประชาธิปไตยแผนใหม่" อันมีลักษณะการเป็นประหนึ่งสะพานเชื่อมระหว่างการดำเนินไปสู่ระบบโซเชลลิสม์ ของบรรดาประเทศที่อยู่ในฐานะกึ่งเมืองขึ้นและล่าหลังทั้งหลายนี้ ความดำเนินแห่งกลไกของระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่เป็นสถานะที่เพิ่งจะเกิดขึ้นใหม่ และเป็นสถานะซึ่งสำคัญยิ่งสำหรับประเทศไทยได้เป็นอย่างดีเกรียงไกรน่าทึ่งมาก ดังนั้น ถ้าหากนิตยสารรายเดือนอักษรสาส์น จะต้องมีข้ออธิบายเกี่ยวกับกลไกของระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ลงพิมพ์โดยละเอียด ก็จะเป็นประโยชน์แก่มวลนักศึกษาผู้ใฝ่การก้าวหน้าไม่น้อยเลย (สุภา ศิริमानนท์ 2494: 6)

และเพื่อประโยชน์ในการศึกษา ผู้แปลและเรียบเรียงก็ได้เลือกอธิบายเงื่อนไขในทางเศรษฐกิจของระบอบนี้เป็นพื้นฐานสำคัญ ประกอบด้วย 4 ตอน ซึ่งงานศึกษานี้จะนำเสนอโดยละเอียดเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเข้าใจกระแสความคิดทางการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง ดังนี้

ตอนที่หนึ่ง ว่าด้วยสมมุติฐานทางประวัติศาสตร์ซึ่งว่าด้วยเงื่อนไขในทางประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงจากระบอบศักดินา และประชาธิปไตย ของนายทุนจักรวรรดินิยมมาสู่ระบอบใหม่นี้ โดยมีชนชั้นกรรมาชีพเป็นผู้นำ

ตอนที่สอง ว่าด้วยธาตุแท้ของเศรษฐกิจในระบบประชาธิปไตยแผนใหม่ อธิบายส่วน

ประกอบของระบบเศรษฐกิจ กฎการพัฒนาของเศรษฐกิจในระบอบนี้ และ ความขัดแย้งทางเศรษฐกิจภายในระบอบ

ตอนที่สาม ว่าด้วยส่วนประกอบต่าง ๆ ของเศรษฐกิจในระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ คือเศรษฐกิจของรัฐ สหกรณ์ เอกราชของกลีกรและหัตถกร ระบอบทุน เอกชนและของรัฐ

ตอนที่สี่ ว่าด้วยนโยบายเศรษฐกิจ คือนโยบายการโอนกิจการใหญ่ ๆ เป็นของรัฐ นโยบายอุตสาหกรรม และพาณิชย์กรรม นโยบายปฏิรูปที่ดิน นโยบายสหกรณ์ และนโยบายการค้ากับต่างประเทศ

ทั้งหมดนี้อาจจะสรุปเป็นประเด็นสำคัญของระบบเศรษฐกิจในระบอบนี้ได้ 3 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง เศรษฐกิจในระบอบนี้ประกอบด้วยเศรษฐกิจรูปแบบต่าง ๆ หลายรูปแบบ และมีเศรษฐกิจของรัฐเป็นส่วนนำ คือประกอบไปด้วยรูปแบบเศรษฐกิจในระบอบทุนนิยมและสังคมนิยม รูปแบบทุนนิยมยังปล่อยให้ดำรงอยู่เพื่อที่จะขยายผลผลิตเพื่อฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจโดยส่วนรวม แต่มีระบบสังคมนิยมเป็นหลัก เพื่อรวบรวมกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต กำหนดนโยบายเพื่อให้ชนชั้นกรรมาชีพ ชาวานาพัฒนาศักยภาพในการผลิตได้อย่างเข้มแข็งต่อไป

ประการที่สอง เศรษฐกิจระบอบนี้ยึดหลักการ "คลี่คลายขยายการผลิต บำรุงเศรษฐกิจให้รุ่งเรือง" ด้วยการ "สอดส่องสาธารณะและเอกชน อำนาจประโยชน์ทั้งแก่นายทุนและคนงาน" เป็นสาระสำคัญ วิธีการที่จะบรรลุจุดหมายปลายทางนี้ก็คือการปฏิรูปที่ดิน ปรับปรุงพาณิชย์กรรมและอุตสาหกรรม การปฏิรูปที่ดินนั้น จุดประสงค์สำคัญมิได้อยู่เพียงการให้ชาวนามีที่ดินทำกินเท่านั้น แต่ในแง่ของเป้าหมายการพัฒนาประเทศ เป็นการเพิ่มกำลังการผลิตในชนบทให้ขยายตัวอันจะเป็นผลให้ชนบทมีอำนาจซื้อเพิ่มมากขึ้น ซึ่งจะ เป็นประโยชน์ในการพัฒนาอุตสาหกรรม และการพาณิชย์กรรมต่อไป ส่วนการปรับปรุงพาณิชย์กรรมและอุตสาหกรรมนั้น รัฐจะให้ความอุปถัมภ์ค้าชูภาคเอกชนเพื่อเร่งการผลิตต่อไป ทั้งนี้ต้องเป็นประโยชน์แก่ชนส่วนรวม ร่วมมือกันทำการผลิตเพื่อให้พ้นไปจากสภาพล้าหลัง กึ่งเมืองขึ้น

ประการที่สาม เศรษฐกิจในระบอบนี้เป็นเศรษฐกิจที่วางแผนจากส่วนกลาง ไม่ปล่อยให้กลไกของระบบเศรษฐกิจดำเนินไปแบบเสรีตามระบอบทุนนิยม การวางแผนนี้จะช่วยให้ระบอบเศรษฐกิจทั้งสองแบบคือทุนนิยมกับสังคมนิยมดำเนินไปด้วยกันได้โดยความประสงค์ที่จะให้ประโยชน์ต่าง ๆ ตกอยู่แก่ประชาชน การวางแผนจะประกันให้ระบบเศรษฐกิจที่ขัดแย้งกันทั้งสองสามารถดำเนินต่อไปได้อย่างมั่นคงและเติบโตอย่างไม่หยุดยั้ง เพื่อที่จะคลี่คลายเข้าสู่ระบอบสังคมนิยมต่อไป

การนำงานชิ้นนี้มาแปลนั้น เป็นการเสนอความคิดเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ อีกรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจเฉพาะถึงลักษณะทางเศรษฐกิจ ซึ่งก่อนหน้านี้ ส.ว.พ.* ก็เคยแปลเรียบเรียง "ลักษณะพิเศษเฉพาะของระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ในยุโรปอาคเนย์" ลงในอักษรสาส์น มาก่อนแล้ว แต่การเสนอบทความขนาดยาวเรื่องนี้ดูจะได้รับความสนใจมากเป็นพิเศษ ทั้งนี้เนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงในประเทศจีนเป็นเรื่องที่ส่งผลกระทบต่อประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงมาก และเป็นเรื่องที่ไม่เคยมีใครเปิดเผยมาก่อน และที่สำคัญก็คือ จากการวิเคราะห์ถึงสมมุติฐานเบื้องต้น ตลอดจนเงื่อนไขของระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ที่เกิดขึ้นในจีนนั้น เป็นเรื่องที่ใกล้เคียงกับสภาพสังคมไทยตามการวิเคราะห์ของกลุ่มกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในยุคนั้น คือเป็นลักษณะของสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา สังคมล่าหลัง และสังคมที่เฟื่องผ่านั้นการปฏิวัติของชนชั้นนายทุนกรรมวิธี (การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475) โดยเงื่อนไขที่คล้ายคลึงกันตามความเข้าใจนี้ การนำเสนอลักษณะระบอบเศรษฐกิจแผนใหม่ที่ประกันความสมบูรณ์พูนสุขแก่ชนชั้นกรรมมาชีพชาวนา ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของทั้งสองประเทศ เป็นพันธะสัญญาที่ว่าหากมีการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบอบนี้แล้วจะดีขึ้น พันธะสัญญานี้พิสูจน์ได้ในทางทฤษฎีที่ว่า เงื่อนไขต่าง ๆ นั้น จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงนี้ได้ [โดยที่ประเทศไทยจะต้องมีขบวนการจัดตั้งของมวลชนขึ้นต่อสู้] และตามกฎของพัฒนาการของมนุษยชาติในเชิงเส้นตรงนั้น แต่ละสังคมจะต้องวิวัฒนาการขึ้นไปสู่สิ่งที่ดีขึ้นเรื่อย ๆ และบรรลุถึงสังคมในอุดมคติได้เช่นกันคือสังคมคอมมิวนิสต์ พร้อมกันนี้ก็ได้มีการเผยแพร่ในงานในลักษณะต่าง ๆ อีกมากที่อ้างอิงหลักการทฤษฎีเหล่านี้ รวมทั้งความพยายามในการวิเคราะห์สังคมไทยเพื่อการเปลี่ยนแปลง และเพื่อการต่อสู้ของมวลชน

ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ เป็นผลงานการเรียบเรียงของกุหลาบ สายประดิษฐ์ ในชั้นต้นนำตีพิมพ์ลงในอักษรสาส์น เป็นความเรียงทฤษฎีการเมืองว่าด้วยลัทธิโซเชลลิสม์ ซึ่งได้อาศัยการศึกษาจากคำบรรยายของ Emile Burns (กุหลาบ สายประดิษฐ์ 2517: 3) ต่อมาได้นำมาตีพิมพ์เป็นเล่ม การเรียบเรียงปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ชิ้นนี้ กุหลาบ สายประดิษฐ์ตั้งใจจะให้เข้า

*ส.ว.พ. เป็นนามปากกาของ สนาน วรพฤกษ์ นอกจากนี้ก็ยังมีนามปากกาอื่นอีกซึ่งสุภา ศิริमानนท์ ตั้งให้สำหรับการตีพิมพ์ผลงานในอักษรสาส์น คือ ทำนุ นวยุค (สุภา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์) ในขณะที่เป็นผู้ปฏิบัติงานของพรรคคอมมิวนิสต์จีนในประเทศไทย ผลงานที่สำคัญคือการแปลและเรียบเรียงเศรษฐกิจในระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ (เมษายน 2494 - มีนาคม 2495) โปรดดูใน เส้น จ้อย่วน. เศรษฐกิจในระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 3. (กรุงเทพมหานคร: สถาบันการศึกษา สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า, 2517)

ถึงมูลกำเนิดของลัทธิโซซลิสต์ไม่ว่าในรูปใด ๆ เพื่อจะได้เข้าใจรากเหง้าแหล่งกำเนิดของลัทธินี้ งานเขียนของกุหลาบ สายประดิษฐ์ที่ตีพิมพ์ในอักษรสาส์น ในยุคนี้ เป็นผลงานที่เกิดขึ้นหลังจากการกลับมาจากออสเตรเลียซึ่งเป็นสถานที่บ่มเพาะแนวความคิดทฤษฎีสังคมนิยมขึ้น และเข้ารับหน้าที่บรรณาธิการแผนกการเมืองของนิตยสารอักษรสาส์น* ในทันทีที่เริ่มตีพิมพ์ในปี 2492

ผลงานชิ้นนี้ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ มีลักษณะที่เป็นวิชาการอย่างยิ่ง โดยประกอบไปด้วย 6 บทใหญ่ ๆ จากที่กำหนดไว้ 18 บท (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน 2532: 103-104) คือ

- บทที่ 1 กฎแห่งความคลี่คลายทางสังคม
- บทที่ 2 สังคมนายทุน
- บทที่ 3 ขั้วจักรวรรดินิยมของลัทธิ เศรษฐกิจนายทุน
- บทที่ 4 การต่อสู้ระหว่างชนชั้นในสมัยปัจจุบัน
- บทที่ 5 สังคมโซซลิสต์
- บทที่ 6 ทรรศนะของมาร์กซิสม์ในเรื่องธรรมชาติ

การเรียบเรียงทั้ง 6 บทนี้ อยู่บนพื้นฐานที่สำคัญในการวิเคราะห์ของคาร์ล มาร์กซ์ คือ การวิเคราะห์วัตถุนิยมแบบไดอะเล็กติก ซึ่งกุหลาบ สายประดิษฐ์ยืนยันว่าช่วยให้มองเห็นโลกอันจริงแท้กว่าการมองโดยมีทรรศนะแบบ "จิตตนิยม" ดังนั้นงานชิ้นนี้จึงพยายามอธิบายการคลี่คลายของกระบวนการทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง จากระบอบศักดินา สู่ทุนนิยม จักรวรรดินิยมและสู่สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ในที่สุด อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลงานชิ้นแรก ๆ ของนักคิด นักเขียนไทยที่มุ่งศึกษาเข้าใจกระบวนการไดอะเล็กติก วัตถุนิยมวิภาษ และให้รายละเอียดในเรื่องของมูลค่าส่วนเกิน ทุน และอำนาจรัฐ ผลงานนี้ถือเป็นความพยายามในการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับลัทธิสังคมนิยมออกสู่สาธารณชนของนายกุหลาบ สายประดิษฐ์อีกครั้งหนึ่ง นอกเหนือไปจากการตีพิมพ์หนังสือความรู้ทางวิชาการทางการเมืองเล่มเล็ก ๆ ราคาไม่แพงเพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปที่มีรายได้น้อยให้มีโอกาสศึกษาความรู้ทางการเมือง (รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน 2532: 103) ดังนั้นในงานเขียนของกุหลาบ สายประดิษฐ์ จึงใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องยากลำบากสำหรับนักคิดนักเขียนไทยยุคทุกสมัย เนื่องจากแนวความคิดทางปรัชญาหรือทางการเมืองนั้นยังไม่มีความคุ้นเคยเฉพาะเจาะจงที่คนทั่ว ๆ ไปซึ่งไม่มีพื้นฐานการศึกษาโดยเฉพาะจะเข้าใจได้ แต่

* กุหลาบ สายประดิษฐ์ มีผลงานประจำอยู่ที่อักษรสาส์น ระยะเวลาหนึ่ง จนกระทั่งเมื่อเริ่มมีการเคลื่อนไหวพรรคเรียกร้องสันติภาพ จึงต้องปลีกตัวออกไปอุทิศเวลาให้ขบวนการสันติภาพ

สำหรับกุหลาบ สายประดิษฐ์ซึ่งเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียงเรื่องนามผู้หนึ่งในยุคนั้น เมื่อหยิบยกขึ้นมาเขียนก็สามารถทำให้ง่ายและเป็นที่น่าสนใจแก่ประชาชนได้อย่างมาก ผลงานชิ้นนี้จึงมีส่วนสำคัญต่อความสนใจในการศึกษาถึงลัทธิปรัชญาของมาร์กซิสม์ และเป็นพื้นฐานอย่างดีต่อการศึกษาลักษณะชนชั้น ลักษณะของรัฐไทยสำหรับผู้สนใจการเมืองในยุคนั้น (ทวีป วรติลภ, สัมภาษณ์) ซึ่งเป็นการให้การศึกษาอีกกระแสหนึ่งที่นอกเหนือไปจากการริเริ่มของขบวนการคอมมิวนิสต์ไทย

แคปิตะลิสต์ เป็นหนังสือที่สุภา ศิริमानนท์เรียบเรียงขึ้นจากคำบรรยายต่อนักศึกษาคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อต้นปี 2494 และบางส่วนได้นำลงตีพิมพ์ในอักษรสาส์นก่อนแล้ว ต่อมาสำนักพิมพ์อักษรสาส์นจึงได้รวบรวมจัดพิมพ์เป็นเล่มสมบูรณ์ทั้งสิ้น 10 บท ใช้ชื่อในการจัดพิมพ์ครั้งแรกว่า แคปิตะลิสต์: คำบรรยายว่าด้วยกำเนิด โครงสร้าง ความทรงอยู่ และกฎแห่งความเคลื่อนไหวของยุคแคปิตะลิสต์ การเลือกที่จะบรรยายให้นักศึกษาฟังในครั้งนั้น สุภา ศิริमानนท์มีความเชื่อมั่นว่า "การพิจารณาถึงระบบเศรษฐกิจแคปิตะลิสต์ จะช่วยให้เรามองเห็นได้อย่างถนัดทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะช่วยให้เราเข้าใจหลักข้อคิดของมนุษย์เราได้อย่างตระหนักทั้งในทางเศรษฐศาสตร์และในทางลัทธิเศรษฐกิจ" (2529: 8) ทั้งนี้ได้ถือเอาสหรัฐอเมริกาเป็นอุทาหรณ์ เพราะ "สหรัฐอเมริกาเป็นประเทศซึ่งได้พัฒนาไปตามคัลลองของระบบแคปิตะลิสต์จนถึงขั้นสูงสุดแล้ว. . . (ซึ่ง) นอกจากจะทำให้เราเข้าใจระบบแคปิตะลิสต์ดีแล้ว ก็ยังจะช่วยให้เราเข้าใจสหรัฐอเมริกาดีอีกด้วย ทั้งในลักษณะเศรษฐกิจของเขา และที่รกรคนของเขาที่มีต่อโลกส่วนร่วม" (สุภา ศิริमानนท์ 2529: 9-10) สุภา ศิริमानนท์จึงได้เรียบเรียงขึ้นอย่างละเอียด มีทั้งข้อมูล ตัวอย่างประกอบ ทั้ง 10 บทนี้ประกอบด้วย

กลาน่า: ทำไมเราจึงควรศึกษาถึงระบบแคปิตะลิสต์

1. รากเหง้าแห่งชีวิตเศรษฐกิจของสหรัฐอเมริกา
2. แคปิตะลิสต์ คืออะไร?
3. มูลค่า คืออะไร?
4. มูลค่าส่วนเกิน คืออะไร?
5. มูลค่าส่วนเกินถูกวิภาคออกไปอย่างไร?
6. การรวบรวมทุนให้เป็นกองมหิมามหาคาล
7. วิฤติและสาเหตุของวิฤติในยุคแคปิตะลิสต์
8. ชั้นผูกขาดและจักรวรรดินิยมของระบบแคปิตะลิสต์
9. ฟิลิปปินส์ หรือประชาธิปไตย?
10. ขึ้นต่อไปแห่งวิวัฒนาการ: ระบบโซเชลลิสต์

ทั้งสิบบทนี้เป็นการศึกษาอย่างละเอียดที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ในสมัยนั้น และแม้กระทั่งในสมัยนี้ก็ยากที่จะหาผู้ใดอุตสาหกรรมเรียบเรียงได้เช่นนี้ สำหรับสุภา ศิริमानนท์ใช้เวลาในการศึกษาแคปิตะลิสต์ถึงเกือบ 10 ปี และค้นพบว่า ". . . กฎแห่งโชไชเบิกทวารไปสู่ความเข้าใจในระบบแคปิตะลิสต์นั้น มีอยู่ 2 ประการ คือ ความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนายทุน กับชนชั้นคนงานอย่างหนึ่ง และความขัดแย้งกันในทางเศรษฐกิจซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่ง" (สุภา ศิริमानนท์ 2529: (24)) และกฎแห่งโชไชได้ไปสู่การพัฒนาของมนุษย์สู่ระบบสังคมนิยม ซึ่งจะ เป็นขั้นต่อไป ดังที่แสดงไว้ในบทที่ 10 ลักษณะการนำเสนอเช่นนี้ นอกเหนือไปจากข้อพิสูจน์ในทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์แล้ว สุภา ศิริमानนท์ ยังมีโอกาสได้ไปพบเห็นประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วยตนเอง เมื่อไปปฏิบัติราชการ ณ กรุงมอสโก รัสเซีย และได้นำมาเขียนไว้ส่วนหนึ่งในหนังสือและบทความเรื่อง วิธีการแก้ปัญหาชนกลุ่มน้อยของสหภาพโซเวียต (2493)

ต่อมาในอักษรสาส์นฉบับสุดท้าย สุภา ศิริमानนท์ ก็ได้เพิ่มเติมขยายความบางส่วนบางตอนที่ได้กระทำไว้ในหนังสือแคปิตะลิสต์ ในบทความชื่อ "ในที่สุดโซเชลลิสม์จะต้องชนะ, อย่าสงสัยเลย" (2495 ก: 7-15) โดยอาศัยหลักการทางเศรษฐศาสตร์เป็นเครื่องพิสูจน์บนเงื่อนไขทางการเมืองและเงื่อนไขทางสังคม ทั้งนี้ได้ยกตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงภายในกลุ่มยุโรปตะวันออกเป็นสำคัญ นอกจากนี้บทความขนาดยาวอีกชิ้นในนิตยสารฉบับนี้คือ "โลกก้าวรุดหน้าไปสู่โซเชลลิสม์" (สุภา ศิริमानนท์ 2495 ค: 16-86) ผู้เขียนได้วิเคราะห์ถึงสถานการณ์ของฝ่ายแคปิตะลิสต์ที่กำลังเสื่อมอย่างหนัก มีภาวะเงินเฟ้อสูง และจักรวรรดินิยมอเมริกากำลังพยายามจะครอบงำอยู่พร้อมกับอธิบายความเสื่อมของจักรวรรดิอังกฤษ จากนั้นได้เปรียบเทียบกับความเจริญรุ่งเรืองของระบบสังคมนิยมในสหภาพโซเวียต ระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่ในจีนและยุโรปตะวันออก จากความแตกต่าง-ขัดแย้งกันของระบอบเศรษฐกิจทั้งสองนี้ สุภา ศิริमानนท์ได้ยืนยันว่าในที่สุดระบอบทุนนิยม-จักรวรรดินิยมจะต้องเสื่อมลง แม้จะพยายามสร้างสงครามรุกรานขึ้นเพื่อขยายตลาด แต่ก็ต้องได้รับการต่อต้านจากประชาชนทั่วโลกซึ่งเป็นฝ่ายสันติ หรือฝ่ายสังคมนิยมที่กำลังเติบโตขึ้นอยู่เรื่อย ๆ นั่นเอง

นอกเหนือไปจากบทความที่มีอิทธิพลทางความคิดเหล่านี้แล้ว อักษรสาส์นยังเป็นแหล่งผลิตผลงานสำคัญ ๆ อีกจำนวนมากทั้งที่เป็นเรื่องสั้น บท กวี และบทความอื่น ๆ อีก เช่น

"การแปลคำในปรัชญา" (กัปตันสมุทร 2494: 16-31) เป็นบทความที่สะท้อนถึงปัญหาการใช้ศัพท์ทางปรัชญาในภาษาไทยได้เป็นอย่างดี กัปตันสมุทร หรือสมิคร บราวาค ได้วิเคราะห์รากศัพท์ทางความคิดที่สำคัญคือ วัตถุนิยมกับสสารนิยม จิตนิยมกับมโนภาพนิยม ฯลฯ ไว้โดยละเอียด

บทความ "รากฐานความเป็นมาของระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่" (สุภา ศิริमानนท์ 2495 ช: 36-50) อธิบายถึงรากฐานความเป็นมาของระบอบประชาธิปไตยในทวีปยุโรปว่าเกิดขึ้นจากการต่อสู้โค่นล้มระบอบศักดินาโดยชนชั้นกรรมวิธี หรือนายทุนกลุ่มหนึ่งเพื่อที่จะสถาปนาระบอบทุนนิยมขึ้นมาแทนที่ แต่ยังไม่ทันจะได้เขียนขยายความต่อ ผู้เขียนก็ถูกจับเสียก่อน

ใน "กำลังประชาชนของค่ายสันติภาพจะยับยั้งสงครามจักรวรรดินิยมไว้ได้" (เสนาะธรรมเสถียร 2493 ก: 10-17) ผู้เขียนได้วิเคราะห์ปัญหาสงครามและสันติภาพ โดยพิจารณาว่าสงครามที่เกิดขึ้นทุกวันนี้ เป็นผลจากความเสื่อมของระบอบทุนนิยมที่กำลังวิวัฒนาการมาถึงขั้นสูงสุด คือจักรวรรดินิยมและขยายตัวต่อไปไม่ได้ ต้องอาศัยสงครามจึงจะค้ำจุนระบอบทุนนิยมไว้ได้ แต่กำลังของค่ายสันติภาพที่มีสหภาพโซเวียตและจีนเป็นผู้นำค่ายสังคมนิยมกำลังเติบโตขึ้น และคัดค้านสงครามที่พวกจักรวรรดินิยมพยายามจะก่อขึ้นมา

"พระเจ้าอยู่ที่ไหน?" เรื่องสั้นแปลจากภาษาฮิบรู โดยอัคนี พลจันทร์ เป็นเรื่องของหญิงม่ายที่ต้องเลี้ยงดูลูกถึงสี่คนอย่างยากแค้นสาหัส ให้ภาพของสังคมประเพณีที่ยึดติดกับค่านิยมเก่าคร่ำครึจนกระทั่งมนุษยธรรมสูญสิ้นไป และได้ให้คำตอบแก่การแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าว่า "พระเจ้าของคนจนอยู่ที่ไหน? --อยู่ที่มือของคนจน" (ราชิต ซาหั้น 2493: 96) ความดีเด่นของเรื่องนี้ นอกเหนือจากเนื้อหาแล้ว การใช้ภาษาของผู้แปลก็นับว่าเด่นมาก โดยใช้ภาษาตลาดซึ่งสะท้อนถึงทรรณะในสังคมนั้น ๆ ตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของผู้แปลที่ได้เคยวิพากษ์วรรณคดีของไทยว่าไม่ได้สะท้อนความเป็นอยู่ที่แท้จริงของสังคมเลย เป็นแต่เพียงสมบัติของชนชั้นสูงบางกลุ่มเท่านั้น "อีสาน" บทกวีที่มีชื่อเสียงที่สุดบทหนึ่งของ "นายผี" หรืออัคนี พลจันทร์ได้สะท้อนภาพของแผ่นดินอีสานที่ยากจนข้นแค้น ดังที่ว่า "ในน้ำมีน้ำ ในดินมีแต่ทราย น้ำตาที่ตกกรายคือเลือดหลังลงโลมดิน" และท้ายที่สุดต่อความแห้งแล้งและสรรพปัญหา นายผีได้ให้กำลังใจในการต่อสู้ของ ชาวอีสานว่า "สองมือเอามีเอง เสียงเอายังมีคนยิน" บทกวีนี้เป็นไปตามกระแสการต่อสู้เพื่อมนุษยธรรม เพื่อความยุติธรรมในสังคมดังปรากฏในงานชิ้นอื่น ๆ ในยุคเดียวกันนี้

จากบทความหลาย ๆ ชิ้นที่เสนอเป็นตัวอย่างงานเขียนในยุคนี้ ดังปรากฏในนิตยสาร อักษรสาส์น จะสังเกตเห็นว่าการนำเสนอทั้งในทางหลักทฤษฎี แนวความคิดทางการเมือง การวิเคราะห์ อธิบายสถานการณ์สากลยุคปัจจุบัน และบทกวี เรื่องสั้น เรื่องแปลที่ช่วยสร้างกระแสมนุษยธรรม เรียกร้องความยุติธรรม เสมอภาคและคุณค่าต่าง ๆ ในสังคม โดยที่ไม่ได้เสนอการวิเคราะห์ วิพากษ์สภาพสังคม-การเมืองไทยไว้ ด้วยเหตุสำคัญคือบรรณาธิการไม่ต้องการให้เป็นสาเหตุแห่งการคุกคามของฝ่ายผู้มีอำนาจทางการเมือง (สุภา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์) และน่าจะเนื่องมาจากหลักการในทางวิชาการของสุภา ศิริमानนท์ ที่ไม่ต้องการ "ชี้นำ" ทางความคิดของ

ผู้อ่าน การเสนอแต่หลักการ ทฤษฎี และประสบการณ์ภายนอกจึงเป็นการเตรียมเครื่องมือในการวิเคราะห์ให้ผู้อ่านวินิจฉัยสภาพปัญหาด้วยตนเองเป็นสำคัญ

กลุ่มสื่อมวลชนนี้ นอกเหนือจากนิตยสารอักษรสาส์นแล้ว ก็มีการเสนอผลงานที่มีลักษณะ "ก้าวหน้า" ในแหล่งอื่นเช่นกัน แต่ไม่ได้รวบรวมผลงานต่าง ๆ เข้าไว้ด้วยจุดประสงค์เพื่อการเผยแพร่ศึกษาความรู้เช่นนี้ ในการเมืองรายสัปดาห์ ก็มีนักเขียนที่มีชื่อเสียง เขียนส่งประจำ ผลงานส่วนมากจะเป็นการวิเคราะห์ปัญหาสถานการณ์ปัจจุบันในแต่ละเรื่องมากกว่า เช่น "แนวต้านคอมมิวนิสต์" (สุภัทร สุคนธาภิรมย์ 2492: 6-7) ผู้เขียนได้อธิบายความหมายของคอมมิวนิสต์ในแง่การเมืองและในแง่ของระบบเศรษฐกิจ และเห็นว่าการต่อต้านคอมมิวนิสต์นั้นควรอาศัยระบบเศรษฐกิจที่ดีกว่า เป็นเครื่องสกัดกั้นการเติบโตของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่อาศัยช่องว่างระหว่างชนชั้น เป็นเงื่อนไขในการขยายตัว บทความนี้เขียนขึ้นเพื่อคัดค้านนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ซึ่งรัฐบาลชุดจอมพลแปลก พิบูลสงครามกำลังนำมาใช้ บทความเรื่อง "เพื่อสันติภาพ" (สายฟ้า 2493: 12) เป็นบทวิเคราะห์ปัญหาสถานการณ์โลกที่กำลังก่อตัวเป็นสงครามเย็นและกำลังปะทุขึ้นมาอย่างรุนแรง "สายฟ้า" หรืออัคนี พลจันทร์ (ทวีป วรติลก, สัมภาษณ์) ได้เรียกร้องให้ประชาชนทั่วโลกต่อต้านสงคราม ต่อสู้เพื่อสันติภาพซึ่งเป็นไปตามกระแสการเรียกร้อง รังวอนจากสมัชชาสันติภาพสากลที่กรุงสต็อกโฮล์มในขณะนั้น หรือในบทความเรื่อง "วิธีการต่อสู้เพื่อสันติภาพของประชาชนชาวโลก" (ธาตุน้ำดี 2493: 3-4, 12-13) ได้ชี้ให้เห็นว่าฝ่ายจักรวรรดินิยมอเมริกากำลังขยายตัวคุกคามประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ในทวีปเอเชียกำลังจัดตั้งสหภาพแปซิฟิกในลักษณะเดียวกับองค์การนาโต้ เพื่อใช้ต่อต้านขบวนการเรียกร้องสิทธิ เสรีภาพและปลดแอกจากจักรวรรดินิยม ดังนั้น "สายฟ้า" จึงได้เรียกร้องให้ประชาชนในภูมิภาคนี้รวมตัวจัดตั้ง และความสามัคคีกันเพื่อต่อสู้กับนักค้าสงครามและจักรวรรดินิยม

ในช่วงตั้งแต่ปลายปี 2493 เป็นต้นมา หนังสือพิมพ์การเมืองรายสัปดาห์ เริ่มมีบทบาท

*หนังสือพิมพ์การเมืองรายสัปดาห์ มีนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ เป็นเจ้าของตั้งแต่ต้นคือประมาณปี 2487 จนถึงประมาณปลายปี 2493 ก็เปลี่ยนไปดำเนินการโดยบุคคลในคณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทยจำนวนหนึ่ง จนกระทั่งถึงมิถุนายน 2494 ในระยะที่นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์เป็นเจ้าของ มีนายเพทาย โชตินุชิตเป็นบรรณาธิการ และนายบุญชู โรจนเสถียร เป็นผู้จัดการ ภายหลังจากนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ และนายบุญชู โรจนเสถียรได้ร่วมกันออกหนังสือพิมพ์ไทยใหม่ ในช่วงปี 2497 และมอบหมายให้นายสุภา ศิริमानนท์เป็นบรรณาธิการ

ทางการเมืองมากยิ่งขึ้น โดยเป็นสถาบันหลักในการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ ร่วมกับหนังสือพิมพ์ ปวงชน ซึ่งนอกจากจะลงบทความเรียกร้องให้ประชาชนเข้าร่วมสนับสนุนสันติภาพ โดยมี สมัคร บุรวาท ในนาม "กัปตันสมุทร" และอัศนี พลจันทรย์ในนาม "กุลิต อินทุศักดิ์" "อินทรายุทธ" เป็นนักเขียนหลักแล้ว หนังสือพิมพ์และนิตยสารทั้ง 2 ยังเป็นแหล่งรวบรวมรายชื่อผู้ลงนามสนับสนุนเรียกร้องสันติภาพอีกด้วย (การเมืองรายสัปดาห์ 2494: 5, 23; สุวัฒน์ วรดิลก, สัมภาษณ์) โดยได้รับความสนับสนุนจากนักหนังสือพิมพ์ร่วมสมัยเป็นอย่างมาก [รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะนำเสนอในบทต่อไป]

นอกจากผลงานและกิจกรรมในหน้าหนังสือพิมพ์และนิตยสารเหล่านี้แล้ว นักเขียน นักหนังสือพิมพ์เหล่านี้ยังมีกิจกรรมเผยแพร่ออกไปภายนอกอีก กล่าวคือเมื่อนายผิน บัวอ่อน กรรมการแผนกปาฐกถาและโต้วาทีของคณะกรรมการนักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองจัดปาฐกถาประจำภาคฤดูร้อนขึ้นในปี 2495 มีผู้ทรงคุณวุฒิมาแสดงปาฐกถามากมาย และต่อมาก็ได้รวบรวมจัดพิมพ์เป็นเล่มขึ้น โดยใช้ชื่อว่า รวมปาฐกถาพิเศษประจำภาคฤดูร้อน พ.ศ. 2495 * พร้อมทั้งข้อคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์จากนายอัศนี พลจันทรย์ในนาม "อินทรายุทธ" อีกด้วย ผู้ทรงคุณวุฒิและสาระสังเขปของปาฐกถาในครั้งนั้น มีดังนี้

นายสมัคร บุรวาท แสดงปาฐกถาเรื่อง "ทรศณะ" โดยบรรยายถึงทรศณะแบบวิทยาศาสตร์ หรือวัตถุนิยมว่าจะช่วยให้มองโลกได้อย่างถูกต้อง เห็นความเป็นจริงของสังคมชัดเจนกว่าทรศณะแบบจิตนิยม และด้วยทรศณะแบบนี้ก็ชี้ให้เห็นโลกซึ่งกำลังเปลี่ยนแปลง ทำให้พร้อมรับความเปลี่ยนแปลงได้ (2517: 13-36)

นายเสนีย์ เสาวพงศ์ แสดงปาฐกถาเรื่อง "การประพันธ์กับสังคม" (2517: 37-81) โดยให้ข้อคิดว่าความคลี่คลายของศิลปวรรณคดีย่อมเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงในสังคม จึงเป็นการสะท้อนชีวิตและสังคมส่วนรวม และชี้ว่าความจริงคือความงาม จากนั้นอินทรายุทธได้แสดงข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่า "เมื่อสังคมไม่บริสุทธิ์สะอาด ศิลปที่เกิดขึ้นจากสังคมนั้นก็หาอาจบริสุทธิ์ได้ไม่. . . ศิลปและวรรณคดีของผู้กตซึ่งูดริดย่อมรับใช้การกตซึ่งูดริด ศิลปและวรรณคดีของผู้กตซึ่งื่อย่อมรับใช้ปลดแอกแห่งชนชั้นในการต่อสู้แห่งมนุษยชาติ, ระหว่างชนชั้นต่อชนชั้น (2517: 85)

*ผู้รวบรวมคือพรชัย แสงซัจจ์ ในช่วงหลัง 14 ตุลาคม 2516 ได้มีการนำมาจัดพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง โปรดดูใน มหานทรศณะ (กรุงเทพมหานคร: กลุ่มวิชาการเพื่อประชาชน, 2517)

นายอุทรณ์ พลกุล แสดงปาฐกถาเรื่อง "หนังสือพิมพ์กับประชาชน" (2517: 111-144) โดยบรรยายว่า หน้าที่ของหนังสือพิมพ์เพื่อประชาชนนั้นคือ สื่อถ่ายทอดตีแผ่ภาวะการเมือง การเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของประเทศอย่างถูกต้องเป็นจริง และได้วิพากษ์วิจารณ์การควบคุม หนังสือพิมพ์ในประเทศไทยว่าเป็นเงื่อนไขจำกัดบทบาทสื่อมวลชน

นายดิเรก ชัยนาม* แสดงปาฐกถาเกี่ยวกับ "ประวัติวิวัฒนาการประชาธิปไตยของ ยุโรป" (2517: 145-190) โดยกล่าวถึงกระบวนการคลี่คลายของระบอบประชาธิปไตยในทวีป ยุโรปว่า มาสู่ระบบนิวตันได้อย่างไร และได้เข้าสู่สมัยปฏิวัติอเมริกาและฝรั่งเศสด้วยเงื่อนไข อะไร จึงก่อให้เกิดการสถาปนาระบอบประชาธิปไตยขึ้นในสังคมตะวันตกอย่างมั่นคงจนกระทั่งทุกวันนี้ ส่วนประเทศที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงสู่ระบอบประชาธิปไตยได้ หรือว่าต้องล้มเหลวนี้ องค์ปาฐกเห็นว่าเนื่องมาจากการที่ประชาชนด้อยการศึกษา และเป็นเหตุให้เปิดโอกาสแก่เผด็จการเข้าครอบครองอำนาจได้ ปาฐกถานี้ อินทรายุธได้วิพากษ์อย่างรุนแรงว่า ประชาธิปไตยที่ นายดิเรก ชัยนามเอ่ยถึงนั้นมีชื่ออะไร นอกจากหมายถึงประชาธิปไตยของชนชั้นนายทุนหรือของชนส่วนน้อย ประชาธิปไตยที่จะคงดำรงอยู่คู่กับประชาชนที่แท้จริงและเป็นของประชาชนในทรรศนะของอินทรายุธ จะต้องเป็นประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นจากระบอบเผด็จการชนชั้นกรรมาชีพซึ่งเป็นของประชาชนส่วนใหญ่เท่านั้น (อินทรายุธ 2517: 191-202)

ปาฐกถาชุดนี้จบลงด้วยทรรศนะของนายกุลหลาบ สายประดิษฐ์ เรื่อง "ฐานะของสตรี ตามที่เป็นมาในประวัติศาสตร์" (2517: 203-254) พร้อมทั้งข้อคิดเห็นของอินทรายุธ ทั้งคู่ต่างก็เห็นพ้องกันว่าสตรีนั้นอยู่ในฐานะที่จะก้าวออกไปข้างหน้าอย่างทัดเทียมกับบุรุษเพศเพื่อสร้างสังคมใหม่ที่ไม่ว่างค้ำกับบทบาทฐานะของสตรีต่อไป พร้อมทั้งเห็นว่าภาระหน้าที่ของสตรีที่สำคัญที่จะร่วมกับมวลมนุษยชาติทั่วโลกก็คือ การคัดค้านสงคราม เรียกร้องสันติภาพ (อินทรายุธ 2517: 255-283)

*ดิเรก ชัยนาม อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศสมัยนายปรีดี พนมยงค์ เคยร่วมกับสุภา ศิริमानนท์ ก่อตั้งนิตยสารอักษรสาส์นในระยะแรก (จินดา ศิริमानนท์, สัมภาษณ์) เป็นองค์ปาฐกท่านเดียวที่ไม่ได้นำแนววิเคราะห์แบบวัตถุนิยมวิภาษ หรือแนวสังคมนิยมมาใช้ ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งคณบดีคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ภายหลังกรณีกบฏสันติภาพ ถูกผู้บริหารมหาวิทยาลัยชุดจอมพลแปลก พิบูลสงครามเป็นอธิการบดีกดดันให้ลาออกจากตำแหน่ง

ปราชญ์ชาตินี้ มีความสำคัญต่อการปลุกฝังแนวความคิดทางการเมืองและสังคมให้แก่ นักศึกษาม.ธ.ก. เป็นอย่างมาก เป็นปราชญ์ซึ่งสืบทอดแนวทางเดิมที่เคยแสดงไว้ในภาคฤดูร้อนปี ก่อนนั้น (2493) คือการแสดงปราชญ์โดย ม.จ.สกลวรรณภากร วรวรรณ เรื่อง "นักศึกษา กับ สังคม" (ม.จ.สกลวรรณภากร วรวรรณ 2493: 108-129) และ "มาตรฐานการครองชีพ" ซึ่ง แสดงโดยพระยาศรารักษ์นิพัทธ์ ร.น. (2522: 30-50) โดยที่ปราชญ์ทั้งสองเรื่องนี้ได้ริเริ่มแนว การศึกษาสังคมตามแบบสังคมนิยมขึ้นมาก่อน แต่ในปราชญ์ครั้งหลังนี้ได้นำเอาการวิเคราะห์ตาม แนวทางมาร์กซิสต์-วัตถุนิยมวิภาษมาใช้ ซึ่งได้สะท้อนถึงกระแสความคิดทางสังคม-การเมืองในยุค นั้นได้เป็นอย่างดี

เมื่อพิจารณาจากผลงานของกลุ่มนักเขียน สื่อมวลชนในยุคนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นกลุ่มใหญ่ ที่สุดในกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง เนื่องจากมีเครื่องมือในการเผยแพร่ความรู้ข่าวสารที่ดี มีประสบการณ์เรียนรู้ถึงความทุกข์ยากของประชาชนโดยการติดตามข่าวสาร ประสบการณ์จาก ต่างประเทศ จากการร้องเรียนของประชาชน เมื่อประกอบรวมกับประสบการณ์ของนักเขียนแต่ละ คนแล้ว ก็ช่วยให้การเผยแพร่แนวความคิด "ก้าวหน้า" ของกระแสการเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่าง กว้างขวาง โดยเฉพาะนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ที่มีโอกาส มีประสบการณ์ในการเรียนรู้ทฤษฎีทาง การเมืองจากต่างประเทศ หรือหนังสือตำราภาษาต่างประเทศ เช่น นายกุลลาบ สายประดิษฐ์ นายสุภา ศิริमानนท์ นายสมิคร บุราวาด นายอัคนี พลจันทร์ นายทวีป วรดิลก เป็นต้น ก็ยิ่ง เพิ่มขีดความสามารถในการนำเสนอความรู้ และแนวความคิดทางการเมืองแบบก้าวหน้า เพื่อแก้ไข เปลี่ยนแปลงสังคมไทย และเมื่อมีสถาบันที่จะแลกเปลี่ยน เผยแพร่ความรู้ทางการเมืองอย่างเช่น อักษรสาร และ การเมืองรายลับตา ด้วยแล้ว ทำให้การกระจาย แลกเปลี่ยนแนวความคิดทาง สังคม-การเมือง และการดำเนินกิจกรรมทางการเมืองเป็นไปอย่างคึกคัก และช่วยสร้างกระแส ความสำนึกตื่นตัวให้แก่กลุ่มอื่น ๆ ในสังคมไทยได้อย่างมาก ดังจะศึกษาต่อไป

2.2.2 กลุ่มนักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง การ ศึกษาบทบาทของกลุ่มนี้จะขอจำกัดแค่ว่าในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเท่านั้น แม้ ว่าในขณะนั้นจะมีมหาวิทยาลัยอื่นอีก แต่มหาวิทยาลัยเหล่านั้นก็มิได้แสดงทัศนะ บทบาททางความคิด ทางการเมืองแบบ "ก้าวหน้า" ออกมา หรืออย่างน้อยที่สุดหากจะมีบ้าง ก็ไม่พบหลักฐานข้อมูลที่จะ ใช้ศึกษาได้ ในขณะที่นักศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ม.ธ.ก.) มีการจัด ตั้งคณะกรรมการนักศึกษาดำเนินงานกิจกรรมอย่างเป็นอิสระ มีการออกวารสาร ธรรมจักร เพื่อ เผยแพร่ข่าวสารการ เรียน กิจกรรม และความคิดเห็นต่าง ๆ บทบาทของนักศึกษา ม.ธ.ก. ใน ยุคต้นทศวรรษ 2490 ท่ามกลางกระแสการเมืองที่ผันผวนหลายประการดังได้กล่าวมาแล้ว จึง ไม่เพียงแต่สะท้อนภาพของสังคมการเมืองไทยในขณะนั้น หากยังเป็นพลังในการต่อสู้อย่างเข้มแข็ง

เพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของสถาบัน และโดยส่วนรวมอีกด้วย

มีผู้กล่าวว่า การสถาปนา ม.ธ.ก. ขึ้นในปี 2477 นั้น เปรียบเสมือนคู่แข่งแฝดของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2529: 59) ทั้งนี้เนื่องจากประวัติของ ม.ธ.ก. ที่ผ่านมาได้เกี่ยวของสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทยโดยตลอดมา นับตั้งแต่การสถาปนามหาวิทยาลัยขึ้นมาเพื่อ "บำบัดความกระหายของราษฎรผู้สมัครแสวงหาความรู้ อันเป็นสิทธิและโอกาสที่เขาควรมีควรได้ ตามหลักแห่งเสรีภาพในการศึกษา" ดังประกาศไว้ในข้อที่หกในหลักหกประการของคณะราษฎรนั่นเอง จากนั้นมหาวิทยาลัยนี้ก็เข้าผูกพันกับสถานการณ์ทางการเมืองอย่างแนบแน่นเมื่อนายปรีดี พนมยงค์ ใช้เป็นแหล่งบัญชาการขบวนการเสรีไทย

ช่วงแห่งความผันผวนของ ม.ธ.ก. ได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อเกิดการรัฐประหาร 2490 อันเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย-นายปรีดี พนมยงค์ ต้องลี้ภัยไปอยู่ต่างประเทศ ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อ ม.ธ.ก. นั้นมากมายเกินกว่าที่จะคาดคิดกันได้ในขณะนั้น จากความรู้สึกที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความปิติและภาคภูมิใจในสถาบันและผู้ประศาสน์การที่มีบทบาทในการนำขบวนการเสรีไทยในช่วงภาวะฉุกเฉินของชาติ ได้กลายเป็นความรู้สึกที่จะต้องป้องกันตัวให้พ้นจากคำกล่าวหาที่ว่า ผู้นำของสถาบันมีส่วนพัวพันในกรณีสวรรคต และหนีไปต่างประเทศ ภาวะความรับผิดชอบมหาวิทยาลัยจึงตกอยู่กับผู้นำมหาวิทยาลัยบางท่านที่เคยร่วมงานกับผู้ประศาสน์การฯ มาตั้งแต่แรก และเผื่อรอคอยความหวังที่จะให้สถานการณ์คลี่คลายไปจนกระทั่งนายปรีดี พนมยงค์ จะได้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง แต่ความคาดหวังมิได้เป็นไปดังที่ปรารถนา สถานการณ์กลับเลวร้ายยิ่งขึ้นอีกเมื่อเกิดกรณี "กบฏวังหลวง" ในต้นปี 2492 ซึ่งเป็นความพยายามของนายปรีดี พนมยงค์ และกลุ่มผู้สนับสนุนตั้งศึกษาไว้แล้ว กรณีนี้มีผลกระทบต่อ ม.ธ.ก. อย่างรุนแรง เพราะหลังจากนี้ข้อกล่าวหาว่า ม.ธ.ก. มีมลทินก็เพิ่มมากขึ้น นักศึกษาผู้หนึ่งที่ใช้นามปากกาว่า "14559" ได้บรรยายความรู้สึกและสภาพของ ม.ธ.ก. ในขณะนั้นว่า

ครั้นเกิดรัฐประหารขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน 2490 ประมุขของมหาวิทยาลัยต้องลี้ภัยการเมืองไปอยู่ต่างประเทศ อาจารย์ถูกจับกุมคุมขัง การสอบไล่ของนักศึกษาในบางลักษณะวิชาต้องทำการสอบกันใหม่ เนื่องจากกระดาษคำตอบของนักศึกษาถูกใช้ เป็นเป้าสำหรับประลองความคมของดาบปลายปืน ขณะนั้นเป็นเวลาปิดสมัยการศึกษาประจำปี ซึ่งโดยปกติมหาวิทยาลัยก็เจียบเหงาอยู่แล้ว แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะนั้น บรรยากาศเต็มไปด้วยความเศร้าและทึบทึบมืดมน แม้ดวงอาทิตย์จะแจ่มกระจ่างประการใดก็ตาม แต่นักศึกษาที่ช่างทำ เข้าไปในมหาวิทยาลัยในขณะนั้นก็รู้สึกประหนึ่งว่าดวงอาทิตย์นั้นไร้แสง เพราะยอดโดมที่เคยตระหง่าน ทักทายนเมฆคล้อยประหนึ่งว่าจะพลอยเศร้าไปกับนักศึกษาด้วย เพราะเขาเหล่านั้นรู้สึกไปโดยสัญชาตญาณว่า ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป วาระที่เขาจะต้องกอดฝันเผชิญกับมรสุมและพายุร้าย ได้มาถึงแล้ว (14559 2493: 23-24)

นับตั้งแต่นั้นมา อาจกล่าวได้ว่าเป็นยุคมรสุมของมหาวิทยาลัยนี้ สภาพความผันผวนครั้ง นี้กระทบต่อผู้บริหารมหาวิทยาลัยอย่างมาก มีการวิพากษ์วิจารณ์ที่จะเปลี่ยนบทบาทอันเป็น "การ เมือง" ของมหาวิทยาลัยนี้เสียที เช่นการเปลี่ยนโครงสร้างจากการมีปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิต ให้มีปริญญาสาขาต่าง ๆ จัดตั้งคณะต่าง ๆ ขึ้น ตลอดจนความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงการเรียน การสอนใหม่ และเมื่อความตึงเครียดทางการเมืองสูงขึ้นหลังเกิดกบฏแมนฮัตตันในกลางปี 2494 ม.ธ.ก. ก็ถูกทหารเข้ายึดครอง นักศึกษาต้องไปอาศัยเรียนที่อื่น ผู้บริหารชุดเดิมเช่น นายเดือน บุนนาค ก็หลุดจากตำแหน่งสำคัญ ๆ และท้ายที่สุดคือ การเปลี่ยนแปลงสถานะของมหาวิทยาลัย โดยพระราชบัญญัติในปี 2495 ซึ่งมีผลต่อการจัดอธิปไตยของผู้ประศาสน์การฯ พร้อมทั้งเปลี่ยน ชื่อเป็น "มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" จากนั้น จอมพลแปลก พิบูลสงคราม ก็เข้าดำรงตำแหน่ง อธิการบดีของมหาวิทยาลัยตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยฉบับใหม่

กล่าวโดยสรุปแล้ว ความเปลี่ยนแปลงและความผันผวนเหล่านี้ ทำให้ ม.ธ.ก. ต้อง ค่อย ๆ สูญเสียความเป็นอิสระที่เคยมีอย่างสมบูรณ์ไป ต้องตกอยู่ภายใต้การครอบงำของระบบ ราชการ และการควบคุมของกลุ่มอำนาจนิยมมากขึ้น แต่ในทางกลับกันปรากฏว่าในหมู่นักศึกษา กลับมีความเปลี่ยนแปลงที่ตรงข้ามกับผู้บริหารมหาวิทยาลัย คือสามารถพัฒนาขบวนการนักศึกษาให้มีพลัง ในการต่อสู้-ต่อรองเพื่อผลประโยชน์ต่าง ๆ อย่างเข้มแข็ง ทั้งยังสามารถผลักดันทิศทางการต่อสู้ ทางการเมืองได้ไม่น้อย อาจกล่าวได้ว่าขบวนการนักศึกษาเริ่มก่อตัวเข้มแข็งขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2491 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวของเหล่านักศึกษานี้ เป็นไปโดยผืนกระแสดัดตน จากภายนอก และภายในมหาวิทยาลัย สำหรับผู้บริหารที่ต้องการให้นักศึกษามีบทบาท หน้าที่เพียง การศึกษาเล่าเรียนเท่านั้น การห้ามนักศึกษาเข้ายุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางการเมืองนี้ ได้ก่อให้เกิด ปฏิกริยาต่อต้านจากนักศึกษาอย่างมากมาย ดังจะเห็นได้จากผลงานจำนวนมากที่ตีพิมพ์ลงใน ธรรมจักร ดังเช่นบทบรรณาธิการฉบับหนึ่ง ได้ชี้เหตุผลว่า

. . . เป็นความจริงที่ว่านักศึกษาไม่ควรเล่นการเมือง ไม่ควรใช้มหาวิทยาลัยเป็นเวทีของ การโรมรันทางการเมือง แต่ในขณะเดียวกัน ก็เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่นักศึกษาจะต้อง เอาใจใส่และเกี่ยวข้องกับการเมือง เพราะการเมือง การศึกษา การเศรษฐกิจ และ สภาพความเป็นอยู่ของชีวิตย่อมเกี่ยวโยง และสัมพันธ์กันประจวบความเกาะพันของเส้นด้าย ในเนื้อผ้า เราไม่อาจแยกออกได้ว่า อะไรเป็นการเมือง และอะไรไม่ใช่การเมือง และ มันเป็นไปได้หรือที่เราจะพยายามแยกการเมืองออกจากประชาชน เราเป็นนักศึกษา แต่ใน ขณะเดียวกัน เราก็เป็นประชาชนด้วย เราไม่สามารถจะแยกตัวเราออกจากประชาชนได้ บ้านเมืองย่อมเป็นของประชาชนทุกคน และผลประโยชน์ของประชาชน ก็คือผลประโยชน์ ของนักศึกษาด้วยเช่นเดียวกัน (สุวิทย์ เฟดิมชิต 2495: ไม่ปรากฏเลขหน้า-เส้นใต้เน้นโดย ผู้เขียน)

และจากกระแสความรู้สึกเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการเมือง กับประชาชนนี้ก็ได้ออกสะท้อนออกมาเป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อรับใช้สังคม รับใช้ประชาชน เช่น

เพียงหวังจักเพียงมุ่ง
เพียงเพื่อรับปริญญา
แก้ควรรสหายคิด
สร้างศรีสังคมคือ
(มณูญ มโนรมย์ 2495: 6)

หรือจึงมุ่งมาศึกษา
เอาตัวรอดเท่านั้นฤา
แลตั้งจิตร่วมยึดถือ
ปลายทางเราที่เล่าเรียน

การก่อตัวของกระแสแนวความคิดเหล่านี้ ได้สะท้อนออกมาในวารสารธรรมจักร* ของสโมสรนักศึกษา ซึ่งมีบรรณาการประจำอยู่เป็นวาระ ๆ ละหนึ่งปี เมื่อศึกษาจากข้อเขียนเหล่านี้จะพบพัฒนาการทางความคิด การมองปัญหาและทางแก้ของปัญญาชน และนักศึกษาอย่างน่าสนใจมาก พัฒนาการของธรรมจักรนั้น มีความสัมพันธ์กับกระแสความตื่นตัว-เปลี่ยนแปลงภายนอกมหาวิทยาลัยอย่างมาก เนื่องจากนักเขียนภายนอกได้เข้ามาเขียนให้แก่ธรรมจักรด้วยไม่น้อย ข้อเขียนต่าง ๆ ยังเป็นไปตามกระแสการต่อสู้ในแต่ละช่วงด้วยเช่นกัน

วารสารธรรมจักร เริ่มตีพิมพ์ขึ้นในปี 2492 โดยได้รับทุนสนับสนุนจากทางมหาวิทยาลัยทั้งหมด และผู้บริหารก็ได้ตั้งความหวังไว้ว่า "เมื่อมีธรรมจักรเกิดขึ้นเช่นนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าความเข้าใจมหาวิทยาลัยจากบุคคลภายนอกจะดีขึ้น เพราะหนังสือนี้จัดทำโดยนักศึกษา ก็เท่ากับว่ามีนักศึกษาเป็นหลักประกันในความจริง อันเป็นผลจากการทำความเข้าใจ" (วิจิตร ลุสิตานนท์ 2491: 1) แต่การดำเนินงานนั้น นักศึกษาสามารถลงพิมพ์บทความต่าง ๆ ได้ตามความเห็นของบรรณาการอย่างอิสระ (ทวีป วรดิลก, สัมภาษณ์; สุวิทย์ เติมชิต, สัมภาษณ์) บทความที่ปรากฏในฉบับแรก ๆ นั้น ก็ได้แสดงถึงความเข้าใจปัญหาเดือดร้อนของประชาชน ของกลุ่มชนที่เสียเปรียบในสังคม ดังเช่น "ประกันภัยสังคม" (อรุณ โอปริคดัม 2492: 7-12) ผู้เขียนได้เสนอหลักการนี้เพื่อใช้กับสังคมไทย และเห็นว่าแนวความคิดนี้เคยมีความพยายามเสนอให้ใช้ในสังคมไทย แล้วถึง 3 ครั้ง คือครั้งแรกโดยหลวงประดิษฐมนูธรรม โดยผนวกเข้ากับเค้าโครงเศรษฐกิจ แต่ก็ถูกยับยั้งไป ครั้งที่ 2 นายโชติ คุ่มพันธ์ เสนอต่อที่ประชุมรัฐสภา แต่ก็ไม่ได้รับการสนับสนุน และครั้งที่ 3 จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในฐานะนายกรัฐมนตรี ได้แถลงเป็นนโยบายต่อรัฐสภาในปี พ.ศ. 2491 แต่ก็ไร้ความหมายในทางปฏิบัติ ดังนั้น ผู้เขียนจึงได้เสนอให้รัฐบาลดำเนินนโยบายการประกันสังคม

* ผู้เขียนมีโอกาสศึกษาวารสารธรรมจักร ด้วยความกรุณาให้คำแนะนำและหยิบยืมจากอาจารย์สุภาภรณ์ จรัสพันธ์ และอาจารย์ชาวิทิตย์ เกษตรศิริ จึงขอขอบพระคุณในโอกาสนี้อีกครั้ง

ให้เป็นจริง โดยการปรับปรุงการคลังเสียใหม่ ปรับปรุงระบบภาษีทั้งระบบให้เป็นธรรม และมีประสิทธิภาพมากขึ้น

บทความอีกชิ้นหนึ่ง ในระยะแรกนี้ได้แก่ "อาดัมส mith มิตรผู้ถูกสาป" (วิทย์ ตันตยกุล 2492: 4-9) ผู้เขียนได้วิจารณ์ระบบทุนนิยมโดยอ้อม ๆ โดยเห็นว่า อาดัมส mith เองก็ได้เสนอหลักการที่จะให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมเช่นกัน คือ "ยอมเป็นความเที่ยงธรรมโดยแนวที่บุคคลผู้ผลิตอาหาร เสื้อผ้า และที่หนักให้แก่ประชากรทั้งโลกจะได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์อันเกิดจากน้ำมือของเขาเองให้เพียงพอแก่การกินดี แต่งตัวดี และอยู่ดี. . ." (วิทย์ ตันตยกุล 2492: 8) บทความนี้จึงเป็นการตีความแนวคิดของอาดัมส mith ใหม่ โดยเน้นหลักการที่จะมุ่งเสนอความเสมอภาคในสังคมซึ่งถูกละเลยโดยฝ่ายนายทุน นักการค้า อุตสาหกรรม ที่กำลังมีอิทธิพลในสังคมขณะนั้น

ในปี 2493 ความรู้สึกที่รับผิดชอบต่อสังคมและต้องการแสวงหาลัทธิที่คิดว่าได้โน้มน้าวไปยังไปทางสังคมนิยมและแจ้งชัดยิ่งขึ้นทุกขณะ ในการปาฐกถาต่อหน้านักศึกษา ม.ธ.ก. เมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2493 หม่อมเจ้าสกลวรรณภากร วรวรณ ได้ทรงประกาศว่า "ข้าพเจ้าเป็นโซซลิสต์" (ม.จ. สกลวรรณภากร วรวรณ 2493: 108) ซึ่งนับเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งต่อกระแสความคิดทางการเมือง ที่นักศึกษาและปัญญาชนในยุคนั้นกำลังแสวงหากันอย่างมาก นายทวีป วรดิกลในฐานะบรรณกรธรรมจักร ก็ได้นำปาฐกถาชิ้นนี้มาเผยแพร่ทันที พร้อม ๆ กับบทความอีกชิ้นหนึ่งของนายกุลหลาบ สายประดิษฐ์ เรื่อง "การเมืองที่มีการศึกษา" (กุลหลาบ สายประดิษฐ์ 2493 ก: 123-125, 127-129) ที่จับเอาประเด็นการจัดปาฐกถานั้นมาชี้ให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของนักศึกษาที่มีต่อสังคม และย้ำว่า

เราจะเห็นว่านักศึกษานั้น อย่างน้อยที่สุดจะต้องเกี่ยวข้องกับการเมือง ในฐานะที่เป็นผู้มีสิทธิการเมือง หรือจะเป็นผู้มีสิทธิการเมืองในเวลาไม่ช้า ฉะนั้นก็ไม่มีเหตุผลเลยที่จะขัดขวางมิให้นักศึกษาสนใจในการเมือง หรือฝึกฝนในการแสดงความคิดเห็นทางการเมือง ยิ่งกว่าไม่ควรขัดขวางหน่วงเหนี่ยว นักศึกษาควรได้รับการส่งเสริมให้มีความสนใจและฝึกฝนความรู้เรื่องการเมือง . . . (2493: 129)

และในธรรมจักรฉบับเดียวกันนี้ นายเสนาะ ธรรมเสถียร และนายทวีป วรดิกล ก็ได้เสนอแนวการวิเคราะห์สังคมไทยว่าเป็นสังคม "กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" ในบทความเรื่อง "หลักนโยบายที่นักศึกษาพึงมี" (เสนาะ ธรรมเสถียร 2493 ข: 7-12) ผู้เขียนได้เปรียบเทียบสภาพสังคมไทยกับจีนที่เพิ่งจะผ่านพ้นการเปลี่ยนแปลงในปี 2492 และชี้ว่าเงื่อนไขที่ทำให้สังคมไทยไม่สามารถจะปฏิวัติได้นั้น เนื่องมาจากยังขาดการเคลื่อนไหวและจัดตั้งองค์กรในการต่อสู้ของนักศึกษา "ฉะนั้นจึงเป็นความจำเป็นอันรีบด่วน ที่นักศึกษาจะต้องมีหลักนโยบายเพื่อการปฏิบัติให้ลุล่วงไปซึ่งภารกิจแห่งเอกราช ประชาธิปไตย และสันติภาพ ในฐานะที่เป็นชนชั้นปฏิวัติชนชั้นหนึ่ง

ของสังคมไทย" (2493 ข: 9) และนโยบายที่ว่านั่นก็คือ "ให้ประชาชนชนชั้นต่าง ๆ ที่ถูกกดขี่ ขูดรีดในปัจจุบัน ได้มาซึ่งอำนาจปกครอง โดยชิงกลับคืนจากชนชั้นปกครองกลุ่มต่าง ๆ ในปัจจุบัน" (2493 ข: 10) ซึ่งเงื่อนไขปัจจัยที่จะทำให้ นักศึกษาสามารถปฏิบัติตามภารกิจนี้ได้ก็คือ โดยการพิจารณาสถานะทางสังคมของนักศึกษาว่าอยู่ในชนชั้นใด จากนั้นต้องรวมตัวจัดตั้งองค์กรขึ้นต่อสู้ต่อไป

ส่วนบทความ "นักศึกษากับการปฏิวัติ" ของนายทวีป วรดิลก บรรณกรประจำฉบับ ได้กระตุ้นเร้าให้นักศึกษามีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลงสังคม โดยวิพากษ์นักศึกษาไทยว่า ไม่เคยมีส่วนร่วมในการต่อสู้เลย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในสภาพสังคมแบบกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา เช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ และได้วิพากษ์สภาพสังคมไทยตลอดจนนักศึกษาต่อไปว่า

. . . อุปสรรคในการจัดตั้งขบวนการนักศึกษาที่ต่อสู้เพื่อประชาชน ซึ่งจำเป็นจะต้องมีมาก็ อาจจะเป็นได้หลาย ๆ ประการ ประการแรก ๆ ก็ได้แก่นักศึกษาส่วนน้อยซึ่งมีความคิดเพียงแค่ว่า เพื่อหนีปริญญาเอาตัวรอด อันเป็นการปฏิเสธสังคมนิยมใหม่ที่กำลังก้าวหน้าเสียโดยสิ้นเชิง และอาจจะมีนักศึกษาจำนวนหนึ่งเหมือนกัน ที่หลบไหลลอยภายใต้ระบบเก่าที่โง่อำ หู หรา พอใจแต่จะแสวงหาความสำราญที่ไร้รากฐานระดับชีวิต ตื้น และเห่อกับอารยธรรม ตะวันตกที่ผิวเผิน มันใจว่าการปฏิวัติเพื่อประชาชนโดยของชนชั้นกรรมวิธีที่เป็นอยู่จะสามารถ นำสังคมไปสู่จุดหมายปลายทางได้ ซึ่งความจริงจะเป็นได้อย่างมากก็เพียงกรุยทางให้กับลัทธิ เผด็จการอันเหี้ยมโหดเท่านั้น . . . (ทวีป วรดิลก 2493: 173)

จะเห็นได้ว่าผู้เขียนไม่พอใจต่อ "ประชาธิปไตยของชนชั้นกรรมวิธี" อย่างรุนแรง ใน ธรรมจักรฉบับที่ เขายังเป็นบรรณกรอยู่ ก็ได้เสนอ "ประชาธิปไตย" รูปแบบอื่น เช่นในบทความ เรื่อง "ยุคใหม่ของประชาธิปไตย" (วิเชียร วัฒนคุณ 2493: 42-47) ผู้เขียนได้บรรยายถึง ประชาธิปไตยแบบใหม่ที่กำลังใช้กันอยู่ในสหภาพโซเวียต และยุโรปตะวันออกว่านำความก้าวหน้า ความสงบสุขมาสู่มวลประชาชนในประเทศเหล่านั้นได้ ก็ด้วยการโค่นชนชั้นนายทุน โค่น "ระบอบ ประชาธิปไตยของนายทุน" หรือประชาธิปไตยชนชั้นกรรมวิธีลงเสีย

การเสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับสภาพสังคม ระบบการเมือง การปกครองใหม่นี้ คงจะมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้ นักศึกษาในระยะนั้นสับสน ทั้งนี้เนื่องจากยังคงมีค่านิยมสองกระแสที่ขัดแย้งกันอยู่ คือค่านิยมแบบเก่า ที่มองว่าการศึกษเป็นบันไดไปสู่การประกอบอาชีพส่วนตัวเพื่อฐานะ ความมั่งคั่ง กับค่านิยมเกี่ยวกับการศึกษาแนวใหม่ที่กำลังนำเสนออยู่ในขณะนั้น คือค่านิยมที่เห็นว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษานั้นอยู่ที่การมีความรับผิดชอบต่อสังคม โดยการสร้างสรรค์สังคมส่วนรวม ให้ดีขึ้น ดังนั้นนายประจวบ อัมพะเศวต ประธานคณะกรรมการนักศึกษา ม.ธ.ก. ในขณะนั้น จึงได้ย้ำว่าจุดมุ่งหมายในการศึกษาแบบแรกเป็นพรรคคนที่คับแคบ นักศึกษาควรจะตระหนักว่าจุดมุ่ง

หมายของการศึกษานั้นเป็นไปเพื่อ "รับใช้ประชาชน" (2493: 6-10) จากนั้นนายมารุต บุณาค ซึ่งต่อไปจะขึ้นมาเป็นประธานคณะกรรมการนักศึกษา ม.ธ.ก. ในปี 2495 ก็ได้อธิบายต่อว่าการ ศึกษาเพื่อตนเอง หรือเพื่อวงศ์ตระกูลนั้น เป็นแนวคิดที่เห็นแก่ตัว และท้ายที่สุดก็จะกลายมาเป็น เครื่องมือสนับสนุนชนชั้นกระฎุมพี หรือชนชั้นปกครอง (2493: 34)

เมื่อกลุ่มผู้นำนักศึกษาได้กำหนดท่าทีที่ชัดเจนไว้แล้ว ต่อมาก็ได้นำไปสู่การปฏิบัติที่เป็น รูปธรรมชัดเจนยิ่งขึ้นคือ การเข้าร่วมกับคณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทย ในการรณรงค์ เรียกร้องสันติภาพ การรณรงค์ภายในม.ธ.ก. ดำเนินไปอย่างคึกคักโดยการสนับสนุนของวารสาร ธรรมจักร ด้วยการตีพิมพ์บทความสนับสนุนเป็นระยะ ๆ อย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่บทความของนาย เสรี รัตนพันธุ์ เรื่อง "สันติชนทั่วโลกเรียกร้องให้จัดการสงคราม" (2493: 13-16) ของนาย สุทร ประเสริฐจินดา เรื่อง "นักศึกษามีส่วนร่วมสำคัญในการเรียกร้องสันติภาพ" (2494: 9-12) พร้อมทั้งมีการตีพิมพ์ "คำวิงวอนแด่นักศึกษาทั่วโลกในการประชุมสมัชชาสันติภาพแห่งสหบาล นักศึกษานานาชาติ ครั้งที่สอง" (2492: 9-11) ในบทความของผู้นำนักศึกษาสองชิ้นแรกนั้นได้ ชี้ประเด็นความเกี่ยวพันกันระหว่างนโยบายสงคราม กับปัญหาความเดือดร้อนทุกข์ยากของมวลชน ปัญหาการศึกษา การสาธารณสุข ค่าครองชีพของประชาชนสูงขึ้น ทั้งหมดสืบเนื่องมาจากการทุ่มเทงบประมาณให้แก่การสงครามมากเกินไป นายมารุต บุณาคจึงได้ประกาศภารกิจของบรรดานักศึกษาว่า "สันติภาพจะมาสู่โลกได้ มิใช่ด้วยการนอนคอย หากอยู่ที่การทำงานของประชาชน โดยเฉพาะนักศึกษาซึ่งเป็นพลังของประชาชน" (2495: 30) ทรรศนะเช่นนี้ก็เช่นเดียวกับที่นาย ประจวบ อัมพะเศวตที่ได้เรียกร้องให้นักศึกษาเลือกเอาระหว่าง "ผู้กดขี่และผู้ถูกกดขี่ ในระหว่าง ฝ่ายสงครามและฝ่ายสันติภาพ" (2495: 152) แต่ในที่สุดการแสดงท่าทีเหล่านี้ของนักศึกษาต้อง ยุติลงเมื่อเกิดกรณีกบฏสันติภาพซึ่งมีการจับกุมผู้นำนักศึกษาจำนวนมาก

กระแสความคิดสังคมนิยม และการศึกษาเพื่อรับใช้ประชาชนที่ก่อตัวขึ้นในกลุ่มนักศึกษา ม.ธ.ก. นั้น ไม่เพียงแต่จะถ่ายทอดออกมาเป็นอักษรดังที่ปรากฏในธรรมจักรเท่านั้น หากเป็นดัง ที่กล่าวไว้แล้วว่ายังได้เข้าร่วมเรียกร้องสันติภาพ และการจัดปาฐกถาภาคฤดูร้อนอีกด้วย นอกจากนี้ก็ยังได้เข้าร่วมรับทราบและบรรเทาปัญหาความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติของพี่น้องชาวภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ โดยการจัดงานรับบริจาคเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ต่าง ๆ เพื่อช่วยผู้ ประสบภัยจากน้ำท่วม ฝนแล้ง เป็นต้น ความตื่นตัวของนักศึกษานี้ จึงเป็นผลมาจากความสำนึกถึง ภาระหน้าที่ บทบาทของนักศึกษาที่มุ่งมั่นรับใช้สังคมของบรรดาผู้นำนักศึกษาในยุคนั้น ซึ่งไม่ได้จำกัด เพียงแค่การเรียกร้องปกป้องผลประโยชน์ หรือสิทธิที่ตนเองและคณะถูกกดขี่เท่านั้น หากยังได้ คำนี้ถึงสังคมส่วนรวมเสมอ กิจกรรมทางการเมืองของบรรดานักศึกษาเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นผล มาจากการจัดตั้งขบวนการนักศึกษาที่เหนียวแน่น สามัคคีกันบนพื้นฐานที่ปลูกฝังกันมาช้านาน แต่อีก

ส่วนหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้คือ ทิศทางการเคลื่อนไหวในขณะนั้น ถูกครอบงำและกำหนดขึ้น โดยผู้นำนักศึกษาบางคน (ประจวบ อัมพะเสวต, สัมภาษณ์) เช่นเดียวกัน แนวความคิดทางการเมืองบางประเด็นก็ถูกครอบงำ—ซึ่งนำไปให้เห็นคล้ายตามจากฝ่าย "ปฏิวัติ" ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยด้วย เช่นการวิเคราะห์สังคมไทยแบบกึ่งเมืองขึ้น—กึ่งศักดินา การวิเคราะห์ชนชั้นในสังคมไทยรูปแบบ แนวทางการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงจากระบอบประชาธิปไตย "ทุนนิยม" สู่ "ประชาธิปไตยแผนใหม่" (ทวีป วรติลก, สัมภาษณ์) แต่ข้อเขียนเหล่านี้ก็ถูกเผยแพร่ออกมาไม่มากนัก ทั้งนี้จากการกั๊กกรองของบรรณากรแต่ละคนเอง ดังนั้นงานเขียนในกลุ่มนักศึกษาบางส่วนจึงต้องเสี่ยงไปออกใน "ธรรมจักรรายปักษ์" (2493-2494) ซึ่งออกโดยความรับผิดชอบของนายอารีย์ อิ่มสมบัติ บรรณาธิการ ผู้เขียน และจัดหาบทความจากภายนอก แม้ว่าจะไม่สามารถสืบค้นธรรมจักรรายปักษ์ได้ แต่ก็เชื่อว่าบทความที่ตีพิมพ์ลงธรรมจักรรายปักษ์นี้ คงจะมีเนื้อหารุนแรงมาก ดังปรากฏในคำฟ้องบรรณาธิการวารสารนี้ ในคดีกบฏสันติภาพว่า ". . . จำเลยนี้ได้จัดการจำหน่ายหนังสือพิมพ์นี้แก่ประชาชนทั่วไป ก่อให้เกิดความปั่นป่วน กระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชน ซึ่งจะก่อให้เกิดความไม่สงบในแผ่นดิน. . ." (บรรลือ เรื่องตระกูล 2502: 55)

กล่าวโดยสรุปแล้ว กระแสความคิดทางการเมืองที่เติบโตขึ้นในกลุ่มศึกษาม.ร.ก. นั้น เกิดขึ้นทั้งจากเงื่อนไขปัจจัยโดยรอบที่กดดันให้ต่อสู้และแสวงหาอุดมการณ์ การเรียนรู้ความทุกข์ยาก ปัญหาของชนผู้เสียเปรียบในสังคม จากการเผยแพร่ชักชวน ให้การศึกษาทฤษฎีการเมืองโดยสมาชิกขบวนการคอมมิวนิสต์ ขบวนการนักศึกษาในช่วงนั้นจึงเป็นกลุ่มพลังการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลง อีกกลุ่มหนึ่ง ที่เติบโตและเป็นพลังในการต่อสู้ และเรียกร้องความเป็นธรรม และคุณค่าอื่น ๆ ให้แก่สังคมไทย

2.2.3 ขบวนการคอมมิวนิสต์และกลุ่มต่อต้านรัฐบาลอื่น ๆ ขบวนการคอมมิวนิสต์ เป็นกลุ่มที่แพร่แนวความคิด-อุดมการณ์ทางการเมือง มาร์กซิสม์-เลนินนิสม์-เหมาอิล์ม เพื่อสร้างแนวร่วมต่อต้านรัฐบาลไทย โดยเฉพาะยุคต้นทศวรรษ 2490 กระแสความคิดทางการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง อาจกล่าวได้ว่าได้รับอิทธิพลจากกลุ่มนี้อย่างมาก ดังนั้น การที่จะเข้าใจความคิดทางการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องศึกษาพัฒนาการของขบวนการคอมมิวนิสต์ และผลงานทางความคิดที่ใช้เผยแพร่

งานศึกษาในส่วนนี้จะให้ภาพของพัฒนาการขบวนการคอมมิวนิสต์โดยสังเขป ความโดยละเอียดนิพนธ์จะเสนอในบทต่อไป จากหลักฐานของรัฐบาลไทย กระแสความคิดแบบมาร์กซิสม์เริ่มเข้ามาสู่สังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 7 ต่อมาเข้ามาอีกหลายกลุ่ม แต่กลุ่มจากพรรคคอมมิวนิสต์จีนสาขาประเทศไทยเป็นกลุ่มที่เข้มแข็งที่สุด ได้รับการสนับสนุนจากชาวจีนในประเทศไทย และ

จากพรรคคอมมิวนิสต์จีนที่กำลังต่อสู้โค่นล้มรัฐบาลก๊ก มิน ตั้งอยู่ ขบวนการคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยช่วงนี้ยังไม่ทันจะเติบโต ก็ต้องถูกกำราบปราบปรามจากรัฐบาลไทย ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พุทธศักราช 2476 ต่อมาเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่สองขึ้น และได้มีการต่อสู้ต่อต้านการรุกรานของญี่ปุ่นโดยขบวนการเสรีไทย ฝ่ายคอมมิวนิสต์จึงถือเป็นโอกาสในการขยายอิทธิพลแนวความคิด-อุดมการณ์ในกลุ่มคนไทยด้วย ซึ่งนับเป็นความพยายามที่จะขยายแนวร่วมออกไปให้กว้างจากกลุ่มคนจีนแต่เดิม และพบว่าผู้สนใจมากพอควร อย่างไรก็ตามขบวนการคอมมิวนิสต์ในช่วงนี้ซึ่งดำเนินงานเคลื่อนไหวร่วมกับขบวนการคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ต้องอาศัยเคลื่อนไหวโดยลับ ๆ จวบจนกระทั่งรัฐบาลพลเรือนหลังสงครามยุติได้ยกเลิกพระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ในปี 2489 ฝ่ายซ้ายไทยจึงมีโอกาที่จะเผยแพร่แนวความคิดของตนออกสู่สาธารณชน โดยเฉพาะกลุ่มกรรมกรบ้าง กลุ่มนักศึกษาบ้าง กลุ่มนักหนังสือพิมพ์บ้าง ฯลฯ ในช่วงเดียวกันนี้เอง ก็มีการจัดตั้งกลุ่มการเมืองที่มีนโยบายค่อนข้างไปทางสังคมนิยมเกิดขึ้น แต่กระแสความตื่นตัวในช่วงนี้ก็ต้องประสบกับการปราบปราม จากกลุ่มผู้นำที่มาจากการรัฐประหาร 2490 ทำให้ขบวนการคอมมิวนิสต์ต้องลงไปต่อสู้ขยายมวลชนใต้ดิน ขยายแนวร่วมในกลุ่มกรรมกร ในกลุ่มนักศึกษามหาวิทยาลัย ในกลุ่มชาวนา และแม้กระทั่งกลุ่มพระสงฆ์

การเคลื่อนไหวเผยแพร่อุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ช่วงต้นทศวรรษ 2490 นั้น ในระยะเริ่มแรกมีการจัดพิมพ์จำหน่ายหนังสือที่แปลมาจาก The Communist Manifesto โดยนายเสนาะ พานิชย์เจริญ (พ. เมืองชมพู 2530: 107) ทางสำนักพิมพ์ยุคใหม่ได้โฆษณาว่าจัดพิมพ์ "หนังสือชุดสังคมนิยม" ออกจำหน่าย คือรัฐธรรมนูญของสหภาพสาธารณรัฐโซเชี่ยลลิสต์โซเวียต ซึ่งแปลโดยนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ ลัทธิคอมมิวนิสต์และลัทธิสังคมนิยม และสังคมนายทุน-หลักเศรษฐศาสตร์การเมืองเบื้องต้น (มหาชน 2490: ไม่ปรากฏเลขหน้า) นอกจากนี้ยังมีการพิมพ์โฆษณาหนังสือนิตยสารที่เผยแพร่ลัทธิอุดมการณ์มาร์กซิสต์อย่างเปิดเผยเช่น โฆษณา New Times ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ของฝ่ายคอมมิวนิสต์ค่ายสหภาพโซเวียต The China Weekly Review และ China Digest ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ค่ายคอมมิวนิสต์จีน (มหาชน 2490: ไม่ปรากฏเลขหน้า) ร้านหนังสือหลายแห่งในพระนครก็ได้โฆษณาหนังสือผลงานทฤษฎีมาร์กซิสต์ เลนิน เหมา เจ๋อตุง อย่างเปิดเผย เช่น ฮั่วเจียว บุคส์โทร้ และตำจ้งอุ้นฟ้า ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว เป็นต้น

ในช่วงที่กำลังมีการรณรงค์เรียกร้องสันติภาพ ก็มีโฆษณานิตยสารรายเดือนทางใหม่ที่น่าสนใจและงานทฤษฎีของคาร์ล มาร์กซ เฟรเดอริคเองเกลส์ ทฤษฎีวิวัฒนาการของสังคมนิยมแตกต่างระหว่างลัทธิเศรษฐกิจสังคมนิยมฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย ชีวิตการต่อสู้ของประชาชนในแบบต่าง ๆ และนวนิยายสั้นก้าวนำจากนักประพันธ์ผู้มีชื่อเสียง เป็นต้น (การเมืองรายสัปดาห์ 2494: ไม่ปรากฏเลขหน้า)

นอกจากนี้ยังได้ตีพิมพ์หนังสือเล่มอีกด้วย เช่น ภัยของชาติไทย ไทยกิ่งเมืองขึ้น ทางออกของไทย วิวัฒนาการของสังคม หนังสือเหล่านี้ได้สร้างทัศนคติความรู้เกี่ยวกับวิวัฒนาการของความเป็นไปตามลำดับขั้น คือยุคคอมมิวนิสต์บรรพกาล ทาส คักดินา ทุนนิยม สังคมนิยม และยุคคอมมิวนิสต์ เพื่อใช้วิเคราะห์เข้าใจสภาพการณ์เมืองไทยว่า เป็นกิ่งเมืองขึ้น-กิ่งคักดินา เพราะเศรษฐกิจของประเทศไทยตกอยู่ใต้อิทธิพลจักรวรรดินิยม สภาพการณ์ทหารและการเมืองตกอยู่ใต้อิทธิพลจักรวรรดินิยม ที่เรียกว่ากิ่งคักดินา เพราะอำนาจการปกครองยังอยู่ในมือของเจ้าของที่ดิน ไม่อยู่ในมือของประชาชน และให้ความเข้าใจเกี่ยวกับสงครามเย็นว่า โลกแบ่งออกเป็นสองค่าย คือค่าย "ค่าสงคราม" หรือเสรีประชาธิปไตยที่มีสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ กับ "ค่ายสันติภาพ" หรือค่ายคอมมิวนิสต์ซึ่งมีสหภาพโซเวียตเป็นผู้นำ โดยถือนโยบายสันติภาพ ปลดปล่อยประเทศเมืองขึ้นให้เป็นเอกราช และปลดปล่อยประชาชนให้มีประชาธิปไตยสมบูรณ์ อยู่ดีกินดีและมีสันติภาพถาวร (บรรลือ เรื่องตระกูล 2502: 107-108)

จากองค์ความรู้ที่ขบวนการคอมมิวนิสต์พยายามสั่งสมและปลูกฝังในขณะนั้น ในปัจจุบันนี้อาจจะศึกษาได้จากหนังสือสองเล่มที่ตีพิมพ์ในปี 2493 คือ ไทยกิ่งเมืองขึ้น โดยอรุณพรหมขมภู และ วิวัฒนาการของสังคม โดยเดชา รัตโยธิน เล่มแรกนั้นเป็นการวิเคราะห์สังคมไทยโดยมีจุดเน้นตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งถึงช่วง พ.ศ. 2493 โดยใช้ทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้น-กิ่งคักดินาวิเคราะห์อธิบายสภาพการณ์ที่ผ่านมาและปัญหาที่ไทยกำลังประสบอยู่ และลงท้ายด้วยการชี้ทิศทางที่ควรจะไป เล่มที่ 2 เป็นหนังสือที่วิเคราะห์ประวัติศาสตร์การวิวัฒนาการของสังคมด้วยทฤษฎีวิวัฒนิยมประวัติศาสตร์เป็นภาษาไทยเล่มแรก โดยกล่าวถึงวิวัฒนาการของสังคมเป็น 5 ยุคด้วยกัน ต่อมาได้มีผู้เรียบเรียงหนังสือ "ลัทธิวิวัฒนิยมทางประวัติศาสตร์ และวิวัฒนาการของสังคม" ขึ้นมาเพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาหนังสือเล่มนี้ ใช้ชื่อผู้เรียบเรียงว่าอริคม กรองเกรดเพชร ซึ่งเข้าใจกันว่าใช้เป็นคู่มือศึกษากันในพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย หนังสือทั้ง 2 เล่มมีรายละเอียดดังนี้

ไทยกิ่งเมืองขึ้น เป็นหนังสือที่ประกอบด้วย 7 บทคือ

บทที่หนึ่ง ไทยในสมัยคักดินา

บทที่สอง ไทยตกเป็นกิ่งเมืองขึ้นอย่างไร

บทที่สาม การปฏิรูปและการรัฐประหาร

บทที่สี่ ยุค "มหาอำนาจ" และ "วงไพบูลย์"

บทที่ห้า ไทยหลังสงคราม

บทที่หก สันติภาพหรือสงคราม

และบทส่งท้าย ไทยจะไปทางไหน

จากทั้ง 7 บทนี้ อรัญญ์ พรหมชมภู หรืออุดม ศรีสุวรรณ ได้สรุปภาพสังคมไทยว่าลักษณะพิเศษของไทยที่เป็นกิ่งเมืองขึ้น-กิ่งคักดินานั้นประกอบไปด้วย

1. เศรษฐกิจธรรมชาติที่ตัวเองใช้เองในประเทศสมัยคักดินาได้ถูกทำลายไปแล้ว แต่ รากแก้วแห่งการรีดนาทาเ็นแบบคักดินาที่เจ้าที่ดินปฏิบัติต่อชาวนานั้นยังคงอยู่และ ประสานกับการขูดรีดของนายทุนนายหน้าและทุนกินดอกเบี้ยยต่อไป
2. ลัทธิทุนนิยมแห่งชาติยังคงอยู่ในฐานะอ่อนแอ เนื่องจากการครอบงำของจักรพรรดินิยม ที่สับไสสนุนให้นายทุนนายหน้า นายทุนใหญ่ และชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่มีอิทธิพลอยู่
3. อำนาจปกครองเป็นของชนกลุ่มน้อย คือชนชั้นนายทุนใหญ่ และพวกขุนศึกฟาสซิสต์ นิยม
4. รัฐบาลชนชั้นปกครองถูกจักรพรรดินิยมครอบงำทั้งทางเศรษฐกิจ การทหารและทาง ด้านวัฒนธรรม
5. การแก่งแย่งกันระหว่างกลุ่มจักรพรรดินิยมที่ครอบงำประเทศ ทำให้กลุ่มผู้ปกครอง แดกแยกอลเวงกันอยู่เสมอ
6. เนื่องจากชาวไทยถูกกดขี่จากจักรพรรดินิยม ชนชั้นเจ้าที่ดินใหญ่ และชนชั้นนายทุน ใหญ่ทำให้มีสภาพอดอยากยากแค้น จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งกับจักรพรรดินิยมมาก ยิ่งขึ้น (2522: 270-274)

เมื่อประเทศชาติต้องตกอยู่ในสภาพปัญหาดังนี้ อรัญญ์ ก็ได้วิเคราะห์ต่อไปว่ามีความจำเป็นที่จะต้องทำการเปลี่ยนแปลงได้ล้มระบอบการปกครองเดิมนี่เสีย ทั้งนี้เพราะว่า

ตราบเท่าทุกวันนี้ สิ่งที่ประชาชนได้รับนั้นคืออะไร คือสงครามกับความอดอยาก คือความ หายนะและความตาย ซึ่งจักรพรรดินิยมอเมริกาและรัฐบาลปัจจุบันจะนำมาสู่ เหตุการณ์ได้ คืบหน้ามาจนถึงขั้นนี้ เพื่อปฏิบัติตามความประสงค์ของจักรพรรดินิยมอเมริกา รัฐบาลปัจจุบัน ถึงกับเตรียมที่จะประกาศกฎอัยการศึกเคลื่อนย้ายกำลัง และขยายกองทัพ พฤติการณ์เหล่านี้ ย่อมนำมาซึ่งผลสองประการ ประการหนึ่ง สิทธิ เสรีภาพของประชาชนจะถูกบั่นทอนจนไม่มี เหลือ ประชาชนจะไม่มีสิทธิกระตังนิยมสันติภาพและคัดค้านสงคราม อีกประการหนึ่ง งบประมาณสงครามจะเป็นภาระอันหนักของประชาชน ผลักดันประชาชนก้าวไปสู่สภาพอดอยาก ยากแค้นอีกร้อยเท่าพันทวี ในที่สุดสภาพของประเทศก็คือ เผด็จการ สงคราม และความอดอยาก (2522: 261-261)

ข้อวิเคราะห์ต่อไปก็คือ การแสวงหาทางออกให้แก่สังคมไทย โดยการโค่นระบอบการ ครอบงำกดขี่ ผู้เขียนได้เริ่มนำแนวการวิเคราะห์ชนชั้นในสังคมจีนที่ เหมา เจ๋อตงกล่าวไว้ใน "ระบบบงการประชาธิปไตยของประชาชน" (อรัญญ์ พรหมชมภู 2522: 282) และเรื่อง "ลัทธิ ประชาธิปไตยแผนใหม่" (อรัญญ์ พรหมชมภู 2522: 283) มาใช้วิเคราะห์ว่าชนชั้นใด ที่จะทำ

หน้าที่ในการปฏิวัติ และชนชั้นใดที่เป็นศัตรูของการปฏิวัติ และได้ข้อสรุปว่า

ชนชั้นที่จะเป็นกำลังของการต่อสู้ หรือการปฏิวัติก็คือชนชั้นกรรมกร ชนชั้นชาวนา ชนชั้นนายท่น้อย และนายท่นแห่งชาติ ฉะนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ชนชั้นเหล่านี้จะต้องสถาปนา แนวร่วม ของตนขึ้น ซึ่งเรียกว่าแนวร่วมประชาชาติ-ประชาธิปไตย โดยมีชนชั้นกรรมกรเป็นกำลังนำพันธมิตรระหว่างกรรมกร-ชาวนาเป็นพื้นฐาน (2522: 285-286)

แนวการวิเคราะห์การต่อสู้เหล่านี้ ก็ได้ถูกนำไปจัดตั้งองค์กรแนวร่วมในกลุ่มอาชีพต่าง ๆ โดยอาศัยประเด็นสันติภาพ ความทุกข์ยากของประชาชนเป็นสื่อในการเข้าถึงมวลชนกลุ่มนั้น ๆ ดังได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว วิธีการมองปัญหาของผู้เขียนในเรื่องระบอบศักดินาก็ดี ทุนิยมก็ดี หรือความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกาที่ดี ล้วนแต่เปิดประเด็นในการที่จะต่อสู้ ต่อต้านกับระบบเดิมทั้งสิ้น เป้าหมายนั้นมุ่งอยู่ที่การโค่นล้มอำนาจรัฐเดิม การมองปัญหาและวิธีวิเคราะห์หลายประการ ที่ผู้เขียนเสนอได้ก่อให้เกิดผลต่อกระแสความคิดฝ่ายเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้อย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากการนำเสนอวิเคราะห์โดยละเอียด และจากการที่ขบวนการคอมมิวนิสต์ใช้เป็นตำราในการเผยแพร่อุดมการณ์ทางการเมืองแบบ มาร์กซิสม์-เหมา เจ๋อตุง อีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอต่าง ๆ ที่ปรากฏในงานชิ้นนี้มีปัญหาหลายประการ โดยเฉพาะการวิเคราะห์สภาพสังคมไทย ทำให้นักวิชาการในยุคหลัง ๆ นำมาวิพากษ์วิจารณ์หลายประเด็น*

วิวัฒนาการของสังคม เข้าใจว่าเป็นหนังสือที่ เดชา รัตตโยธิน แปลและเรียบเรียงขึ้นมาจากผู้เรียบเรียงชาวรัสเซีย ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 2493 โดยสำนักพิมพ์มหาชน ประกอบด้วย 7 บท คือ ใครคือบรรพบุรุษของเรา สังคมคอมมิวนิสต์ยุคบุกเบิก ระบอบครองทาส ระบอบศักดินา (ระบอบทาสนา) ลัทธิทุนิยม ช่วงระยะจากลัทธิทุนิยมถึงลัทธิคอมมิวนิสต์ และลัทธิคอมมิวนิสต์ การดำเนินเรื่องเป็นไปตามกฎแห่งทฤษฎีวิวัฒนาการของมนุษย์ ที่ดาร์วินเสนอไว้ คือ เห็นว่ามนุษย์วิวัฒนาการมาจากวานร จากนั้น ก็ดำเนินไปตามทฤษฎีวิวัฒนาการที่มาร์กซ์เสนอไว้เป็นยุคต่าง ๆ ทั้ง 5 ยุค การเผยแพร่หนังสือเล่มนี้จึงนับได้ว่าเป็นการยืนยันและตอกย้ำกระแสความคิดทางการเมืองในช่วงนี้ว่าเป็นไปในทิศทางที่ถูกต้องตามพัฒนาการของสังคมมนุษย์

*โปรดดูงานของ ทรงชัย ณ ยะลา. "ปัญหาการศึกษาวิถีการผลิตของไทยอันเนื่องมาจากทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้น-กิ่งศักดินา." วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง 1 (มีนาคม-เมษายน, 2524): 1-98. สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. "สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม." วารสารธรรมศาสตร์ 11 (มิถุนายน, 2525): 128-164. เป็นต้น

นอกจากหนังสือทั้งสองเล่มนี้ ซึ่งจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์มหาชนของขบวนการคอมมิวนิสต์แล้ว ในปัจจุบันก็แทบไม่มีผลงานอื่นให้ศึกษาอีก อย่างไรก็ตาม ในที่นี้มีข้อสังเกตบางประการ คือ แม้จะได้มีการถ่ายทอดหลักทฤษฎีวิถุนิยมวิภาษ และวิถุนิยมประวัติศาสตร์ ออกมาเป็นภาษาไทย ในช่วงต้นทศวรรษ 2490 แล้ว แต่ก็ยังไม่มีผู้ใดนำไปใช้วิเคราะห์สังคมไทยอย่างจริงจังเลย ในขณะที่อุดมการณ์ของเหมา เจ๋อตุงกลับถูกนำไปใช้อธิบายวิเคราะห์สังคมไทยมากกว่า ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาวิเคราะห์สภาพสังคม ยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีการกระทำร่วม แนวร่วม เป็นต้น ข้อสังเกตนี้ตั้งไว้เพียงเพื่อสะท้อนถึงอิทธิพลความคิดที่นักคิด นักปฏิวัติไทยได้รับจากทางขบวนการคอมมิวนิสต์จีน ทั้งนี้ภายใต้ข้ออ้างที่ว่าลักษณะสังคมเป็นแบบตะวันออกเช่นเดียวกัน

อิทธิพลของการวิเคราะห์สภาพสังคมไทยแบบกึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น และประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงไปสู่ "ประชาธิปไตยแผนใหม่" ในประเทศจีน ได้ส่งผลต่อแนวความคิดของกลุ่มที่ต่อต้านรัฐบาลอีกกลุ่มหนึ่งอย่างมาก โดยยึดถือเป็นแนวคิดอุดมการณ์ในการกระทำร่วมเพื่อเปลี่ยนแปลงโค่นล้มรัฐบาล กลุ่มนี้ก็คือ "ขบวนการกู้ชาติ" ซึ่งก่อตัวขึ้นหลังกรณีกบฏแมนฮัตตัน ปี 2494 โดยมีกลุ่มนักหนังสือพิมพ์ เกียรติศักดิ์ คือสมุท สุรักษะ และสุนันต์ ด้านตระกูล เป็นแกนหลักในการเคลื่อนไหวระยะแรก ๆ (สุนันต์ ด้านตระกูล 2522: 1: 152) ต่อมาก็ได้ขยายตัวไปยังกลุ่มพลเรือนอื่น ๆ และกลุ่มนายทหารเรือที่ไม่พอใจต่อการขยายตัว ลดบทบาทกองทัพเรือ โดยผู้นำฝ่ายทหารบกภายหลังกรณีกบฏแมนฮัตตันที่ทหารเรือเข้าไปพัวพันด้วย การเคลื่อนไหวในระยะแรก ๆ นั้นเป็นการออกแถลงการณ์-ใบปลิวโจมตีรัฐบาลในเรื่องต่าง ๆ เช่น โจมตีนโยบายต่างประเทศของรัฐบาลที่ปล่อยให้สหรัฐอเมริกาเข้ามาแทรกแซง ปลุกจิตสำนึกของกรรมกรให้ต่อสู้กับการกดขี่ขูดรีดของนายทุน และแถลงการณ์ "ปลดอบขั้ว" ทหารเรือ หลังกรณีกบฏแมนฮัตตัน เป็นต้น (สุนันต์ ด้านตระกูล 2522: 2: 25-35) ต่อมาเมื่อขบวนการกู้ชาติค่อย ๆ เติบโตขึ้น จุดมุ่งหมายของขบวนการเริ่มปรากฏออกมาอย่างเด่นชัดว่าต้องการต่อสู้โค่นล้มรัฐบาลด้วยกำลังรุนแรง (สุนันต์ ด้านตระกูล 2529: 97) ความคิด-อุดมการณ์ของขบวนการก็เผยออกมาว่ามุ่งจะไปสู่ "ประชาธิปไตยแผนใหม่" ดังจะปรากฏในเอกสารที่เผยแพร่ให้ศึกษากันในกลุ่มสมาชิกของขบวนการ (สุนันต์ ด้านตระกูล 2522: 2: 36) และในธรรมนูญของขบวนการ (สุนันต์ ด้านตระกูล 2529: 8-19) แนวการวิเคราะห์ปัญหาของกลุ่มนี้เป็นตัวอย่างอันดีที่แสดงถึงอิทธิพลของแนวการวิเคราะห์สังคมไทยแบบ "กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" ดังที่อรุณีย์ พรหมขมภู เสนอไว้และตามการวิเคราะห์ขั้นต้นของเหมา เจ๋อตุง ดังเช่น

ปัญหาริบด้านที่รัฐจะต้องเข้าจัดการคือ การช่วยเหลือชาวนา นายทุนน้อย นายทุนกลาง นายทุนชาติ ในประเทศกึ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินาอย่างประเทศไทย ชั้นที่ถูกดขี่ขูดรีดมากที่สุดก็คือชาวนายากจน ชาวนารับจ้าง การอภิวัฒน์สังคมในประเทศกึ่งเมืองขึ้น กึ่งศักดินา รัฐต้องรีบช่วยพวกนี้ก่อนอื่น นอกจากนี้ก็มีพวกนายทุนน้อย นายทุนกลาง นายทุนชาติซึ่งถูกระบบ

จักรวรรดินิยมเบียดเบียนเอาจนล้มละลาย พวกเหล่านี้เป็นพันธมิตร และเป็นพลังของ ขบวนการอภิวัฒน์สังคม เช่นเดียวกับชาวนา จะต้องรีบให้ความช่วยเหลือสำหรับเป็นกำลัง ในการสร้างสรรค์สังคม (สุนทร ด่านตระกูล 2522: 2: 38)

แต่อย่างไรก็ตาม จุดเน้นที่สำคัญของกลุ่มนี้คือ ต่อต้านนโยบายต่างประเทศของรัฐบาล ในขณะนั้น โดยเสนอแนะว่าควรจะดำเนินนโยบายที่เป็นกลาง ไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด (สุนทร ด่านตระกูล 2522: 2: 50-60; 2529: 55-79) ซึ่งหมายถึงเฉพาะแต่ในทางการเมืองเท่านั้น ในทาง เศรษฐกิจ ขบวนการกู้ชาติเห็นว่าต้องเลือกเอาระหว่างฝ่ายที่ถูกกดขี่ หรือไม่ก็ฝ่ายที่กดขี่ (สุนทร ด่านตระกูล 2529: 59) ความแตกต่างในประเด็นนี้เป็นประเด็นที่ขบวนการกู้ชาติเห็นว่าตนเอง แตกต่างจากขบวนการคอมมิวนิสต์ในขณะนั้น เนื่องจากขบวนการคอมมิวนิสต์ไม่ได้แยกแยะความ แตกต่างในนโยบายทางเศรษฐกิจ และในทางการเมือง ต้องการที่จะผลักดันการปฏิวัติไปในทิศทาง เดียวกันกับสถานการณ์สงครามเย็นในขณะนั้น คือการเสนอทางเลือกเพียงสองทาง ระหว่างค่าย คอมมิวนิสต์ กับทุนนิยมเสรีประชาธิปไตยเท่านั้น ซึ่งขบวนการกู้ชาติไม่เห็นด้วย (สุนทร ด่านตระกูล และสุภัทร สุคนธาภิรมย์, สัมภาษณ์) แต่จะอย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวของขบวนการกู้ชาติก็ สามารถดำเนินไปได้ในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ เท่านั้น เมื่อถูกฝ่ายรัฐบาลติดตามความเคลื่อนไหว และต่อมาก็ถูกจับกุมไปพร้อมกับกลุ่มอื่น ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว ขบวนการกู้ชาติจึงต้องยุติบทบาทลง โดยสิ้นเชิง

องค์ความรู้ที่ล้อมวลชน ปัญญาชน นักศึกษา ขบวนการคอมมิวนิสต์ และขบวนการกู้ชาติ ในยุคนี้ร่วมกันสั่งสมขึ้นมา มีส่วนช่วยอย่างมากในการวิเคราะห์ปัญหาของสังคมไทยในลักษณะต่าง ๆ กันตามจุดมุ่งหมาย ประสบการณ์ ข้อมูล และสติปัญญาของแต่ละบุคคล ซึ่งประกอบรวมเป็นกระแส ความคิดทางการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีประเด็นหลักพอสรุปได้ดังนี้

ในขั้นแรกนี้ จะขอทำความเข้าใจเกี่ยวกับเงื่อนไขข้อจำกัดในการศึกษากระแสความคิด ทางการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยช่วงต้นทศวรรษ 2490 สามประการ ประการแรก กลุ่มแนวความคิดก้าวหน้าฝั่งจะเริ่มก่อตัวขึ้น และคงอยู่ในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ประมาณปี พ.ศ. 2492-95 เท่านั้น เหตุที่ต้องยุติก็ดังได้กล่าวไว้แล้ว [และจะมุ่งศึกษาต่อไป] คือการปราบปราม ในกรณีกบฏสันติภาพ อันเป็นเหตุให้นักคิดนักเขียนฝ่ายก้าวหน้า ต้องถูกจับกุมคุมขังเป็นจำนวนมาก แห่ลงที่เสนอผลงานก็ต้องถูกปิดตามไปด้วย การศึกษากระแสความคิดในช่วงนี้ จึงถูกจำกัดด้วย เงื่อนไขทางด้านเวลา ประการที่สองจากผลงานความคิดแบบก้าวหน้าที่เสนอไปแล้วนั้น จะเห็น ได้ว่าเกิดโดยอิทธิพลจากภายนอกเป็นสำคัญ งานเขียนที่เด่น ๆ มักเป็นการแปล หรือเรียบเรียง จากพื้นฐานความรู้ภายนอกเป็นหลัก การแสวงหาความคิดทางการเมืองแบบก้าวหน้าบนพื้นฐาน ของสังคมไทยจึงมีน้อยมาก ในประการสุดท้าย แม้จะทราบว่ามิพผลงานร่วมสมัยอื่น ๆ อีกจำนวน

มาก แต่ปัจจุบันไม่สามารถค้นคว้าได้ จึงทำให้การศึกษามีข้อจำกัดมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามงานศึกษาในส่วนนี้จะพยายามให้ภาพกว้าง ๆ ของกระแสความคิดฝ่ายเปลี่ยนแปลง ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นการสะท้อนถึงบริบททางสังคมการเมืองไทยขณะนั้นด้วย กล่าวคือ เป็นการแสดงออกถึงปัญหาคุณค่าในทางสังคม-การเมืองในขณะนั้น ว่ายังมีได้บรรลุถึงจุดหมายที่ประชาชน หรืออย่างน้อยที่สุดที่กลุ่มพลังฝ่ายเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ต้องการ

กระแสความคิดทางการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ อาจกล่าวได้เป็นการก่อตัวของความสำนึกทางสังคม ซึ่งสืบทอดต่อ ๆ กันไปโดยผ่านศิลปะวรรณกรรมที่เรียกว่า "เพื่อชีวิต เพื่อประชาชน" วรรณกรรมเหล่านี้เป็นสื่อถ่ายทอดสัญลักษณ์ คุณค่าทางสังคม-การเมืองหลายประการ เช่น ความยุติธรรม ความเสมอภาค สันติภาพ มนุษยธรรม สิทธิ เสรีภาพ การกดขี่ขูดรีดระหว่างชนชั้น เป็นต้น เมื่อถึงระดับหนึ่งแล้ว กระแสความสำนึกทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นนี้ ก็จะแยกฐานะของปัจเจกบุคคลที่ดำเนินถึงแต่สิทธิประโยชน์ส่วนตัวออกไป และเน้นถึงบทบาทฐานะของปัจเจกบุคคลที่พึงมีต่อสังคม และต่อประชาชนอย่างเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน และรับผิดชอบร่วมกันในฐานะสมาชิกหน่วยหนึ่งในสังคมที่ไม่เป็นธรรมชาติ โดยมีภารกิจร่วมกัน คือการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งสังคมที่ดีงามกว่าเดิม ซึ่งบนวิถีทางเช่นนี้ผู้ที่มีสำนึกต่อสังคมย่อมต้องเสียสละอย่างมาก

เมื่อพิจารณาจากแง่ของจินตภาพแล้ว สังคมในอุดมคติได้ปรากฏในวรรณกรรมเพื่อชีวิตเพื่อประชาชนครั้งแล้วครั้งเล่า ส่วนในแง่สภาวะวิสัย สังคมอุดมคติเหล่านั้น มีผู้ศึกษาและชี้ให้เห็นอยู่หลายมิติ ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และทางการเมือง โดยมีตัวแบบที่สำคัญที่เพิ่งจะผ่านพ้นมาสู่สังคมอุดมคติ คือสาธารณรัฐประชาชนจีน และประเทศในกลุ่มยุโรปภาคเนย์ จากนั้นก็มีการถ่ายทอดประสบการณ์ และกระบวนการเปลี่ยนแปลงของจีนมาสู่ผู้แสวงหาตลอดเวลา พร้อมทั้งได้วิพากษ์และชี้ทางออกให้แก่สภาพสังคมไทย อย่างไรก็ตาม สังคมอุดมคติที่พิจารณาขึ้นมาจากแง่มุมทั้งสองนี้ล้วนอาศัยจินตภาพร่วมกันในแง่ที่ว่าแต่ละสังคมในโลกมนุษย์นั้นมีสภาพการณ์ต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน บนสังคมนั้นฐานเช่นเดียวกัน มีขั้นตอนวิวัฒนาการเช่นเดียวกัน และย่อมคลี่คลายไปในทิศทางเดียวกันทั้งสิ้น ดังที่บางสังคมได้บรรลุเป้าหมายไปก่อนแล้ว ในสังคมไทยนั้น ก็เคยเข้าสู่ยุคศักดินาเช่นเดียวกับสังคมอื่น ช่วงเวลาการเปลี่ยนผ่านจากยุคศักดินาของไทย ก็เช่นเดียวกับจีนคือต้องประสบกับการแทรกแซงจากอิทธิพลจักรวรรดินิยม จนเป็นเหตุให้เกิดลักษณะพิเศษร่วมกันคือ "กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา" จีนจึงเป็นแบบอย่างให้แก่สังคมไทยอย่างสนิทแนบที่สุด ทั้งในแง่พัฒนาการคลี่คลายมาแต่อดีต และวิถีการต่อสู้ที่กำลังดำเนินไปโดยชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมไทยที่มุ่งสามัคคีกันเป็น "แนวร่วมประชาชาติ-ประชาธิปไตย" เมื่อได้รับข้ออธิบายยืนยันในทางทฤษฎีแล้ว ก็ยิ่งเพิ่มน้ำหนักความเชื่อถือที่ว่า สังคมไทยจะสามารถบรรลุถึง "ศรีอาริยยุค" ได้ใกล้ความเป็นจริงยิ่งขึ้นทุกขณะ ความสำนึกเหล่านี้ช่วยเสริมสร้างพลังการเปลี่ยนแปลงที่แปรมาจากความแค้น

เคื่องต่อภาวะทุกข์ยากลำบากที่สังคม และประชาชนชาวไทยกำลังประสบอยู่ (หรือกำลังถูกชี้ให้เห็นว่าเป็นจริงอยู่) ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น

ในอีกแง่หนึ่ง สังคมอุดมคติที่หลังการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงยุคนี้ เรียกร้องต้องการให้บรรลุถึงจึงมีพื้นฐานความเชื่อว่ามีมนุษย์มีจิตใจที่ดีงาม หากปลดปล่อยพันธนาการที่ครอบงำ คือ การกดขี่ขูดรีดระหว่างชนชั้นออกไป มวลมนุษย์ที่อยู่ในสังคมใหม่ที่มีภราดรภาพก็จะสามารถสร้างสรรค์สังคมให้มีสันติสุขได้ การแสวงหาสิทธิ เสรีภาพ และอิสระภาพในความหมายที่ถึงที่สุด จึงเป็นการแสวงหาการต่อสู้เพื่อที่จะปลดปล่อยมนุษย์ออกจากการครอบงำของระบบสังคมทุนนิยม ในสภาพสังคมไทย การปลดปล่อยนี้ หมายถึงการปลดปล่อยมวลมนุษย์ออกจากแอกกึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น ที่ชนชั้นเจ้าที่ดิน นายทุนใหญ่ และจักรพรรดินิยมได้กระทำต่อประชาชนชาวไทยนั่นเอง การต่อสู้เพื่อปลดปล่อยนี้ จึงเป็นสิทธิ และเสรีภาพที่ประชาชนไทยพึงกระทำ นักคิดนักเขียนในยุคนี้ จึงเรียกร้องให้ใช้สิทธิเหล่านี้เพื่อชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่าเดิม

กล่าวโดยสรุปแล้ว กระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลงในยุคนี้ ก่อตัวขึ้นจากเงื่อนไขปัจจัยหลายประการ โดยมีมูลเหตุภายในสังคมเป็นพื้นฐาน ปัจจัยภายนอกเป็นแรงกระตุ้นจูงใจ จุดมุ่งหมายในการเปลี่ยนแปลงคือ ระบอบสังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ หรือ "ระบอบประชาธิปไตยแผนใหม่" โดยมีกลุ่มสื่อมวลชน ปัญญาชน นักศึกษา ขบวนการคอมมิวนิสต์ และกลุ่มต่อต้านรัฐบาลอื่น ๆ เผยแพร่ สืบทอดแนวความคิดในการเปลี่ยนแปลง และสร้างกระแสความสำนึกทางสังคม ดังนั้นเมื่อประกอบรวมกับการนำเสนอสัญญาปฏิการเมืองแบบสังคมนิยมตามแนวทางมาร์กซิสม์ เหมาอิล์ม และการเฝ้าติดตาม ถ้ายทอดประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงทางสังคม-การเมืองในประเทศต่าง ๆ ที่ได้ต่อสู้โค่นล้มระบอบเก่า จึงเป็นเสมือนตัวอย่างความสำเร็จที่รออยู่เบื้องหน้า โดยมีหลักทฤษฎีวิวัฒนาการเชิงเส้นตรงแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ เป็นพันธะสัญญาว่าสังคมไทยจะต้องวิวัฒนาการไปสู่สังคมนิยมตามเส้นทางที่สังคมอื่น ๆ ได้ดำเนินไปก่อนแล้ว และท้ายที่สุดก็จะสู่จุดมุ่งหมายปลายทางคือระบอบคอมมิวนิสต์ได้เช่นเดียวกัน ความสำนึกทางสังคมของพลังกระแสเปลี่ยนแปลงจึงเป็นปฏิกริยาต่อต้านสภาพสังคม ระบอบการเมือง-การปกครองในยุคนี้ ที่พยายามกดขี่ ลิดรอนสิทธิ เสรีภาพของกลุ่มต่าง ๆ ดังนั้น ในขณะเดียวกัน จึงมีความพยายามจากบางกลุ่มที่จะแปรสภาพความสำนึกเหล่านี้ให้เป็นพลังทางการเมือง เพื่อต่อสู้โค่นล้มอำนาจรัฐในระบอบเดิม ด้วยวิธีการต่าง ๆ ทุกวิถีทาง

สรุป

จากที่ได้ศึกษาการเมืองไทยสองกระแส คือการเมืองกระแสหลัก หรือกระแสอำนาจรัฐ กับกระแสการเมืองฝ่ายเปลี่ยนแปลง ในช่วงระยะหลังการประกาศสันติภาพ จนกระทั่งถึงการประกาศเปลี่ยนชื่อบ้านสันติภาพนั้น พอจะประมวลได้ว่า ในช่วงแรกกลุ่มการเมืองกระแสหลักทั้งสามกลุ่มคือกลุ่มอำนาจนิยม กลุ่มอนุรักษนิยม และกลุ่มเสรีนิยม-สังคมนิยม ต่างใช้กลไกอำนาจรัฐ ทรัพยากร ระเบียบกติกาในทางการเมือง และรูปแบบวิธีการต่าง ๆ ทั้งในและนอกวิถีทางระบอบรัฐธรรมนูญ ตลอดจนการแสวงหาความสนับสนุนจากภายนอก เพื่อต่อสู้ช่วงชิง รักษาและสืบทอดอำนาจทางการเมือง ปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองของกลุ่มอำนาจทั้งสามนี้เกิดขึ้นในหลายลักษณะ ทั้งการร่วมมือเป็นพันธมิตรระหว่างกลุ่ม การประนีประนอม การขัดแย้งแข่งขัน กระทั่งการใช้ความรุนแรงทางการเมืองในรูปแบบต่าง ๆ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของประชาชนตามแบบแผน วิธีการของระบอบรัฐธรรมนูญเป็นส่วนประกอบเพียงส่วนหนึ่ง จนกระทั่งท้ายที่สุด กลุ่มอำนาจนิยมก็สามารถสถาปนาระบอบอำนาจลัทธิตายภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับ 2475 แก้ไขใหม่ 2495 ซึ่งให้อำนาจฝ่ายบริหารควบคุมรัฐสภาได้ รัฐสภาชุดนั้นก็ยังคงอยู่ภายใต้การจำกัดควบคุมของกลุ่มอำนาจนิยม อันเป็นผลมาจากวิธีการแบ่งแยกสลายกลุ่มทางการเมือง นอกจากนี้ ยังอาศัยความรุนแรงนอกกระบวนการยุติธรรมกำจัดปราบปรามกลุ่มศัตรูทางการเมือง

ในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ กลุ่มการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลงก็เริ่มก่อตัวขึ้นในมิติทางวัฒนธรรมทางการเมือง ทั้งนี้เป็นผลมาจากกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลก และจากสถานการณ์ขัดแย้งทางสังคม-การเมืองภายใน มีการเผยแพร่แนวคิดอุดมการณ์ทางการเมือง ประสบการณ์จากสังคมภายนอก โดยเฉพาะตามแนวทางลัทธิมาร์กซิสม์-เหมาอิล์ม การเผยแพร่แนวความคิดและการการจัดตั้งองค์กรทางการเมืองเป็นไปทั้งโดยเปิดเผย คือผ่านสื่อมวลชน หนังสือพิมพ์ และนิตยสาร กับโดยซ่อนเร้น ผ่านองค์กรจัดตั้งของขบวนการคอมมิวนิสต์ ขบวนการกู้ชาติ ซึ่งอาศัยเอกสารที่จัดพิมพ์ขึ้นเป็นการภายในเพื่อเผยแพร่หาสมาชิก ปฏิบัติการทางการเมืองในระยะแรกของกลุ่มกระแสเปลี่ยนแปลง เป็นในด้านวัฒนธรรม สร้างจิตสำนึกรับใช้สังคม และสอดแทรกอุดมการณ์ทางการเมืองเข้าไปแก่กลุ่มผู้สนใจ พยายามต่อรอง เรียกร้องสิทธิจากฝ่ายอำนาจกระแสหลัก และขอความสนับสนุนจากมวลชนรอบนอกด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่สำคัญคือการเชิดชูประเด็นสันติภาพขึ้นมา ทั้งนี้เนื่องจากไม่อาจแข่งขัน หรือต่อสู้ด้วยวิถีทางการเมืองระบอบรัฐธรรมนูญ หรือโดยกำลังความรุนแรงกับอีกฝ่ายได้

เพื่อประโยชน์ในการศึกษาอธิบายต่อไป ในที่นี้จะร่างตารางเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างกระแสหลังทางการเมืองทั้งสองดังนี้

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบพลังสองกระแสทางการเมืองไทยในช่วงต้นทศวรรษ 2490

ข้อเปรียบเทียบ	กลุ่มกระแสอำนาจหลัก	กลุ่มกระแสเปลี่ยนแปลง
องค์กร สถานภาพผู้นำ ประสบการณ์ ทรัพยากร อุดมการณ์ เป้าหมาย วิธีการแข่งขัน ยุทธวิธีต่อสู้ การอ้างความ ชอบธรรม บทบาทประชาชน ความสนับสนุน จากภายนอก	รัฐบาล กองทัพ นักการเมืองอาชีพ-ราชการ ต่อเนื่อง ยาวนาน กลไกอำนาจรัฐ กฎหมาย เสรีประชาธิปไตย-ทุนนิยม ระบอบทุนนิยม-ประชาธิปไตย ในและนอกระบอบรัฐธรรมนูญ การเลือกตั้ง การยึดอำนาจ ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ รัฐธรรมนูญ ประชาธิปไตย ความมั่นคง มีส่วนร่วมน้อย ค่ายเสรีประชาธิปไตย-สหรัฐ ความช่วยเหลือทางการทหาร	สื่อมวลชน องค์กรจัดตั้ง (ลับ) สื่อมวลชน นักศึกษา กลุ่มนอกกฎหมาย ระยะสั้น ขาดพื้นฐาน ข่าวสารข้อมูล สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ สังคมนิยม-ประชาธิปไตยแผนใหม่ สร้างขยายฐานมวลชนสนับสนุน การสร้างพันธมิตร-แนวร่วม สังคมนิยม-ประชาธิปไตย เสมอภาค ยุติธรรม สันติภาพ ภราดรภาพ มีส่วนร่วมมาก ค่ายคอมมิวนิสต์-โซเวียต จีน การเคลื่อนไหวสากล สันติภาพ

จากตาราง จะเห็นความแตกต่างระหว่างพลังทั้งสองกระแสค่อนข้างชัดเจน ทั้งในแง่ขององค์กร การจัดตั้ง เป้าหมาย อุดมการณ์ วิธีการต่อสู้ ฯลฯ เมื่อพิจารณาจากกรอบของการเมืองกระแสหลักซึ่งเน้นในเรื่องของอำนาจรัฐ กลุ่มพลังการเมืองในกระแสหลักมีความชอบธรรมในการครอบครอง และใช้ทรัพยากรทางการเมืองที่จำเป็นต่อการได้มาซึ่งอำนาจรัฐ ไม่ว่าจะเป็นกลไกของรัฐ งบประมาณ หรือฐานทางเศรษฐกิจอื่น ๆ และปราบปรามกลุ่มพลังกระแสเปลี่ยนแปลงได้ โดยอาศัยกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐไทยตั้งแต่อดีตตราบปัจจุบัน ปลูกฝังความคิด ความเชื่อที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากการเปลี่ยนแปลงนั้นอยู่บนพื้นฐานอุดมการณ์สังคมนิยม-คอมมิวนิสต์ ซึ่งจะกระทบต่อสถาบันสูงสุดของสังคมไทย และความมั่นคงของชาติ กลุ่มอำนาจรัฐนิยมจึงมีความได้เปรียบเหนือกลุ่มพลังฝ่ายเปลี่ยนแปลงในแทบทุกด้าน ทั้งในด้านความชอบธรรม (ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ) ดุลอำนาจ ทรัพยากร ประสบการณ์ การเรียนรู้ทางการเมือง เป็นต้น พลังกระแสเปลี่ยนแปลงซึ่งไม่มีทั้งกลไกอำนาจรัฐ ทรัพยากรทางอำนาจ ความชอบธรรม หรือประสบการณ์ทางการเมือง จึงแทบไม่อาจท้าทายหรือสร้างความ

กดดันได้ให้แก่วงการและอำนาจรัฐนิยมได้

หากจะพิจารณาจากมิติในทางสังคม-วัฒนธรรม พลังกระแสเปลี่ยนแปลงแม้ว่าจะริเริ่มก่อตัวขึ้นมาได้ไม่นานนัก แต่ก็สามารถอาศัยช่องว่างทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากปัญหาวิกฤติในกลุ่มกระแสหลัก คือปัญหาการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน เข้ามาเรียกร้องสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค ยุติธรรม ต่อต้านการกดขี่ ฯลฯ ให้แก่มวลชนส่วนใหญ่ โดยอาศัยเครื่องมือทางอุดมการณ์ใหม่ ๆ ที่ชี้แนะในทางทฤษฎีและประสบการณ์เชิงประจักษ์ สร้างพันธะสัญญาว่าจะนำการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมอุดมคติ พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง โดยการสร้างพลังประชามติในกรณีเรียกร้องสันติภาพ ต่อต้านนโยบายการต่างประเทศของรัฐบาล และต่อต้านนโยบายความมั่นคงของรัฐ โดยการเรียกร้องสิทธิ เสรีภาพ ให้แก่สื่อมวลชนซึ่งเป็นสถาบันหลักที่เปิดเผยข้อเท็จจริงทางการเมืองกระแสเปลี่ยนแปลง พฤติการณ์เหล่านี้ เมื่อประกอบกับปัญหาความล้มเหลวของสถาบันทางการเมืองฝ่ายพลเรือนในระบอบประชาธิปไตย การกดขี่ ลิดรอนสิทธิ เสรีภาพ การคุกคามของกลุ่มอำนาจนิยม และความเปลี่ยนแปลงในทางการเมืองระหว่างประเทศ ทำให้พลังกระแสเปลี่ยนแปลงเริ่มสามารถท้าทายค่านิยม คุณค่าในทางสังคมที่เคยครอบงำสังคมไทยมาช้านานได้ในระดับหนึ่ง

กรณีกบฏสันติภาพ 10 พฤศจิกายน 2495 จึงอาจกล่าวได้ว่า มีพื้นฐานอยู่บนการแข่งขัน ต่อต้าน และตอบโต้ระหว่างพลังทั้งสองกระแสนี้เป็นหลัก ปฏิสัมพันธ์ทางการเมืองของทั้งสองฝ่ายนี้ มีความโดยละเอียดดังจะศึกษาในบทต่อไป